

UNIWERSYTET ŁÓDZKI

ACTA UNIVERSITATIS ŁÓDZIENSIS

FOLIA ARCHAEOLOGICA

6

Leszek Kajzer

DWORY OBRONNE WIELUNSKIEGO
W XIII—XVII WIEKU

ŁÓDŹ 1984

UNIwersYTET ŁÓDZKI

ACTA
UNIVERSITATIS LODZIENSIS

FOLIA ARCHAEOLOGICA

6

Leszek Kajzer

DWORY OBRONNE WIELUŃSKIEGO W XIII—XVII WIEKU

ŁÓDŹ 1984

Mms. 119384

REDAKCJA NACZELNA
WYDAWNICTW UNIwersYTETU ŁÓDZKIEGO

Bohdan Baranowski (Redaktor Naczelny)
Krystyna Urbanowicz, Andrzej Banasiak
Tadeusz Jaskuła

REDAKCJA WYDAWNICTW FILOZOFICZNO-HISTORYCZNYCH

Jan Gregorowicz, Barbara Wachowska
Dorota Kozówna

REDAKTOR WYDAWNICTWA

Małgorzata Michalska

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁ

Wiesław Czapski

P 23269/6

A 302

Uniwersytet Łódzki
1984

Wydanie I. Nakład 365+85 egz. Ark. wyd. 8,6.
Ark. druk. 8,25. Papier kl. V, 70 g, 70×100.
Zam. 110/928/84. F-3. Cena zł 95,—

Druk wykonano w Pracowni Poligraficznej
Uniwersytetu Łódzkiego

ISSN 0208-6034

I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

CEL, ZAKRES I METODY PRACY

Praca niniejsza stanowi dalszy ciąg studiów nad zagadnieniem budownictwa obronnego i obronno-rezydencjonalnego Wielkopolski Wschodniej w późniejszych fazach średniowiecza i w czasach nowożytnych. Etapem pierwszym była monografia *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII—XVII w.* opublikowana w 1980 r.¹ Ponieważ prace nad budownictwem obronnym województwa sieradzkiego prowadzone są równolegle przez innego autora², zdecydowano, że dla uzyskania całości obrazu budownictwa obronnego tzw. Polski Środkowej konieczne jest poddanie analizie obszaru wieluńskiego. Pod terminem tym będziemy tu rozumieć teren powiatu wieluńskiego. Uzasadnienie tego wyboru dokonane zostanie w części poświęconej granicom terytorialnym. Analiza budownictwa obronnego z terenu łęczyckiego objęła wszystkie kategorie budowli obronnych, a więc przede wszystkim zamki (królewskie, prywatne i fundowane przez duchowieństwo) mury i inne obwarowania miast, wreszcie drobniejsze fundacje, związane głównie z kręgiem inwestorów rycersko-szlacheckich: tzw. gródki stożkowate, różnego rodzaju „fortalicje”, dwory murowane i drewniane o cechach obronnych. Zakres niniejszego opracowania ograniczono do analizy dworów obronnych. Określenie to wymaga krótkiego omówienia. Pojęciem tym obejmujemy zarówno tzw. gródki stożkowate, jak i inne obiekty murowane o cechach obronnych (fortalicje, dwory na kopcu, dwory murowane ulokowane w obwodach obronnych itp.). Opuszczenie w tej pracy zamków i obwarowań miejskich wymaga komentarza. Na interesującym nas terenie tylko Wieluń zaopatrzony był w mury obronne, fundacji. Kazimie-

¹ L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII—XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1980, Folia Archeologica 1.

² Prowadzi je mgr Jerzy Augustyniak z Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Łodzi.

rza Wielkiego. Zostały one obszernie omówione przez J. Widawskiego³, a autor nie prowadził nad nimi samodzielnych badań. Z zamków wieluńskiego wymienić należy przede wszystkim Wieluń i Bolesławiec. Leżące na granicy Krzepice i Danków, znane i wielokrotnie omawiane w literaturze, traktować należy jako warownie małopolskie i omawiać przy okazji studiów nad budownictwem obronnym województwa krakowskiego⁴. Historia zamków w Wieluniu i Bolesławcu różni się znacznie, podobnie jak dzieje ich badań. Zamek wieluński, zbudowany przez Kazimierza Wielkiego i ostatecznie zniszczony na początku XIX w., doczekał się licznych opracowań, zbyt jednak słabo popartych badaniami terenowymi⁵. Natomiast bolesławiecki był przedmiotem kompleksowych prac archeologiczno-architektonicznych prowadzonych przez ekipę Zakładu Archeologii Polski Środkowej IHKM PAN w Łodzi, pod kierunkiem T. Poklewskiego, w latach 1972—1979⁶. Ponieważ nad wymienionymi obiektami nie prowadzono samodzielnych badań, dane uwzględnione w niniejszej pracy musiałyby być ograniczone do zreformowania informacji z literatury. Wymienione trzy obiekty (Wieluń — mury i zamek, Bolesławiec — zamek) nie znajdują się w części katalogowej i analizie obiektów z terenu wieluńskiego, będą jednak omawiane w partiach syntetycznych rozprawy, tak aby uzyskany obraz mógł być porównywalny z opracowaniem dotyczącym województwa łęczyckiego.

Celem pracy jest więc zebranie możliwie pełnego „korpusu” dworów obronnych wieluńskiego i poddanie ich analizie tak, aby zbiór ten w oparciu o analogie i materiały z ziem ościennych mógł stanowić podstawę do sformułowania wniosków ogólniejszych, dotyczących budownictwa obronnego Polski Środkowej. Stosowane tu metody poszukiwań powielają właściwie metody badawcze zastosowane przy monograficznym ujęciu problematyki budownictwa obronnego województwa łęczyckiego. Znaczną uwagę poświęcimy tu analizie kilkuset inwentarzy szlacheckich, zawartych w Księgach Grodzkich i Ziemskich oraz innym źródłom i opracowaniom historycznym. Następną kategorią to źródła archeologiczne, zarówno opracowania, jak i materiały zabytko-

³ J. Widawski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.

⁴ Wiadomości o nich sumują: A. Gruszecki, *Bastionowe zamki w Małopolsce*, Warszawa 1962, s. 155—169 (Danków) i 226—241 (Krzepice) i B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 122—123 i 172.

⁵ Por. informacje u Widawskiego, *op. cit.*, Guerquina, *op. cit.*, s. 303 i w *Katalogu Zabytków Sztuki*, t. II, województwo łódzkie, Warszawa 1954 (dalej KZS) s. 379—384.

⁶ *Zamki środkowopolskie*, cz. II, *Bolesławiec nad Prosną*, red. T. Poklewski, *Acta Archeologica Lodziensia*, nr 30, Wrocław 1982.

we pochodzące z badań stacjonarnych i powierzchniowych. Kolejną grupę stanowią dane pochodzące z samodzielnych lub publikowanych badań obiektów metodami typowymi dla historyków sztuki i architektury. W trakcie zbierania materiałów dokonano także bezpośredniego „oglądu” opisywanych w katalogu obiektów, co w niektórych przypadkach w istotny sposób pozwoliło zmienić dotychczasowe ustalenia.

GRANICE CHRONOLOGICZNE I TERYTORIALNE

Granice chronologiczne uwzględnione w pracy odpowiadają w znacznej mierze cezuriom zastosowanym przy analizie budowli obronnych województwa łęczyckiego. Mimo innych kolei historycznych obu ziem wiek XIII, z kilku przyczyn, jest wygodną, dolną granicą zainteresowań badawczych. W II połowie XIII w. ostatecznie zanika pierwotna nazwa interesującego nas terenu — Ziemia Rudzka, a ośrodek dyspozycyjny wyraźnie przenosi się z Rudy do Wielunia⁷. Także w XIII w. zanika ostatecznie stary system grodowo-terytorialny związany z organizacją monarchii wczesnopiastowskiej, a rozwój społeczno-gospodarczy i przemiany polityczne ziem Polski Środkowej wyraźnie odgraniczają od siebie wieki XII i XIV. Sytuacja stwierdzona na terenie Łęczyckiego niedwuznacznie wskazuje, że czasy „potopu” w połowie XVII w. przyniosły istotne różnice w krajobrazie budownictwa obronnego. Mimo że niektóre wieluńskie dwory na kopcu funkcjonowały jeszcze w XVIII w., wiek XVII niesie tu także ostateczne zerwanie ze średniowiecznymi tradycjami budowlanymi na rzecz realizacji całkowicie nowożytnych architektonicznie⁸. Tak więc przyjęte tu granice chronologiczne ograniczone są wiekami XIII i XVII.

Analizy interesujących nas dworów obronnych dokonywać będziemy na terenie powiatu wieluńskiego⁹. Po przyłączeniu do Polski posiadłości Władysława Opolczyka (1391 r.) ziemie te stworzyły nową jednostkę podziału terytorialnego, w skład której weszły dawna ziemia

⁷ Wyniki badań mgra Bogusława Abramka z Muzeum Ziemi Wieluńskiej prowadzonych w Widoradzu w latach 1967—1970 nie doczekały się sumarycznej publikacji. Kolejne sprawozdania zawiera „Informator Archeologiczny”. Problem przeniesienia się ośrodka ziemi z Widoradza-Rudy do Wielunia obszernie omawia cała literatura poświęcona wieluńskiemu.

⁸ Warto przypomnieć, że na terenie wieluńskiego powstaje jedna z najciekawszych, nowożytnych realizacji architektonicznych XVII w. pałacowy zespół Kacpra Denhoffa w Kruszynie, por. A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 194—202.

⁹ O wieloznaczności określenia „ziemia wieluńska” por. R. Rosin, *Ziemia wieluńska w XII—XVI w. Studia z dziejów osadnictwa*, Łódź 1961, s. 5.

rudzka i terytorium ostrzeszowskie. Ziemia wieluńska przyłączona została do terenu województwa sieradzkiego (tworząc dwa powiaty: wieluński i ostrzeszowski), choć nazwa ziemia wieluńska używana była nadal, świadcząc o znacznej odrębności tego terytorium w stosunku do pozostałych powiatów sieradzkiego. Ta tradycyjnie, od średniowiecza ugruntowana rozdzielnosc obu terytoriów stanowiących jedność administracyjną przetrwała (z zachowaniem odrębnej hierarchii urzędniczej) przez cały czas istnienia Rzeczypospolitej. Pojawiała się ona nie tylko w nomenklaturze potocznej, lecz i w korespondencji oficjalnej adresowanej do obywateli „ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego”. Widzimy więc z tego, że istniała pewna dwuznaczność określenia „ziemia wieluńska”, rozumianego raz jako całość, raz jako teren powiatu wieluńskiego. Niewielki, zajmujący około 892 km² i mający zwarty kształt wydłużonego prostokąta powiat ostrzeszowski stanowił teren pogranicza między Śląskiem, Małopolską i ziemiami Wschodniej Wielkopolski, nazywanej tu Polską Środkową. Mimo że administracyjnie wiązany był z tym ostatnim terytorium, faktycznie związany był najmocniej z Wielkopolską, a szczególnie województwem kaliskim. Dlatego też zdecydowano, że w pracy będącej ogniwem badań nad budownictwem obronnym Polski Środkowej, uwzględnienie terenu powiatu ostrzeszowskiego nie jest celowe. Interesujący nas teren powiatu wieluńskiego zajmujący obszar ponad 50 mil kwadratowych (około 2035 km²) stanowił najbardziej wysuniętą na południowy zachód część Polski Środkowej¹⁰. Graniczył od zachodu z powiatem ostrzeszowskim, od południa ze Śląskiem (pozostającym poza granicami Rzeczypospolitej) i z województwem krakowskim, a od wschodu i północy z powiatami właściwego województwa sieradzkiego. Jego podstawowa część oparta o północne granice Śląska i woj. krakowskiego mieściła się między środkowymi i górnymi biegami Prosny i Warty. Najdalej na wschód sięgał cypel z Kruszyną, Mykanowem, Lubojną i Kłomnicami koło Częstochowy, wcinający się na długość około 40 km między województwa sieradzkie i krakowskie, a przyłączony do wieluńskiego jeszcze w XIII w. podczas wojen Bolesława Pobożnego z Kazimierzem Łęczyckim. Maksymalna długość powiatu od północnego zachodu (okolice położone na wschodnim brzegu Prosny na przeciwko Grabowa) do południowego wschodu (Kłomnice koło Częstochowy) wynosiła w linii prostej blisko 110 km, podczas gdy maksymalna szerokość po linii północ-południe (Rychłocice—Konopnica nad Wartą, do okolic Krzepic) tylko 45 km. Ziemia, a także powiat wieluński jako twory sztuczne

¹⁰ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Wielkopolska*, t. II, wyd. A. Pawiński, „Źródła Dziejowe”, t. XIII, Warszawa 1883, s. 288—305, t. I, s. 41 i n.

nie miały wraźnie zaznaczonych granic naturalnych. Granica naturalna biegła Prosną (przekarczając jej bieg ku zachodowi w rejonie Wieruszów-Siemianice do Trzcinicy i Słupi, czyli w rejonie dorzecza Pomianki), która ogranicza wieluńskie od zachodu i częściowo południa. Dalej na południowy wschód biegnie ona Liswartą, od której kieruje się ku wschodowi, blisko ujścia tej rzeki do Warty, wchodząc blisko 30 kilometrowym wąskim językiem skierowanym ku południowemu wschodowi aż do Kłomnic i Kruszyny. Następnie kieruje się ku północy kilkunastokilometrowym pasem ciągnącym się prawie równolegle do Warty, a biegnącym jej wschodnim brzegiem, aż do okolic Rychłocic i Nowej Wsi. Granica północna jest całkowicie sztuczna i biegnie początkowo po linii wschód-zachód (na wysokości Rychłocice-Lututów), a następnie kieruje się ku północnemu zachodowi aż do okolic Grabowa nad Prosną. Powiat wieluński był jednym z największych obszarowo powiatów Polski Środkowej. Przypomnieć należy, że małe województwo wielkopolskie, np. łęczyckie¹¹, posiadało obszar tylko około 4378 km².

ZARYS HISTORII I STRUKTURA WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ WIELUŃSKIEGO

Historia ziemi wieluńskiej znana jest powszechnie dzięki licznym opracowaniom, wśród których wymienić należy przede wszystkim studia R. Rosina¹². Sporo ciekawych informacji zawierają także opracowania S. Wojtkowiaka, W. Szczygieskiego, W. Patykiewicza i innych¹³. Według S. Wojtkowiaka¹⁴ na przełomie IX—X w. w okolicach Rudy znajdował się ośrodek małego terytorium plemiennego. Jego zasięg obejmował doliny Strugi Węglewskiej i Oleśnicy na północy, następ-

¹¹ Polska XVI wieku..., s. 49 i n.

¹² Rosin, op. cit.; tenże, *Rozwój polityczno-terytorialny łęczyckiego, sieradzkiego i wieluńskiego (do przełomu XIV i XV w.)*, „Rocznik Łódzki” 1970, t. XIV (XVII), s. 277—304; tenże, *Rozwój terytorialno-polityczny dawnych ziem województwa łódzkiego (X—XV w.)*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1975, ser. archeologiczna, nr 22, s. 411—433.

¹³ S. Wojtkowiak, *W sprawie stosunków plemiennych na obszarze dawnej Ziemi Rudzkiej*, „Rocznik Łódzki” 1964, t. IX (XII), s. 145—164; W. Szczygieski, *Dzieje ziemi wieluńskiej*, Łódź 1969 (tamże bibliografia); W. Patykiewicz, *Archidiaconat wieluński*, „Wiadomości Diecezjalne”, Częstochowa 1957, nr 9, s. 383—393, nr 10, s. 425—433, nr 11, s. 455—465, nr 12, s. 493—505 dalej „Częstochowskie Wiadomości Diecezjalne” 1958, nr 1, s. 28—39; nr 2, s. 72—80; nr 3, s. 111—120; nr 4, s. 156—160; nr 5, s. 194—212; nr 6, s. 237—248; nr 7, s. 275—283; nr 8, s. 337—338; nr 10, s. 407—423; nr 11, s. 462—469; por. T. Olejnik, *Bibliografia ziemi wieluńskiej*, b. m. 1966; tenże, *Wieluń. Przewodnik*, Łódź 1967.

¹⁴ Wojtkowiak, op. cit., s. 145 i n.

nie od Konopnicy granica skręcała na południe, wschodnim brzegiem dochodziła do Liswarty, skręcała wzdłuż tej rzeki na zachód i następnie koło Żytniowa osiągała Prosnę, by jej biegiem dotrzeć do Strugi Węgiewskiej¹⁵. W okresie budowy podstaw organizacji monarchii pierwszych Piastów teren rudzki opanowany został przez Polan od strony Sieradza i Brzeźnicy, a Ruda stała się siedzibą kasztelanii¹⁶. W początku XIII w. terytorium rudzkie znajdowało się w posiadaniu Władysława Odonica i należało do dzielnicy kalisko-gnieźnieńskiej¹⁷. W latach trzydziestych XIII w. interesujący nas teren przeszedł na krótko pod zwierzchność księcia Henryka Brodatego lub raczej Kazimierza Opolskiego, a następnie jego żony Violi i małoletniego syna Władysława¹⁸. Około połowy XIII w. terytorium rudzkie, w którym według R. Rosina już od 1226 r. istniała siedziba archidiaconatu¹⁹, przeszło do władców Wielkopolski i stał się przedmiotem walk między Bolesławem Pobożnym, Kazimierzem łęczycko-kujawskim a książętami śląskimi. W okresie rządów Henryka IV w 1281 r. siedziba stolicy przeniesiona została z Rudy do Wielunia, miasta założonego jeszcze przed 1217 r. przez Władysława Odonica²⁰. Po dalszych przetargach śląsko-wielkopolskich na przełomie XIII—XIV w. w latach 1321—1323 interesujący nas teren przeszedł w skład Korony, choć już w 1299 r. Władysław Łokietek poświadczył swój pobyt na zamku w Skomlinie-Toplinie²¹. W latach siedemdziesiątych XIV w. Ludwik Węgierski nadał Władysławowi Opolczykowi w lenno sześć okręgów wraz z grodami: Wieluń, Bolesławiec, Brzeźnicę, Krzepice, Olsztyn, Bobolice, a następnie także Ostrzeszów. Od 1391 r. rewindykację terenów oddanych Opolczykowi rozpoczął Władysław Jagiełło. Po szybkim zajęciu terenu, dłużej w ręku wdowy po Opolczykowi pozostawały tylko zamki w Ostrzeszowie (do 1393 r.) i Bolesławcu (do 1401 r.)²² W związku

¹⁵ Rosin, *Ziemia...*, s. 69; tenże, *Rozwój polityczno-terytorialny...*, s. 281.

¹⁶ Rosin, *Rozwój polityczno-terytorialny...*, s. 286.

¹⁷ Rosin, *Ziemia...*, s. 75.

¹⁸ Poprzednio Rosin, *Ziemia...*, s. 73—79 przyjmował posiadanie Rudy przez Henryka Brodatego; ostatnio opowiada się za Kazimierzem Opolskim; tenże, *Rozwój polityczno-terytorialny...*, s. 290, por. B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975, s. 310—313.

¹⁹ Rosin, *Ziemia...*, s. 292, por. Patykiewicz, *op. cit.*, nr 9, s. 389 przyjmuje, że pierwsza wzmianka o archidiaconacie rudzkim pochodzi z 1239 r., kiedy to wspomniany został, na wydanym w Przedborzu dokumencie księcia Bolesława Sandomierskiego, archidiacon z Rudy Wolimir, zapewne późniejszy biskup włocławski (1252—1275).

²⁰ Rosin, *Ziemia...*, s. 73.

²¹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej: CDW), wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński, Poznań 1878, t. II, nr 825, s. 185—186.

²² Rosin, *Ziemia...*, s. 80—84; tenże, *Rozwój...*, s. 296, 299 i n.

z zajęciem wieluńskiego przez króla powstała nowa jednostka terytorialna, przynależąca do województwa sieradzkiego, w skład której weszły terytoria dawnego rudzkiego i ostrzeszowskiego, a pozostałe okręgi przyłączone zostały do swoich pierwotnych dzielnic: woj. krakowskiego i sieradzkiego. Od początku XV w. wieluńskie stało się przygraniczną prowincją Korony, na którą przenosiły się niepokoje śląskie. Najpoważniejszy to niewątpliwie napad najemników pod wodzą Asenheimerera w 1442 r., który spowodował, między innymi, zniszczenie „zamku” w Wienuszuwie²³. Granice powiatu wieluńskiego pokrywały się w ogólnych zarysach z granicami archidiecezji wieluńskiego, wchodząc w skład archidiecezji gnieźnieńskiej. Warto tu wspomnieć, że teren ostrzeszowskiego należał pod względem administracji kościelnej do diecezji wrocławskiej²⁴. Wchodząca w skład województwa sieradzkiego ziemia wieluńska, składająca się z powiatów wieluńskiego (nazywanego niekiedy także ziemią wieluńską) i ostrzeszowskiego przetrwała do końca Rzeczypospolitej. Mimo przynależności do sieradzkiego zachowała ona swą znaczną odrębność administracyjną, własny sejmik i osobne — w stosunku do sieradzkiego — urzędy. Od II połowy XVI w. nawet wieluńskie popisy szlacheckie odbywały się oddzielnie i w innym miejscu niż sieradzkie. Na czele hierarchii stał należący do senatu kasztelan wieluński, istniała też pełna drabina niższych urzędników ziemskich, wywodzących się przeważnie z miejscowych rodów²⁵.

Problem struktury własności ziemskiej wieluńskiego omawiali R. Rosin²⁶, W. Patykiewicz i W. Szczygielski²⁷. Wszyscy autorzy wykorzystują przede wszystkim zestawienia publikowane przez A. Pawińskiego, odnoszące się do lat 1552/1553—1563²⁸. Tak jak na innych terenach, ziemia znajdowała się w rękach trzech zasadniczych grup possesorów: króla, duchowieństwa i właścicieli prywatnych.

²³ J. Długosz, *Historiae Polonicae*, t. IV, [w:] *Opera omnia*, Kraków 1877, t. XIII, s. 682.

²⁴ R. Rosin, *Ostrzeszowskie w Liber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*, „Rocznik Łódzki” 1961, t. IV (VII), s. 125—137.

²⁵ Problem odrębności administracyjnej ziemi wieluńskiej obszernie omawia Szczygielski, *op. cit.*, s. 17—25.

²⁶ Rosin, *Ziemia...*, s. 272—275.

²⁷ Patykiewicz, *op. cit.*, nr 12, s. 493—505; W. Szczygielski, *Zmiany w stanie posiadania i w strukturze własnościowej szlachty powiatu wieluńskiego od połowy XVI do końca XVIII wieku*, „Rocznik Łódzki” 1958 t. I (IV), s. 259 i n.; tenże, *Produkcja rolnicza gospodarstwa folwarcznego w wieluńskim od XVI do XVIII wieku*, Łódź 1963, s. 14—19.

²⁸ *Polska XVI wieku...*, s. 288—305.

Obszerne informacje o królewskich wieluńskich zawiera lustracja z lat 1564—1565²⁹. W III ćwierci XVI w. starostwo wieluńskie znajdowało się (wraz z radomszczańskim) w ręku Przedbora Koniecpolskiego. Zlustrowano wtedy wsie: Łąka, Osiek, Pichlice, Sokolniki, Czastary z pustkowiem Kniatowy, Wróblew, Krzyworzeka, Wierzbie, Bobrowniki, miasteczko Kamion, a także wsie należące częściowo do szlachty: Białą, Mokrsko i Pątnów. Wieś Bieniec określono jako zastawną i należącą do Jana i Jakuba Konopnickich, podobnie jak Toplin i Skomlin w posiadaniu Jana Wolickiego, potomka Szoffów. Poza granicami wieluńskiego znajdowała się należąca do tegoż starostwa wieś Kieńczygłów w Sieradzkim. Starostwo bolesławieckie należące w latach 1535—1541 do Adama Jasińskiego, a następnie Jakuba Wilamowskiego i Spyłka Tarnowskiego, składało się z wsi: Donaborów, Wyszaków, Jankowy (znajdujących się na terenie powiatu ostrzeszowskiego) oraz Chotynin, Żdźary, Wójcin, kilku młynów i wsi Dobrygość w posiadaniu synów Jakuba Wilamowskiego³⁰.

Najważniejszym posesorem wśród duchowieństwa był arcybiskup gnieźnieński. W połowie XIV w. (1357 r.) dobra arcybiskupie (potem kapitulne), nazywane kluczem wieluńskim lub kamionkowskim, składały się z wsi Gana, Kamionka, Kadłub, Załęcze, Raduczyce, Sieniec, Wydzyn, Brzoza³¹. Następnie w skład dóbr tych weszły także wsie: Grębień, Drobnice i Załęże³². Znacznie mniejsze, obejmujące łącznie około 60 łanów, majątki znajdowały się w rękach innych właścicieli duchownych: cysterek z Ołoboku (Dzietrzkowice, Łubnice, Chrościn, Ochędzyn, Radostów i Mieleszyn), paulinów z Wieruszowa (część w Żytniowie, Ciecuiowie i Strojcu), paulinów z Wielunia (5 łanów w Dzietrznikach) i kolegiaty wieluńskiej (7 łanów w Popowicach)³³. Niewielkie, obejmujące łącznie około 20 łanów były posiadłości Wielunia.

Blisko połowa (45%) znanych w 1555 r. łanów kmiecych znajdowała się w rękach prywatnych — 244 łany³⁴. Obszernie omawiający XVI-wieczną własność szlachecką W. Szczygielski dzieli ją na włas-

²⁹ Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564—1565 (dalej: LWWK 1564—1565), wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961, cz. I, s. XLIV, Bydgoszcz 1963, cz. II, s. 84—102 a także mapa królewskich woj. sieradzkiego.

³⁰ LWWK 1564—1565, cz. II, s. 59—68.

³¹ CDW, t. III, nr 1354, s. 69—70.

³² J. Łaski, *Liber beneficiorum archidioecesis Gnesnensis*, wyd. J. Łukowski, Gnieźno 1881, t. II, s. 94—157.

³³ Patykiewicz, *op. cit.*, nr 12, s. 501—505.

³⁴ Tamże, s. 502—503.

ność szlachty drobnej, średniozamożnej oraz bogatej i magnatów³⁵. W połowie XVI w. rodziny średniozamożne posiadały 51% wsi a bogate i magnackie 15%. Szlachta drobna interesuje nas tu znacznie mniej. Największe włości, obejmujące 10 wsi, należały do Mikołaja, a potem Krzysztofa Kobyłańskiego. Z innych W. Szczygieski wspominał o pięciowioskowym kluczu Andrzeja i Jakuba Konopnickich, takimiż Zygmunta Borka-Gostyńskiego, wreszcie o Warszuckich i Denhoffach, których potęgą należy jednak do wieku XVII³⁶. Analiza oparta o dane zestawione przez A. Pawińskiego³⁷ pozwala wyróżnić kilkanaście rodzin wielośńskich, których posiadłości ziemskie pozwalały na wysiłek finansowy związany z budową siedzib obronnych. Największy majątek w grupie bogatej szlachty mieli Walichnowscy, posiadacze wsi Walichnowy, Węglowice i Naramice, łącznie 34 łany. Mikołaj i Stanisław Rusoccy siedzący w Dąbrowie, Mlińsku, Ożarowie i Rudnikach posiadali majątek 29 łanowy. Także powyżej 20 łanów wynosiły majątki Magdaleny Zarebiny (22 łany w Strobini i Wielgiem) oraz Mikołaja i Alberta Wierchlejskich (21,5 łana w Wierchlasie, Kochłowie, Gaszynie i Kraszkowicach). Kilkunastołanowe włości trzymali: Mikołaj Jassowski (19 łanów w Czarnożyłach i Czernicach) Radoszewscy — Jan, Hieronim i Mikołaj (16 łanów w Radoszewicach i Lipniku), Madalińscy (14 $\frac{3}{4}$ łanów w Łyskorni, Niedzielsku i Parcicach), Andrzej i Jakub Konopnicy (13,5 łana w Konopnicy, Bębnowie, Konopnickiej Woli, Bieńcu i Walkowie), Jan Praski (12 łanów w Strojcu), Siemiańscy z Siemianic (12 łanów), Urban Skrzyński (10,5 łana w Skrzynnie, Niemierzynie i Gromadnicach-Nietuszynie). Mniejsze, kilkołanowe, lecz najczęściej i kilkuwioskowe włości posiadali: Kłomnicy, Zdrowscy, Masłowsy, Chotowsy i Trzcinscy.

Wspomnieć tu należy także o stopniu ufolwarcznienia dóbr, jako że ta forma gospodarowania pozwalała na uzyskanie znaczniejszych dochodów. Według W. Szczygieskiego³⁸ największy stopień ufolwarcznienia wykazywały majątki szlachty drobnej, choć już w I połowie XVI w. szacuje się, że folwarki istniały w ponad 50% wsi szlacheckich. W II połowie XVI w. nastąpił na terenie wielośńskiego szybki przyrost arealu folwarcznego. I tak np. w Dąbrowie w latach 1564—1577 areal folwarku wzrósł o 4 łany, a w 1577 r. obrócono na folwark 9 łanów w Parzymiechach. Procesowi temu sprzyjał wykup sołectw. Wszelkie próby określenia dochodowości gospodarstw bogatej szlachty wielośń-

³⁵ Szczygieski, *Produkcja rolnicza...*, s. 16—19.

³⁶ Tamże, s. 18 i n.

³⁷ Por. przyp. 28.

³⁸ Szczygieski, *Produkcja rolnicza...*, s. 24 i n.

skiej muszą być dość hipotetyczne, wydaje się jednak, że największe gospodarstwa mogły przynosić kilkakrotnie rocznego dochodu.

Pamiętając o związku dworów murowanych z tradycjami „ariańskimi” przedstawimy tu jeszcze pokrótce ogniska reformacji w wieluńskim. Według badań W. Patykiewicza³⁹ „gniazda” reformacji na interesującym nas terenie były liczne. Wzmianki o zborach innowierczych, arianiskich i kalwińskich a także o stopniowej ich rewindykacji przez Kościół pojawiają się szczególnie licznie w XVI i I połowie XVII w. Ogniskami reformacji były: Działoszyn (gdzie innowierców wprowadził Krzysztof Kobylański), Parzymiechy (gdzie w latach 1570—1594 istniał zbór kalwiński), Parciole (zbór fundowany przez Kochlewskich i zwrócony katolikom dopiero w 1686 r.), Wieruszów (związany z ewangelikiem Janem Tomickim), a także Ruda, Cieszęcin i Walichnowy.

FIZJOGRAFIA TERENU I STOSUNKI OSADNICZE

Znaczenie warunków fizjograficznych dla rozwoju osadnictwa nie podlega komentarzom. Problem fizjografii wieluńskiego został obszernie omówiony w podstawowym dla nas studium R. Rosina⁴⁰, dlatego też ograniczymy się tu do skrótowego zasygnalizowania podstawowych danych. Podział na subregiony w oparciu o ukształtowanie pionowe powierzchni doprowadził go do stwierdzenia istnienia znacznego zróżnicowania rzeźby na interesującym nas terenie. Obszar wieluńskiego, stanowiący najdalej na północ wysunięte odgałęzienie wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, to kraj pagórkowo-nizinny. Wśród tzw. pagórków wysokich wyróżniono położone w północnej części wieluńskiego Pagórki Ożarowskie i Pagórki Jaworzyńskie, zajmujące środkową część, a także Pagórki Działoszyńskie ulokowane w pętli Warty. Z terenów pagórkowatych wyróżniono: Pagórki Rudzkie (na północ od Ożarowskich), Okalewskie (w północnej części wieluńskiego), Czernickie (na wschodzie, wzdłuż zachodniego brzegu Warty), Strobińskie (na wschodniej granicy wieluńskiego z sieradzkim, wzdłuż wschodniego brzegu Warty), oraz Mykanowskie (sięgające do Kłomnic koło Częstochowy). Równiny obejmowały okolice Sokolnik (Równina Sokolnicka), Praszki (między biegiem Prosną a pagórkami (ku północy) i biegów Białej Olchy i Kocinki (pas łączący wieluńskie ze skupiskiem wsi wysuniętych na południowy wschód). Z obszarów dolinnych wymienić trzeba przede

³⁹ Patykiewicz, *op. cit.*, nr 12, s. 498—501; Szczygielski, *Dzieje...*, s. 116—122; por. także L. Koczy, *Dzieje Wieruszowa*, Poznań 1930, s. 79—85.

⁴⁰ Rosin, *Ziemia...*, s. 35—65.

wszystkim pradolinę Warty, dolinę Prosny i innych rzek, a także pokryte wydłami obszary koło Wieruszowa i Czernic.

Ważne miejsce w procesach rozwoju osadnictwa zajmuje hydrografia. Wieluńskie znajdowało się w dorzeczu Warty i Prosny. Tylko te dwie rzeki stanowić mogły szlaki drożne, inne — mniejsze — jak Liswarta, Struga Węglewska, Niesób, Pomianka, Oleśnica i Pyszna nie nadawały się do celów transportowych. Niewielka ilość naturalnych zbiorników wodnych (wody stojące) nie utrudniała rozwoju gospodarki rybno-stawowej, której rozmiary na tym terenie były bardzo znaczne⁴¹.

Także i gleby zostały obszernie omówione przez R. Rosina⁴². Stwierdził on, że gleby dobre, głównie bielcowe, zajmowały tylko 20% areału. Ponad 50% zajmowały gleby średnie, głównie szczyrki, reszta to gleby słabe z przewagą jałowych piasków i wydł. Stan zalesienia wieluńskiego rekonstruuje się głównie w oparciu o stan z II połowy XVIII w. Już wtedy obszar ten był stosunkowo słabo zalesiony. Większe kompleksy występowały tylko w południowym pasie poniżej kolana Warty, na północno-wschodnim skraju wieluńskiego wzdłuż zachodniego brzegu Warty oraz w części północno-zachodniej. Środkowe partie wieluńskiego posiadały mało lasów, co wiązało się niewątpliwie ze stosunkowo wczesnym rozwojem osadnictwa na tym terenie.

R. Rosin wyróżnił 4 zasadnicze okresy rozwoju osadnictwa na terenie wieluńskiego. Pierwszy zakończył się w 1237 r., czyli wraz z pojawieniem się pierwszych lokacji. W okresie tym pojawiło się 21 punktów osadniczych⁴³. Okres drugi, zawierający się w latach 1238—1307, zaznaczył się znacznym wzrostem ich ilości. Powstało, lub raczej zaczęło występować w źródłach pisanych, aż 39 osad⁴⁴. Okres trzeci obejmował czasy do śmierci Kazimierza Wielkiego (1307—1370). Pojawiło się wtedy 20 nowych punktów osadniczych⁴⁵. Gwałtownemu przyspieszeniu uległ rozwój wieluńskiego w okresie posiadania tej ziemi przez Władysława Opolczyka. W okresie czwartym, rozpoczynającym się w 1371 r., R. Rosin stwierdził pojawienie się aż 91 punktów osadniczych⁴⁶. Na łączną ilość 260 (231) punktów osadniczych wieluńskiego

⁴¹ W. Szczygierski, *Dzieje gospodarki stawowo-rybnej w Wieluńskim od XVI do końca XVIII wieku*, „Rocznik Łódzki” 1959, t. II (V), s. 227—245; por. tenże, *Technika gospodarki stawowej w Wieluńskim w XVI—XVIII w.*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1959, t. I, s. 21—39; tenże, *Produkcja rolnicza...*, s. 140 i n.

⁴² Rosin, *Ziemia...*, s. 60 i n.

⁴³ Tamże, s. 107 i n, tabl. na s. 190.

⁴⁴ Tamże, s. 130 i n, tabl. na s. 191—192.

⁴⁵ Tamże, s. 155 i n, tabl. na s. 193.

⁴⁶ Tamże, s. 165 i n, tabl. na s. 193—196.

i ostrzeszowskiego występujących w źródłach do połowy XVI w. aż 171 (154) stwierdzono na terenie wieluńskiego. Po wyeliminowaniu z tego zestawienia osad zaginionych łączna ilość wsi na terenie całego wieluńskiego wynosiła około połowy XVI w. 204, z czego 146 istniało na terenie powiatu wieluńskiego⁴⁷.

Stosunkowo skromnie wyglądało osadnictwo miejskie. Z liczby 19 ośrodków miejskich na terenie wieluńskiego i ostrzeszowskiego wzmiankowanych przez R. Rosina (z tego na terenie wieluńskiego: Ruda, Łubnice, Bolesławiec, Danków, Wieluń, Stary Wieruszów, Nowy Wieruszów, Praszka, Lututów, Działoszyn, Osjaków, Kamion, Toporów) za miasta uznać można tylko 9 ośrodków funkcjonujących w połowie XVI w. Są to miasta szlacheckie: Działoszyn, Lututów, Osjaków, Praszka, Toporów (należący od końca XVI w. do kapituły gnieźnieńskiej) i Wieruszów. Trzy miasta: Wieluń, Bolesławiec i Kamion należały do króla⁴⁸. Regest łanów ziemi wieluńskiej z 1666—1668 r. notujący 11 wsi królewskich, 11 arcybiskupich i 123 prywatne wymienia także 8 miast: Bolesławiec, Działoszyn, Kamion, Osjaków, Praszka, Toporów, Wieluń i Wieruszów⁴⁹. Prócz Wielunia i Bolesławca oraz Działoszyna, Praszki i Wieruszowa pozostałe były miastami tylko z nazwy. Miasta wieluńskiego, oprócz stołecznego Wielunia (w ograniczonym zakresie także Bolesławca, Wieruszowa, Działoszyna i może Praszki), nie spełniały w rozwoju społeczno-gospodarczym interesującego nas terenu wiodącej roli, pozostając półwiejskimi drobnymi ośrodkami rynku lokalnego⁵⁰. Podporządkowane były one w znacznej mierze lokalnemu zapleczu gospodarczemu i tu chyba szukać należy przyczyn rozwoju Bolesławca jako ośrodka starostwa królewskiego i Działoszyna oraz Wieruszowa, będących ośrodkami dużych majątków ziemskich, należących do rodzin liczących się nie tylko w skali Polski środkowej (w Wieruszowie — Tomicki i Kobylańscy-Męcini w Działoszynie).

Ważnym elementem rozwoju osadnictwa jest układ drożny danego terytorium⁵¹. Przez położone na południowo-zachodnim skraju Rzeczy-

⁴⁷ Tamże, tablica zbiorcza na s. 201.

⁴⁸ Rosin, *Ziemia...*, s. 200 i n; por. Szczygielski, *Produkcja rolnicza...*, s. 15 i przyp. 7.

⁴⁹ AGAD, Castr. Vielun., rel. 35, f. 491—499v. Natomiast rejestr poborowy ziemi wieluńskiej z 1691 r. por. AGAD, Castr. Vielun. rel. 48, f. 379v. rejestrując te same miasta wymienia 10 wsi królewskich, 11 duchowieństwa i 122 prywatnych.

⁵⁰ Rozmiary rynku lokalnego Wielunia sięgały, według R. Rosina, *Ziemia...*, s. 248—250, promienia 15 km, mniejszych ośrodków (Bolesławiec, Działoszyn) do 10 km.

⁵¹ Najpełniejszy obraz systemu drożnego w oparciu o dane historyczne daje S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, „Przegląd Zachodni” 1953, R. IX, z. 6—8, s. 194—253, por. Rosin, *Ziemia...*, s. 218 i n.

pospolitej wieluńskiej przebiegały ważne drogi o znaczeniu ogólnopolskim, na co w oczywisty sposób wpłynęło „wciśnięcie” tego obszaru między Śląsk, Małopolskę, Wielkopolskę i ziemie Polski centralnej. Najważniejsze znaczenie miały: droga biegnąca z południa (Morawy) na Kujawy przez Wieluń, przekraczająca Prosnę koło Praszki; inna — południowa — biegła przez Wieluń, łącząc Sieradz z Krakowem i przecinała dolinę Liswarty koło Krzepic lub Dankowa. Trakt równoleżnikowy biegnący ze Wschodniej Małopolski i Rusi na Śląsk także przebiegał przez wieluńskie na linii Toporów-Kamion do Wielunia i dalej na Opatów (lub Wieruszów) i Kępno—Wrocław. Ważne miejsce zajmowały także drogi przechodzące z Wielkopolski (Kalisz) i Polski centralnej przez Wieluń lub Bolesławiec na Śląsk oraz promieniście ułożona w stosunku do Wielunia sieć połączeń lokalnych: do Wieruszowa, Bolesławca i Sieradza⁵². Na zakończenie tych krótkich uwag zaznaczyć wypada, że podstawowy obraz sieci osadniczej wieluńskiego wykształcił się do końca wieku XIV i początków XV w., a w następnych stuleciach nie uległ już żadnym znaczniejszym zmianom ilościowym⁵³.

STAN BADAN

Budowle obronne wieluńskiego nie doczekały się jeszcze monograficznego opracowania. Stan wiedzy o poszczególnych obiektach jest bardzo nierównomierny i wymaga krótkiego przedstawienia. Stosunkowo najlepiej zbadane są problemy architektoniczne związane z Wieluniem. Całą literaturę do 1965 r. zbiera opracowana przez T. Olejnika bibliografia ziemi wieluńskiej⁵⁴. Omówienie nowszych pozycji należy zacząć od stwierdzenia, że drobne informacje o interesujących nas budowlach rozsiane są w różnego rodzaju opracowaniach historyków, archeologów, historyków architektury itp. Wyraźne ożywienie badań nad ziemią wieluńską miało miejsce w latach sześćdziesiątych, kiedy to ukazały się podstawowe studia R. Rosina, prace W. Szczygalskiego,

⁵² Por. Rosin, *Rozwój terytorialno-polityczny...*, mapa na s. 412, gdzie zaznaczone są drogi Sieradz—Wieluń, Wieluń—Pajęczno—Brzeźnica—Radomsko, Wieluń—Bolesławiec i od Wielunia ku południu, na Gorzów, Olesno z odgałęzieniem na Lubliniec.

⁵³ Rosin, *Ziemia...*, s. 205.

⁵⁴ Olejnik, *Bibliografia...*; tenże, *Wieluń...*; tenże, *Plany i widoki dawnego Wielunia*, Wieluń 1966, gdzie pod nr 39 publikowany plan z przełomu XVIII/XIX w. z materiałów A. Pstrokońskiego, Biblioteka Czartoryskich, nr 3315.

także J. Goldberga i innych⁵⁵. Ilość nowych prac nie jest duża, a problemy dotyczące interesujących nas budowli pojawiają się w nich całkowiec marginesowo. Wymienić tu należy nowe studium R. Rosina powstałe w ramach monografii pradziejów Polski Środkowej, wzmianki w monografii J. Widawskiego⁵⁶ i katalogu zamków B. Cuerquina⁵⁷, opracowanie dworów murowanych z XVI w. pióra T. Jakimowicz⁵⁸, studium J. Szymczaka⁵⁹ nad grodami w okresie rozbitcia dzielnicowego oraz drobne (często o charakterze sprawozdawczym) prace archeologiczne. Podstawowy zespół źródeł, czyli zbiór inwentarzy szlacheckich przechowywanych w AGAD nie został dotąd pod interesującym nas kątem zbadany, brak jest też nowszego opracowania osadnictwa grodowego opartego na wynikach prac archeologicznych. Podobnie jak studiów historycznych i architektonicznych nie jest ich jednak wiele, a np. badania terenowe kopca w Łaszewie spowodowane były chęcią identyfikacji kopca z tzw. grobem książęcym z pierwszych wieków naszej ery. Nie zostały dotychczas całościowo opracowane wyniki wieloletnich badań terenowych na grodzisku w Widoradzu-Rudzie, podobnie jak nie publikowane są wyniki sondażu wykonanych w Konopnicy. Stosunkowo dużą literaturę ma Kruszyna, choć dopiero ostatnie studium E. Jeżewskiej⁶⁰ we właściwy sposób ujęło problem, starszego od założenia Kacpra Denhoffa, murowanego dworu. Sporo obiektów z interesującego nas terenu doczekało się prac rewaloryzacyjnych i odbudowy, przy

⁵⁵ Prócz cytowanych w przep. 12 i 13 por. także: J. Goldberg, *Stosunki agrarne w miastach ziemi wieluńskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, Łódź 1960; tenże, *Zarys gospodarczo-społeczny rozwoju ziemi wieluńskiej w XVI-XVIII wieku*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1961, ser. etnograficzna, nr 5, s. 5–24; A. Sucheni-Grabowska, H. Weiss, *Materiały do dziejów kultury materialnej chłopów w województwie sieradzkim i ziemi wieluńskiej w XVI wieku*, cz. I, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego” 1957, t. I, s. 317–371; A. Sucheni-Grabowska, *Materiały do dziejów kultury materialnej chłopów w województwie sieradzkim i ziemi wieluńskiej w XVI wieku*, cz. II, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego” 1959, t. II; J. Dylik, *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódź 1971.

⁵⁶ Widawski, *op. cit.*

⁵⁷ Guerquin, *op. cit.*

⁵⁸ T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce XVI wieku (wieża — kamienica — kasztel)*, Warszawa—Poznań 1979.

⁵⁹ J. Szymczak, *Rola wojskowa grodów w zachodniej i centralnej Polsce w okresie rozbitcia dzielnicowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1979, ser. I, z. 57, s. 3–44; tenże, *Sposoby zdobywania i obrony grodów w Polsce w okresie rozbitcia dzielnicowego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1979, t. XXII, s. 3–63; tenże, *Grody w Polsce środkowej i zachodniej w okresie rozbitcia dzielnicowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1980, ser. I, z. 70

⁶⁰ E. Jeżewska, *Na marginesie prac konserwatorskich w pałacu w Kruszynie*, „Ochrona Zabytków” 1979, t. XXXII, z. 1, s. 23–32.

okazji których powstały opracowania historyczno-architektoniczne. Nadal jednak stan wielu cennych budynków jest kompromitujący, jak np. oglądane przez autora jesienią 1980 r. pozbawione zadaszania mury XVI-wiecznego dworu w Kamionce koło Wielunia. W sumie wiele uwag poczynionych przy omawianiu stanu badań nad budowlami obronnymi województwa łęczyckiego ma pełne zastosowanie także tutaj i dlatego też problemu stanu badań nie ma chyba potrzeby szerzej rozwijać.

II. DWORY OBRONNE WIELUŃSKIEGO NA TLE PORÓWNAWCZYM

SREDNIOWIECZE

Na interesującym nas terenie stwierdzono tylko jeden dwór murowany (Wieluń) i kilkanaście (8—11?) dworów drewnianych. Dlatego też nie będziemy ich omawiać osobno, choć problematyka dotycząca dworów murowanych i dworów drewnianych jest w znacznym stopniu rozbieżna.

Dwór murowany w Wieluniu zbudował w latach 1342—1374 arcybiskup gnieźnieński Jarosław Bogoria Skotnicki. Brak jest danych źródłowych na uściślenie chronologii tej fundacji. Publikowany jego opis: „[...] curia murata archiepiscopalis in civitate Wyelun. In qua aedificia sunt antiquo ritu constructa sed dum reformabuntur, erit pulcherimum insignis et nota ilis inhabitantique delectabilis [...]”¹ nie pozwala na jego rekonstrukcję, wypada jednak sądzić, że zasadniczy budynek dworu arcybiskupiego, otoczony drewnianą zabudową gospodarczą, był zmurowany z miejscowego kamienia na planie prostokąta i posiadał 2—3 kondygnacje². Od południa i zachodu dwór otaczał mur, będący odcinkiem muru miejskiego, wzniesiony z inicjatywy Kazimierza Wielkiego około 1350 r.³ Brak jest dokładnych danych na określenie rodzaju urządzeń obronnych założenia dworskiego od wnętrza miasta. Prawdopodobnie teren ograniczony był od miasta parkanem z bramą i furką, brak bowiem informacji o murze, czy odcięciu założenia fosą. Cztery istniejące w murach miejskich Wielunia baszty wzniesione zostały, według J. Widaw-

¹ *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 387. Pochodzi on z Akt Kapitułnych, księga B 140, f. 276, przechowywanych w Archiwum Archidiecezji w Gnieźnie.

² Pozostałe XVI-wieczne opisy nie pozwalają na pełną rekonstrukcję bryły budynku i jego otoczenia, por. AAG, ACap B 224, f. 3v—4 gdzie krótki łaciński opis z 1557 r., a także B 230 z lat 1588—1604 gdzie wzmiankowane są „defectus et ruina lapidea Vielunensis”.

³ J. Widawski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, tabl. na s. 528—529.

skiego⁴, w czasach późniejszych myślimy więc, że pierwotnie odcinek muru dotykający do dworu arcybiskupa nie posiadał dodatkowych wzmocnień. Komunikacja z dworem odbywała się zapewne za pośrednictwem bramy Dąbrowskiej. Chronologiczna współczesność budowy dworu i murów miejskich (wynikająca przede wszystkim z niemożności uściślenia obu dat) pozwala przyjąć dwie hipotezy. Sądzić można, że odcinek muru miejskiego, w okolicy dworu, wzniesiony został współcześnie z dworem i może przy udziale finansowym arcybiskupa, lub że założenie arcybiskupie było nieco młodsze i zostało dopasowane do istniejącego przebiegu murów miejskich.

Problem dworu arcybiskupiego w Wieluniu rozpatrywać należy w kontekście innych założeń obronnych fundacji Jarosława Bogorii Skotnickiego. Niestety, stan badań nie pozwala na dokładniejsze określenie formy dworów w Kaliszu, Łęczycy, „pałacu” w Krakowie i dworu-zamku w Gnieźnie⁵. Ten ostatni zbudowany był poza obrębem murów miejskich, nad jeziorem Jelonek, na miejscu starszej budowli obronnej Władysława Odonica. Natomiast podobna do wieluńskiej była lokalizacja dworu w Kaliszu. Dotykał on do wschodniego odcinka murów miejskich, na północ od bramy „wschodniej”, w okolicy zajętej obecnie przez zespół pojezuicki (zbudowany w końcu XVI w. przez biskupa Stanisława Karnkowskiego) i Urząd Wojewódzki⁶. Ponieważ południowo-wschodni odcinek murów obronnych Kalisza wzniesiono w XIII w.⁷, dwór oparto o istniejący już obwód obronny i trudno tu, jak w przypadku Wielunia, dopatrywać się podporządkowania obu elementów jednolitej koncepcji rozplanowania przestrzennego. Z innych budowli wzniesionych z inicjatywy arcybiskupa Jarosława wymienić należy zamki w Łowiczu, Uniejowie, Opatówku i Kamieniu. Dwa ostatnie są poznane bardzo słabo i nie mogą stanowić punktu wyjścia dla naszych rozważań. Zamek w Łowiczu w kreacji gotyckiej, powstałej około 1355 r., składał się z nieregularnego obwodu, międzymurza i czworokątnego bloku składającego się z dwóch domów usytuowanych naprzeciw siebie (i tworzących wewnętrzny dziedzińczyk), oraz wysuniętego

⁴ Widawski, *op. cit.*, s. 491 i n.

⁵ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasi i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, Poznań 1888, t. I, s. 646 i n; por. *Monumenta Poloniae Historica*, (dalej: MPH), *Katalog arcybiskupów gnieźnieńskich*, wyd. X, Liske, Warszawa 1960, t. III, s. 395.

⁶ Problemy rozplanowania i zabudowy średniowiecznego Kalisza obszernie omawiają autorzy opracowania zbiorowego: *Osiemnaście wieków Kalisza*, red. A. Gieysztor, K. Dąbrowski, Kalisz 1960—1962, t. I—III; por. Widawski, *op. cit.*, s. 150 i n.

⁷ *Katalog zabytków sztuki*, (dalej: KZS), Warszawa 1960, t. V, z. 6, s. 38—39; por. Widawski, *op. cit.*, s. 150—167.

poza lico wschodnie budynku bramnego. Zasadniczy, północny dom zamkowy, o trzech pomieszczeniach w przyziemiu, zbudowany był na planie prostokąta około 35,0x13,0 m⁸. Natomiast zamek w Uniejowie to założenie w przybliżeniu prostokątne, z dużą cylindryczną wieżą wy-sadzoną z lica kurtyny wschodniej (w połowie jej długości) i domu opartego dłuższym bokiem o mur zachodni. Dom posiadał wymiary około 23,0 x 10,5 m i składał się z dwóch izb (kwadratowej i prostokątnej) na kondygnacji⁹.

Analiza budowli obronnych arcybiskupa Jarosława prowadzi do wniosku, że liczne jego fundacje nie przedstawiają określonych typów założeń zamkowych czy dworskich, są podporządkowane miejscowym warunkom i lokalnym potrzebom¹⁰. Zamki mają dowodnie różnorodne rozplanowanie przestrzenne i elementy składowe. Podobną różnorodność reprezentowały zapewne założenia mniejsze — dwory, a w tym i szczególnie nas interesujące dwory miejskie. W skład takich dworów wchodził, prócz kompleksu pomocniczych budynków drewnianych i obwodu warownego, zasadniczy murowany dom, który zgodnie ze zwyczajem epoki prezentował formę prostokątną o 2—3 pomieszczeniach na kondygnacji lub, co jest mniej prawdopodobne, wieżową. W świetle przedstawionych tu materiałów nie jest możliwa rekonstrukcja bryły dworu murowanego w Wieluniu.

Rozważania na temat miejskich dworów arcybiskupich powodują konieczność dokładniejszego omówienia sprawy dworów — rezydencji możnowładczych sytuowanych w obrębie organizmów miejskich. Już T. Lalik¹¹ na marginesie analizy Starego Miasta w Łęczycy podkreślał, że w końcu XII—początku XIII w. obecność dworów feudalnych była charakterystyczną cechą miast przedlokacyjnych. Mimo znanych tendencji do eliminowania własności rycerskiej z terenu miast, po reformach lokacyjnych w XIV w. nastąpił ponowny wzrost ilości dworów miejskich. Problemy te były ostatnio poruszane przez M. Cetwińskiego i A. Wędzkiego¹². I tak np. według badań M. Cetwińskiego na terenie przedlokacyjnej aglomeracji wrocławskiej funkcjonowały liczne dwory

⁸ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 190—191, tamże podstawowa literatura.

⁹ Guerquin, *op. cit.*, s. 294—296.

¹⁰ L. Kajzer, *Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1983, Folia archaeologica 3, s. 147—158.

¹¹ T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację — schyłek XII i początek XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1956, R. IV, z. 4, s. 659.

¹² M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w.*, Wrocław 1980, s. 50—134; A. Wędzki, *Ze studiów nad rezydencjami możnowładczymi i rycerskimi na ziemiach polskich w XI—XII wieku*, „Slavia Antiqua” 1978, t. XXV, s. 173—188.

możnowładcze. Prócz znanej rezydencji Piotra Włosta na Ołbinie, zaopatrzonej w cechy obronne „habebat comes (Piotr) curiam satis bene munitiam”¹³, wymienić tu także należy dwór Mikory (położony także na Ołbinie), dwory komesów Pomiana, Michała i innych możnowładców¹⁴. Podobne zjawisko obserwowane jest i w innych zespołach miejskich, w Krakowie, Płocku itp.¹⁵ Obecność dworów (często w formie wieżowej) w obrębie miast (we Wrocławiu, Krakowie, Nysie i w szeregu innych) powszechna była także w późnym średniowieczu. Liczne przykłady podobnych wież w miastach europejskich są ogólnie znane z autopsji czy literatury¹⁶. Warto tu przypomnieć wyniki badań A. Wędzkiego¹⁷, który poddał analizie dzieje i rozplanowanie przestrzenne niewielkiego miasteczka Trzebiel w woj. zielonogórskim. W średniowiecznym mieście Trzebiel, oprócz terenu miejskiego otoczonego murami, znajdował się zamek prywatny ulokowany za murami i nie związany bezpośrednio z systemem urządzeń obronnych miasta. Natomiast w obrębie miasta, na południe od rynku, stwierdzono relikty XVI-wiecznej (?) budowli wieżowej o trzech kondygnacjach, wzniesionej na planie prostokąta. Autor opracowania interpretuje ten obiekt jako pozostałość obronnej siedziby rycerskiej feudała, który z ramienia właściciela miasta sprawował nad nim bezpośredni zarząd¹⁸. Przykład miasta Trzebiel nie jest odosobniony. Wydaje się, że podobną sytuację obserwujemy w Łowiczu. W mieście tym znajdował się zamek arcybiskupi, wzniesiony na miejscu starszej, drewniano-ziemnej budowli obronnej, ulokowanej w dolinie Bzury. Zamek murowany powstał, jak już wspominaliśmy, w XIV w. i następnie był wielokrotnie przebudowywany. Jak wynika z badań R. Oczykowskiego i J. Warężaka¹⁹, na terenie miasta w Starym Rynku istniał inny budynek zamkowy. Był to „murowany mały zamek z kapliczką”, z czasem zamieniony na skład soli i nazywany „kupus”, który na przełomie XVIII—XIX w. uległ zniszczeniu i został rozebrany przez Prusaków. Przytoczone tu przykłady zmuszają do połączenia problemu

¹³ MPH, t. III, *Cronica Petri Comitis Poloniae i Carmen Mauri*, wyd. M. Plezia, s. 17.

¹⁴ Cetwiński, *op. cit.*, s. 65 i n.

¹⁵ Wędzki, *op. cit.*, s. 178 i n.

¹⁶ H. J. Mrusek, *Nowe badania nad średniowiecznymi warowniami prywatnymi w osiedlach niemieckich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1958, t. III, z. 3—4, s. 299—311.

¹⁷ A. Wędzki, *Trzebiel*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Obrą i dolną Wartą*, Zielona Góra 1970, t. II, s. 421—434.

¹⁸ Tamże, s. 428.

¹⁹ R. Oczykowski, *Przechadzki po Łowiczu*, Łowicz 1921, s. 30; J. Warężak, *Słownik historyczno-geograficzny Księstwa Łowickiego*, cz. II, Wrocław 1961, z. 1, s. 197 i n.

rezydencji obronnych, lokowanych w obrębie murów miejskich, z ogólniejszym zagadnieniem stosunku zamku do miasta oraz problemem tzw. zamków miejskich. W swym podstawowym studium B. Guerquin²⁰ wyróżnił trzy relacje zamku i miasta. Typ pierwszy reprezentują zamki nie sprzężone z fortyfikacjami miejskimi. Z przykładów z terenu Polski Środkowej wymienił on Bolesławiec nad Prosną i Uniejów nad Wartą. Drugim typem był zamek sprzężony z miastem, a więc bezpośrednio połączony z murami miejskimi. W takim dwuczłonowym układzie nadrzędnym problemem badawczym, a także i funkcjonalnym, był element dominacji zamku nad miastem, ewentualnie odwrotnie. Trzecim typem był zamek znajdujący się w obrębie fortyfikacji miejskich. Charakterystycznym, omówionym przez B. Guerquina przykładem był zamek wieluński, ulokowany w południowo-wschodniej części miasta i oddzielony od niego murem i mokrą fosą, będącą odgałęzieniem fosy otaczającej miasto.

Wspomniana tu praca M. Cetwińskiego pomogła uzmysłowić rolę rycerstwa śląskiego jako grupy nie tylko zaspokajającej własne potrzeby materialno-konsumpcyjne, lecz także jako formacji ekonomicznej, skupiającej w swym ręku organizację produkcji rynkowej. Wydaje się, że istnieje także pilna potrzeba rozważenia trzeciego typu związków między zamkami a miastami, które są w dotychczasowej literaturze traktowane zbyt sumarycznie. W świetle dość pobieżnej analizy wyżej omówionego typu rysuje się kilka możliwości relacji między zamkami czy innymi siedzibami obronnymi a miastami. W Wieluniu, ale także w Kaliszu czy Nowym Sączu w obrębie murów miejskich znajdowały się po dwa samodzielne dzieła obronne: zamek królewski i dwór arcybiskupi (czy biskupi). Nieco inną sytuację stwierdzamy w Bieczu, Łowiczu czy Lwowie, gdzie w obrębie murów miejskich istniały zamki czy dwory królewskie, zasadnicze jednak zamki usytuowano poza miastem na wzgórzach (Biecz, Lwów) lub w dolinie rzecznej (Łowicz). Jeszcze inaczej wyglądał pozbawiony zamku ośrodek miejski w Krośnie, gdzie w obrębie murów istniał tylko dwór biskupów przemyskich, oraz Żnin. W mieście tym północna część terenu otoczonego murami zajęta była przez dwór arcybiskupi, zaś niedaleko miasta we wsi Wenecja arcybiskupi gnieźnińscy użytkowali od 1420 r. do XVI w. zamek wzniesiony przez Mikołaja Nałęcza z Chomiąży i odkupiony z rąk prywatnych przez arcybiskupa Mikołaja Trąbę. Widoczne do dziś wzgórze, przekop rzeczki Gąsawki a także dane źródłowe i opracowania pozwalają sądzić, że dwór składający się z murowanej wieży i budynków drewnianych był od stro-

²⁰ Guerquin, *op. cit.*, s. 30.

ny miasta oddzielony fosą i parkanem²¹. Podobne odcięcie dworu od miasta (rów, a może i mur, jak sugeruje literatura) widoczne jest w Bieczu²². Z przytoczonych tu przykładów sądzić można, że dwory duchowieństwa sytuowane w obrębie organizmów miejskich posiadały od strony miasta własne obwarowania, składające się z rowów czy murów-parkanów, od strony zewnętrznej wykorzystywały natomiast linię murów miejskich. Pozostaje jeszcze do określenia wzajemny stosunek organizmu miejskiego do zamku czy dworu, ulokowanego wewnątrz murów. B. Guerquin nie rozstrzyga czy „tworzenie dwuczłonowego [trzyczłonowego — LK] zespołu warownego było zamierzone z chwilą lokacji miasta, czy też zdecydowano o nim po budowie fortyfikacji miejskich”²³ sądzi jednak, że wzajemne usytuowanie tych elementów nie zależało od terenu, lecz było ilustracją nadrzędności (czy podrzędności) któregoś z członów. Problem równowagi militarnej między *civitas* a *castrum* omówiony został ostatnio przez J. Szymczaka²⁴. Wzrost wpływów polityczno-ekonomicznych mieszczaństwa powodował często tendencje do likwidacji czy osłabiania wpływów feudałów, co znajdowało wyraz między innymi w rezygnacji książąt z posiadania obiektów obronnych w miastach lub ich bezpośrednim sąsiedztwie²⁵. W wypadku królewskiego miasta Wielunia zamek będący ośrodkiem władzy polityczno-terytorialnej nie budził chyba tak zdecydowanych kontrowersji. Jak jednak wyglądał stosunek komuny do obronnej siedziby dworu arcybiskupiego ulokowanego wewnątrz murów, lecz stanowiącego samodzielne założenie obronne? Ulegał on zapewne zmianom, których szczególne natężenie przyniosła II połowa XVI w., kiedy to wieluńskie stało się aktywnym ośrodkiem reformacji. Stan badań nie pozwala na szersze zajęcie się tym interesującym problemem, wydaje się jednak, że zasady funkcjonowania obronnych siedzib duchowieństwa w obrębie miast średniowiecznych powinny się stać przedmiotem odrębnych studiów. Nikłość danych o wyglądzie i urządzeniach obronnych dworu arcybiskupiego w Wieluniu nie zachęca do szerszego poruszania problemu ewentualnych kosz-

²¹ *Visitationes...*, s. 275 i n; KZS, t. XI, z. 21, s. 41 i n, por. Widawski, *op. cit.*, s. 516 i n.

²² A. Kunysz, *Przyczynki archeologiczne do najdawniejszych dziejów Biecza*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, Wrocław 1963, s. 69 i n, por. Widawski, *op. cit.*, s. 90 i n.

²³ Guerquin, *op. cit.*, s. 31.

²⁴ J. Szymczak, *Rola wojskowa grodów w zachodniej i centralnej Polsce w okresie rozbitcia dzielnicowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1979, ser. I, z. 57, s. 36 i n.

²⁵ Szymczak, *op. cit.*, s. 37—38.

tów jego budowy. Pamiętając o obliczonych przez T. Lalika²⁶ znacznych, bo wynoszących około 30 000 grzywien, kosztach ogólnych fundacji trzebnickiej z XIII w., musimy zdawać sobie sprawę z ciężarów finansowych związanych z działalnością inwestycyjną Jarosława Bogorii Skotnickiego. Majątek arcybiskupi składający się w III ćwierci XIV w. z 11 miast i 330 wsi pozwalał jednak na duże wysiłki inwestycyjne²⁷. Pamiętamy, że 1 metr bieżący muru miejskiego Płocka kosztował w połowie XIV w. około 4,5 grzywien i wartość ta posłuży jako punkt wyjściowy do dalszych szacunków²⁸. Spory budynek gotyckiego dworu (20 x 10 m) musiał więc posiadać blisko 60 m bieżących ścian nośnych, których orientacyjny koszt mógł wynosić 270 grzywien. Wartość ta określa jednak koszty muru ceglanego; w przypadku Wielunia *curia* arcybiskupia wykonana była prawdopodobnie z miejscowego kamienia, co zapewne wpływało na obniżenie kosztów. Przyjmując, że wymienioną tu sumę trzeba powiększyć trzykrotnie, tyle bowiem wynosi orientacyjna różnica między kosztami budowy muru a budynku, otrzymujemy 810 grzywien, co przypomina dość znacznie sumę użytą w początku XV w. (1403—1408) przy pracach budowlanych zamku w Nowym Mieście Korczynie²⁹ (751 grzywien), podczas których wzniesiono prawdopodobnie duży, chyba trzykondygnacyjny dom zamkowy. Koszt wzniesienia w stanie surowym dworu arcybiskupiego szacujemy więc na 800—1000 grzywien (czyli orientacyjną równowartość 80—100 koni rycerskich)³⁰, zdając sobie sprawę, że jest to wartość, całkowicie hipotetyczna.

Również niewiele konkretnych informacji posiadamy na temat dworów drewnianych. Na terenie wieluńskiego ślady drewnianych siedzib obronnych stwierdzamy w: Bolesławcu, Chróście, Kamionie, Kątach Walichnowskich, Konopnicy, Przedmościu, Raczynie, Radoszewicach, Toplinie, Toporowie i Wieruszowie. Prócz Bolesławca i Kamiona, będących własnością króla, i Chróścina, należącego do klasztoru ołobockiego, pozostałe miejscowości znajdowały się w rękach prywatnych.

²⁶ T. Lalik, *Uwagi o finansowaniu budownictwa murowanego w Polsce do początku XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1967, R. XV, nr 1, s. 55—74, a szczególnie s. 61 i n.

²⁷ J. Warężak, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu*, Lwów 1929, s. 43.

²⁸ Ostatnio omawia problem ten L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII—XVII wieku*, „Acta Universitatis Łodziensis” 1980, Folia archaeologica 1, s. 127.

²⁹ *Rachunki z prac budowlanych na zamku w Nowym Mieście Korczynie w latach 1403—1408*, wyd. J. Karwasińska, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1956, R. IV, nr 2, zeszyt dodatkowy, s. 409—490.

³⁰ K. Wiliński, *Ceny koni w Polsce średniowiecznej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1979, ser. I, z. 57, s. 75—110.

W kilku obecność reliktyw jest słabo udokumentowana. Wymienić tu trzeba przede wszystkim Bolesławiec, w którym długoletnie badania terenowe nie doprowadziły do znalezienia starszego od zamku kazimierzowskiego założenia obronnego³¹. Tak więc do przyjętej w literaturze tezy należy się odnosić krytycznie, choć z drugiej strony wzmianka o „castrum in terra Rudensi” z 1268 (1277) r.³² wiązana jest zgodnie, jak to wynika z tekstu, z Bolesławcem. Także w dokumencie Bolesława Pobożnego z 1266 i źródłach z 1267 r. mamy dowodne potwierdzenia budowy zamku i miasta Bolesławiec³³, co nie koniecznie świadczyć musi o budowie obwarowań miejskich, lecz dowodnie potwierdza starszą metrykę założenia obronnego³⁴. Problem starszego założenia obronnego w Bolesławcu wymaga dalszych badań. Także wysoce niepewne jest interpretowanie nasypu ziemnego w Kamionie jako relikty siedziby obronnej na kopcu. Brak na ten temat danych źródłowych, a kopiec może być równie dobrze tworem naturalnym, choć metryka położonego blisko przeprawy przez Wartę Kamiona sięga co najmniej XIII w.³⁵ Brak badań wykopaliskowych uniemożliwia także pełne określenie charakteru kopca w Chróście. Wzmianek o dworze w Chróście nie notuje literatura przedmiotu, a bliskość zamku w Bolesławcu i niemożność połączenia obiektu z dużym kluczem ziemskim przemawia za twierdzeniem, że tzw. grodzisko stożkowe w Chróście będzie można uwzględniać w wykazach dopiero po przeprowadzeniu weryfikacji metodą archeologiczną.

W pozostałych ośmiu miejscowościach obecność siedzib obronnych jest dowodnie potwierdzona. Mimo braku źródeł pisanych, a także niewystępowania w zestawieniach J. Kamińskiej i J. Szymczaka³⁶, nie ma wątpliwości co do interpretacji kopca, otoczonego mokrą do dziś fosą, w Kątach Walichnowskich. Mimo że brak na jego powierzchni materia-

³¹ *Zamki środkowopolskie*, cz. II, *Bolesławiec nad Prosną*, red. T. Poklewskiego, Akta Archaeologica Lodziensia, nr 30, Wrocław 1982. Autorzy wyróżniają trzy zasadnicze fazy użytkowania zamku: 1333—1401, 1401—1615 i 1615—1704.

³² MPH, *Rocznik wielkopolski*, wyd. A. Bielowski, t. III, s. 35; por. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, (dalej: CDW), wyd. I. Zakrzewski, F. Piekoński, Poznań 1877, t. I, nr 471, s. 412.

³³ MPH, nowa seria (dalej: NS), *Roczniki wielkopolskie*, Warszawa 1962, t. VI; *Rocznik kapituły poznańskiej*, s. 47; MPH, NS, *Kronika wielkopolska*, wyd. B. Kürbis, t. VIII, s. 122; CDW, t. I, nr 421, s. 369.

³⁴ J. Szymczak, *Grody w Polsce środkowej i zachodniej w okresie rozbiła dzielnicowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1980, ser. I, z. 70, s. 87—88.

³⁵ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski Środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 130.

³⁶ Kamińska, *op. cit.*; Szymczak, *Grody...*

łów datujących, forma kopca i jego sytuacja terenowa przemawiają za datowaniem początków siedziby obronnej w Kątach na wiek XV. Sąd ten powinien być w możliwie najbliższym czasie zweryfikowany badaniami wykopaliskowymi. Bezdyskusyjnie średniowieczną metrykę ma grodzisko w Konopnicy nad Wartą. Już J. Kamińska pisała o dwóch występujących tam zespołach ceramicznych: pierwszym, datowanym na tzw. III okres wczesnośredniowieczny i drugim, zawierającym ceramikę późnośredniowieczną³⁷. Także J. Szymczak przyjmuje początki grodu w Konopnicy na przełom XII/XIII w.³⁸ W świetle badań sondażowych J. Kamińskiej z 1964 r. wypada sądzić, że gród powstał w XIII—XIV w. i był użytkowany w głąb czasów nowożytnych³⁹. Obiekt ten wymaga krótkiego opisu. Usytuowany na naturalnie wysokim brzegu rzeki pomiędzy dwoma jarami, tworzącymi cypel, został odcięty od reszty wyżyny dwoma poprzecznymi przekopami tak, że powstały dwie głębokie fosy, a ziemię z nich wybraną użyto zapewne na podsypianie głównego stożka. Obecność dwóch fos i położonego między nimi wału stwarza rozbudowaną zewnętrzną strefę obronną, a skala założenia pozwala sądzić, że była to jedna z najpotężniejszych warowni średniowiecznych Polski Środkowej. Widoczna do dziś wielkość założenia, mimo niszczenia nasypu przez Wartę, nie idzie jednak w parze z informacjami o obiekcie. Badania wykopaliskowe nie pozwoliły na pełne poznanie charakteru grodu, a milczenie źródeł pisanych nie pozwala na pewną identyfikację fundatora i roli polityczno-militarnej grodu. W późniejszym okresie założenie należy identyfikować z obronną siedzibą rodziny Konopnickich, wcześniejsze fazy użytkowania grodu budzą jednak wątpliwości interpretacyjne⁴⁰.

Trzy kolejne dwory obronne (Przedmoście, Raczyn i Toporów) znane są tylko ze źródeł pisanych. Wzmianki o fortalicji w Przedmościu z 1496 r.⁴¹ i w Raczynie z 1463 r.⁴² to jedyne informacje o interesujących nas obiektach. Fortalicja w Toporowie znana jest z relacji

³⁷ Kamińska, *op. cit.*, s. 112—114.

³⁸ Szymczak, *Grody...*, nr 68, s. 31.

³⁹ Archiwum Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi (dalej: MAiE w Łodzi), teczka 373 i 1187.

⁴⁰ Podobne kłopoty sygnalizuje Szymczak, *Grody...*, s. 90. Wydaje się, że najbliższą analogię, przynajmniej formalną, do Konopnicy jest XII—XVI-wieczny obiekt w Gaiselbergu w Dolnej Austrii, por. F. Felgenhauser, *Der Hausberg zu Gaiselberg. Eine Wehranlage des 12—16 Jahrhunderts in Niederösterreich*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters” 1973, t. I, s. 59—97.

⁴¹ R. Rosin, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, Warszawa 1963, s. 138.

⁴² Rosin, *op. cit.*, s. 140.

z 1490 r.⁴³, a następnie z XVI w. Identyfikujemy bowiem z fortalicją Zdraganie notatkę z 1589 r.⁴⁴, w której wymienione jest „siedlisko ojcowskie stare z kopcem”, znajdujące się wtedy w ręku rodziny Starzechowskich. Obserwacja terenu nie doprowadziła do znalezienia pozostałości nasypów ziemnych wymienionych tu obiektów, wydaje się jednak, że reprezentowały one schemat tzw. grodziska stożkowatego z dworem, czy wieżą, stojącym na kopcu i może otoczonym dodatkowymi urządzeniami obronnymi. Wszystkie ulokowane były prawdopodobnie wśród mokrych łąk w bezpośrednim sąsiedztwie cieków wodnych, co jest lokalizacją typową. Drobną obronną rezydencję feudała (przyjmujemy bowiem, że obiekt w Toporowie wzniesli Toporczycy, a użytkowała familia Starzechowskich) już w XVI w. nie określano mianem fortalicji, co sugerowałoby przede wszystkim jej funkcje obronne, lecz jako „ojcowski dwór”, co świadczy o bardzo typowym przeniesieniu akcentów. Średniowieczna siedziba mieszkalno-obronna dla XVI-wiecznego obserwatora przestała pełnić rolę zamku (czy innego obiektu obronnego), stała się już tylko dworem, w którym podkreślanie ewentualnych cech obronnych nie było konieczne, gdyż mieściło się w sferze zapewnienia bezpieczeństwa wiejskiego domu-siedliska. Przykład ten jest ważnym głosem w dyskusji przeciwko łączeniu licznych średniowiecznych obronnych dworów rycerskich (a potem szlacheckich) z wydarzeniami polityczno-militarnymi obserwowanymi na dużym państwowym czy dzielnicowym teatrze działań militarnych. Wypada także sądzić, że obiekty wznoszone początkowo w celach obrony dzielnicy, ziemi czy szlaku prędko stały się tylko całkowicie prywatnymi rezydencjami, których rolę obronną oceniać należy w skali partykularyzmów i ambicji rodzinnych.

Brak jest bezpośredniego potwierdzenia średniowiecznej metryki dworu obronnego [w Radoszewicach], a jedyna informacja o „siedlisku z przekopem” pochodzi z 1588 r.⁴⁵ Mimo to wydaje się, że wiązanie go ze średniowieczem nie może budzić wątpliwości. Radoszewice i sąsiednie Siemkowice były starymi gniazdami rodu wywodzącego się, według ogólnie przyjętej tradycji, z czeskich Wrszowców przybyłych do Polski w XII w. Z rodziną tą wiążemy nieistniejące obecnie tzw. grodzisko stożkowate w Siemkowicach na terenie woj. sieradzkiego, którego pozostałością był kopiec w łąkach rozwieszony już po wojnie. W II ćwierci XV w. nastąpił podział majątku Okszców, w wyniku którego gałąź pozostała w Siemkowicach zaczęła używać nazwiska Siemkowscy (Siemkowscy), a w Radoszewicach — Radoszewscy. Po podziale Siemkowscy opuścili starą rodzinną siedzibę wśród łąk i wzniesli około połowy

⁴³ Tamże, s. 162—163.

⁴⁴ AGAD, Castr. Vielun. inscr. 34, f. 305.

⁴⁵ AGAD, Castr. Vielun. inscr. 33, f. 396v.

XV w. (może w latach 1441—1456) na skraju wysoczyzny murowany „kamieniec”, usytuowany na kopcu otoczonym fosą⁴⁶. Sądzić wypada, że w tym samym czasie powstała obronna, drewniana siedziba Radoszewskich, której fundatorem mógł być Bogusław (Boksa lub Boksza) Radoszewski. Prawdopodobnie znajdowała się ona w okolicy zachowanego do dziś zespołu dworsko-parkowego i należała do grupy tzw. grodzisk stożkowatych, a przetrwała do przełomu XVI—XVII w.

Dobrze oświetlony źródłami pisany jest obiekt w Toplinie-Skomlinie, którego użytkowanie zamknąć można dowodnie w latach 1299—1564/1565⁴⁷. Niestety, podobnie jak i w omawianych wyżej przypadkach relikw ziemny siedziby obronnej nie zachował się, choć postulować należy przeprowadzenie badań wykopaliskowych w okolicy starego folwarku Królewska Grobla, gdzie znajdował się zapewne interesujący nas obiekt⁴⁸. *Castrum, fortalicium sive propugnaculum*, wreszcie twierdza w Toplinie powstać mogła prawdopodobnie w II połowie XIII w. z inicjatywy książąt wielkopolskich (może Bolesława Pobożnego, choć J. Szymczak datuje powstanie obiektu na sam koniec XIII w.)⁴⁹ na ważnym szlaku drożnym prowadzącym z Wielunia-Rudy na południe. Miejsce warowni toplińskiej odgrywało jeszcze znaczną rolę w II połowie XIV w., skoro dostała się ona w ręce zaufanego stronnika Władysława Opolczyka. Rodzina Schoffów-Wolickich utrzymała się w Toplinie długo w głąb czasów nowożytnych, brak jednak wzmianek bezpośrednio opisujących wygląd założenia obronnego⁵⁰. Prawdopodobnie odpowiadało ono typowi tzw. gródka stożkowatego, choć długotrwałe użytkowanie obiektu pozwala sugerować jego istotne przebudowy. Przykład Toplina ilustruje tezę o zmianie funkcji niektórych wiejskich siedzib obronnych, które z ważnych warowni dzielnicowych schodzą w czasach późniejszych do roli warownych komponent średnioszlacheckich zespołów dworskich.

Fortalicję w Wieruszowie łączymy z rodem Wieruszów i odnosimy do XIV lub początków XV w. Nie występuje ona w zestawieniach J. Ka-

⁴⁶ Problem omawiają obszernie M. Głosek, L. Kajzer, *Renesansowy dwór obronny w Siemkowicach (przyczynek do poznania przemian wiejskiej siedziby obronnej)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1976, R. XXI, nr 2, s. 153—167.

⁴⁷ CDW, nr 825; por. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564—1565*, (dalej: LWWK 1564—1565), wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1963, cz. II, s. 102.

⁴⁸ Podobnie w okolicy folwarku Królewska Grobla lokalizuje obiekt Szymczak, *op. cit.*, s. 15, a także B. Abramek z Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu. Nasyp obecnie nie istnieje.

⁴⁹ Szymczak, *Grody...*, s. 34, nr 164.

⁵⁰ Por. materiały omówione w części katalogowej.

mińskiej i J. Szymczaka, jest jednak oświetlona dwiema interesującymi wzmiankami źródłowymi⁵¹. Badania wykopaliskowe potwierdziły tylko istnienie XIV—XV-wiecznej warstwy kulturowej, nie doprowadziły jednak do dokładniejszego poznania wyglądu i zabudowy obiektu⁵². Położona na garbie wcinającym się w zalewową dolinę Proсны „fortalicja” nakryta nowszymi budowlami jest ciekawym przykładem przemian rycerskich siedzib obronnych, które funkcjonując od średniowiecza stopniowo, wraz z trendami epoki, zmieniały swą formę architektoniczną; powinna ona stać się przedmiotem kompleksowych prac badawczych. Historia jej budzi także pewną refleksję natury metodycznej. Często bowiem jedna (czy jedyna) notatka źródłowa o zajęciu obiektu przez nieprzyjaciela interpretowana bywa przez archeologów, głównie przy historycznym opracowywaniu wyników badań wykopaliskowych, jako świadectwo totalnego unicestwienia obiektu. Przykład Wieruszowa, gdzie po zajęciu i wzięciu do niewoli Klemensa Wierusza (1442) obiekt po 25 latach powtórnie pojawia się w źródłach pisanych przy okazji transakcji handlowej (1467) świadczy, że wydarzenia militarne często nie miały istotniejszego wpływu na funkcjonowanie założenia obronnego będącego ośrodkiem włości ziemskiej.

Omówionych tu osiem (plus trzy hipotetyczne) założeń obronnych funkcjonujących na terenie wieluńskiego w średniowieczu wymaga uzupełnienia o fortalicję w Walichnowach i grodzisko w Widoradzu. W odniesieniu do pierwszej miejscowości dysponujemy wzmianką o siedzibie obronnej z 1487 r. oraz licznymi inwentarzami z XVII—XVIII w. Dlatego też tu zasygnalizujemy tylko jej średniowieczną metrykę, a problem omówimy w następnej części, poświęconej dworom nowożytnym. Obiekt w Widoradzu był w latach 1967—1970 badany metodami archeologicznymi, których wyniki nie zostały jednak opublikowane⁵³. Problem grodu w Widoradzu jest interesujący dzięki próbom łączenia go z obronną siedzibą kasztelana rudzkiego, a przez to dostrzeganiu w nim militarnego centrum ziemi rudzkiej — potem wieluńskiej. Gro-

⁵¹ J. Długosz, *Historia Polonica*, t. IV, [w:] *Opera omnia*, Kraków 1877, t. XIII, s. 682; AGAD, Castr. Vielun. inscr. 1, f. 157.

⁵² K. Nowiński, *Wieruszów*, Informator Archeologiczny, (dalej: IA), Badania za rok 1971, Warszawa 1972, s. 280 i informacje przekazane bezpośrednio autorowi, oraz tenże, *Wieruszów, pow. loco, woj. łódzkie. Dokumentacja z badań archeologicznych prowadzonych od 3 V do 3 VI 1971 r.*, Warszawa 1971, maszynopis PP PKZ Warszawa.

⁵³ B. Abramek, *Widoradz*, IA, Badania za rok 1967, Warszawa 1968, s. 295—296; tenże, *Widoradz*, IA, Badania archeologiczne za rok 1968, Warszawa 1969, s. 314—316; tenże, *Widoradz*, IA, Badania archeologiczne za rok 1969, Warszawa 1970, s. 331—332; tenże, *Widoradz*, IA, Badania archeologiczne za rok 1970, Warszawa 1971, s. 216; por. Kamińska, *op. cit.*, s. 72—73.

dzisko ulokowane na północ od kościoła w Rudzie, wśród podmokłych łąk, posiada zbliżony do okręgu majdan o średnicy około 35—40 m, zamknięty czterema pierścieniami wałów, wzmocnionych konstrukcjami drewnianymi i „blankami” (wał wewnętrzny). Znacznie rozbudowana zewnętrzna strefa obronna grodu (nietyпова dla XII-wiecznych grodów kasztelańskich), niewielkie walory mieszkalne obiektu (podmokły teren) i datowanie zabytków znalezionych w trakcie badań wykopaliskowych nie potwierdzają identyfikacji Widoradza z ośrodkiem kasztelańskim w Rudzie. Na grodzisku stwierdzono dwie zasadnicze warstwy kulturowe: pierwszą, datowaną na V—VI w. i związaną prawdopodobnie z funkcjonującą na tym terenie osadą obronną, i drugą, średniowieczną, pozwalającą datować obiekt na XIII—XIV w. Także J. Szymczak przyjmuje⁵⁴, że gród w Widoradzu rozpoczął funkcjonowanie w II ćwierci XIII w., czyli w okresie, gdy Ruda zaczynała tracić znaczenie na rzecz Wielunia. Mimo że ostateczne przeniesienie stolicy kasztelanii dokonane zostało w 1281 r.⁵⁵, przyjmuje się, że już w początkach XIII w. rola Wielunia przerastała Rudę. Tak więc początek użytkowania grodu w Widoradzu wiąże się z utratą roli przez Rudę, a jego użytkowanie w XIV w. przypada na okres bezdyskusyjnej dominacji Wielunia. W związku z tym sądzić należy, że *castellum* z 1136 r.⁵⁶ i *castrum Rudense* z 1249 r.⁵⁷ nie odnosi się do Widoradza, lecz innego, nieznanego archeologicznie założenia obronnego. Natomiast próba połączenia znanego grodziska z prywatnymi właścicielami Rudy jest hipotezą słabo udokumentowaną, choć obiekt należy zaliczać do warowni średniowiecznych a nie realizacji związanych z systemem grodowo-prowincjonalnym monarchii wczesnopiastowskiej. Właściwa interpretacja roli grodu w Widoradzu wymaga publikacji źródeł archeologicznych i dalszych badań historycznych.

Wymienionych tu 12 obiektów obronnych wyczerpuje w zasadzie listę średniowiecznych założeń funkcjonujących na terenie wieluńskiego. Osiem obiektów pewnie uznać można za średniowieczne dwory obronne, trzy (Bolesławiec, Chróscin, Kamion) wymagają dalszej weryfikacji, jeden (Widoradz) dalszych badań i właściwej interpretacji. Wymieniona tu liczba jest znacznie większa niż liczba grodzisk figurujących w zestawieniu J. Kamińskiej⁵⁸ (Bolesławiec, Chróscin, Konopnica i Wido-

⁵⁴ Szymczak, *Grody...*, s. 34, nr 169 i rys. 14 gdzie publikuje przekrój przez urządzenia obronne Widoradza.

⁵⁵ Długosz notuje, że w 1281 r. Henryk Probus wymusił na Przemyśle II odstąpienie ziemi rudzkiej; problem omawia, Rosin, *op. cit.*, s. 146.

⁵⁶ CDW, t. I, nr 7, s. 11.

⁵⁷ MPH, *Rocznik Wielkopolski*, s. 15.

⁵⁸ Kamińska, *op. cit.*, s. 72—73 i 112—115.

radz), a także w wykazie grodów z okresu rozbitcia dzielnicowego J. Szymczaka⁵⁹ (Bolesławiec, Konopnica, Ruda, Toplin, Widoradz) i zachęca do zastanowienia się nad wielkościami globalnymi. Do dalszych obliczeń przyjmować będziemy liczbę 10 obiektów (bez Kamiona i któregoś z innych, hipotetycznych). Średnio więc średniowieczny dwór obronny przypadał w skali wieluńskiego na 203 km², choć naturalnie zdajemy sobie sprawę z rozlicznych uproszczeń przy mechanicznym obliczaniu takich wartości⁶⁰. Przyjmując, że na terenie łeczyckiego funkcjonowało w XIV—XV w. 26 drewnianych dworów obronnych otrzymujemy średnią około 168 km², czyli zbliżoną do wartości z terenu wieluńskiego⁶¹. Jak wyglądała ta średnia dla dużego (obejmującego blisko 9 tys. km²) terenu województwa sieradzkiego? Wartości tu podane będą bardzo niepewne, jako że brak jest możliwie pełnego szacunku liczby drewnianych tzw. grodzisk stożkowatych, fortalicii i innych małych założeń obronnych. W zestawieniu J. Kamińskiej z 1966 r.⁶² wymienionych jest 18 grodzisk stożkowatych, J. Szymczak⁶³ notuje łącznie 27 (38) obiektów z terenu łeczyckiego i sieradzkiego funkcjonujących od XII do połowy XIV w. Do zestawienia J. Kamińskiej dodać należy kilka miejscowości z kopcami lub wzmiankami źródłowymi nie potwierdzonymi analizą terenu: Boczek⁶⁴, Borzykowa⁶⁵, Dobryszyce⁶⁶, Grabica⁶⁷, Gro-

⁵⁹ Szymczak, *Grody...*, zestawienie na s. 29—36.

⁶⁰ Przyjąwszy 10 dworów i obszar wieluńskiego wynoszący około 2035 km².

⁶¹ Kajzer, *Studia...*, s. 301—303.

⁶² J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII—XIV wieku*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1966, ser. archeologiczna, nr 13, s. 48. Dwa gródki zaliczone przez J. Kamińską do woj. sieradzkiego (Prażki i Będków) w rzeczywistości leżały na terenie łeczyckiego, por. Kajzer, *Studia...*, s. 193, 268.

⁶³ Szymczak, *Grody...*, zestawienie na s. 29—36.

⁶⁴ J. Łaski, *Liber beneficiorum archidioecesis gnesnensis*, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1881, t. I, s. 369—370 wspomina, że we wsi istniała *curia militaris*, zapewne obronna.

⁶⁵ O kopcach w Borzykowej wspominał ostatnio L. Kajzer, *Z badań nad budownictwem rezydencjonalno-obronnym ziemi łeczyckiej i sieradzkiej w XVI wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1979, R. XXIV, z. 4, s. 377, za J. Augustyniakiem, *Wyniki badań wykopaliskowych i powierzchniowych w międzyrzeczu Warty i Pilicy (woj. częstochowskie) w latach 1969—1972*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1977, ser. archeologiczna, nr 24, s. 292, rys. 16.

⁶⁶ J. Kamińska, *Radomsko-Dobryszyce*, [w:] *Na granicach archeologii*, Łódź 1968, s. 67—72.

⁶⁷ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, l. 148, z 1720 r. notuje, że „idąc do pałacu przez okop most z balasami”, f. 103. Por. także notatkę B. Paprockiego, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 320, który przypisuje wzniesienie dworu w Grabicy Stanisławowi Karnkowskiemu.

dzisko⁶⁸, Jeziorsko⁶⁹, Majkowice⁷⁰, Siemkowice⁷¹, Smardzew⁷², Staw⁷³ i przyjąć, że około 30 obiektów znanych jest w dotychczasowej literaturze. Niezadowalający stan przebadania sieradzkiego pozwala sądzić, że wobec 30 znanych dworów obronnych liczba 45 (wynikająca z przyjęcia średniej wynoszącej 200 km² na 1 obiekt) założeń obronnych jest nie tylko wynikiem mechanicznego działania arytmetycznego, lecz liczbą bardzo prawdopodobną. Szacunkowo określamy więc łączną liczbę dworów obronnych (fortalicji, tzw. grodzisk stożkowatych, itp) na terenie Polski środkowej u schyłku średniowiecza na 80 sztuk. Mimo że przenoszenie tej szacunkowo obliczonej ilości na skalę większego terytorium nie jest metodycznie poprawne, wypada jednak zastanowić się nad powszechnością dworów obronnych w Polsce u schyłku średniowiecza. Brak jest monograficznych badań na ten temat, a dostępne zestawienia grodzisk nie zawsze pozwalają na wyróżnienie typu obiektu i chronologii (naturalnie przyjmując, że jest ona określona prawidłowo). Mapa grodzisk zestawiona w 1964 r. obejmuje 2312 obiektów⁷⁴. Do ilości tej podchodzić należy z pewną ostrożnością, choć mapa wykazuje nierównomierność ich rozmieszczenia i wyraźne skupiska na Dolnym Śląsku, Pomorzu Zachodnim, Wielkopolsce, Warmii i Ziemi Chełmińskiej. Wspomnieć tu należy także dwa najnowsze zestawienia grodzisk. Pierwsze dotyczy terenu dawnego województwa warszawskiego, czyli terenu o powierzchni 29,5 tys. km². Na obszarze tym stwierdzono 85 grodzisk, których chronologia sięga od wczesnych faz wczesnośred-

⁶⁸ Łaski, *op. cit.*, s. 476 wzmiankuje o polu plebańskim „sub monte dicto Grodzisko” w Strońsku.

⁶⁹ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku koło Turku*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1976, ser. archeologiczna, nr 23, s. 293—311.

⁷⁰ W. Puget, *Zameczek w Majkowicach. Historia siedziby szlacheckiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1979, R. XXIV, z. 4, s. 393—407.

⁷¹ Głosek, Kajzer, *op. cit.*, s. 153 i n.

⁷² L. Kajzer, *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIII—XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1975, R. XXIII, nr 4, s. 594—595.

⁷³ L. Kajzer, [rec.] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1976, R. XXIV, nr 1, s. 142. Wzmiankę z 1429 r. o fortalicji w Stawie publikują S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, Łódź 1970, cz. II, s. 116.

⁷⁴ *Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, Wrocław 1964. Na interesującym nas terenie autorzy zarejestrowali (kwadrat IV-F) także obecność grodzisk w Rudnikach i Grodzisku (dawny powiat wieluński). Ostatniej miejscowości nie notuje Rosin, *Słownik...*, resztek nasypu w Rudnikach nie odnaleziono.

niowiecznych do czasów nowożytnych⁷⁵. Drugie to zestawienie J. Szymczaka⁷⁶, dotyczące grodów funkcjonujących w okresie rozbitcia dzielnicowego w Wielkopolsce, Polsce Środkowej i na Kujawach. Obejmuje ono 185 obiektów (łącznie z obiektami o niepewnej chronologii, domniemanymi i murowanymi 249). Ponieważ na tych terenach nie prowadzono specjalnych badań w źródłach niepublikowanych a analizę oparto o dane źródłowe publikowane i o analizę zachowanych w terenie kopców wydaje się, że przedstawione tu liczby pozwalają z dużym przybliżeniem przyjąć, iż średnia (dwór na 200 km²) może być przyjęta i dla innych terenów. Dla interesujących nas etnograficznie polskich ziem Korony, czyli obszaru obejmującego około 270 tys. km², otrzymujemy więc blisko 1350 dworów obronnych. Przypomnieć tu wypada szacunki A. Miłobędzkiego⁷⁷, który przyjmował na terenie Królestwa Polskiego około roku 1500 obecność 52 miast otoczonych murami, 150 zamków (w tym 70 prywatnych) i blisko 12,5 tys. rodzin możnowładztwa i zamożnej szlachty, dorównującej standartem majątkowym i kulturalnym szlachcie europejskiej. Z szacunków naszych wynika, że co najmniej co dziesiąty dwór u schyłku XV w. miał wyraźnie rozbudowany program obronny. W skali blisko 300 tys. domostw drobniejszej szlachty i chłopów jest to liczba znikoma, w skali ponad 12 tys. rodzin możnowładczych i zamożnego rycerstwa-szlachty liczba znaczna. Wydaje się, że średniowieczne fortalicje i dwory obronne zbudowane z drewna nie były w krajobrazie polskiego budownictwa schyłku średniowiecza zjawiskiem unikatowym i wyjątkowym, lecz stałym, obejmującym około 10% realizacji budowlanych szeroko rozumianego „górnego piętra” drabiny feudalnej. Inaczej wyglądają szacunki budynków murowanych. A. Miłobędzki obliczył, że do końca XV w. powstało na terenie ziem polskich około 1350 budynków murowanych (0,3% całej ówczesnej zabudowy wynoszącej około 420 tys. budynków), z czego około 680 stanowiły kościoły, klasztory, kaplice i inne budynki związane z kultem⁷⁸. Pozostałe 500 budynków służyło celom mieszkalnym i komunalnym. Zestawienie to nie uwzględnia murowanych dworów i siedzib o charakterze obronnym, nie będących jednak zamkami. Problem „dol-

⁷⁵ I. Górska, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, L. Gajewski, Ł. Okulicz, *Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach dawnego woj. warszawskiego)*, Wrocław 1976, zestawienie na s. 174—176.

⁷⁶ Szymczak, *Grody...*, zestawienie na s. 29—36.

⁷⁷ A. Miłobędzki, *Architektura Królestwa Polskiego w XV wieku [w:] Sztuka i ideologia XV wieku*, Warszawa 1978, s. 464 i n.

⁷⁸ Tamże, s. 464.

nej granicy" pojęcia zamek, omówiony w innym miejscu, nie może być tutaj rozstrzygnięty⁷⁹.

Wydaje się jednak, że murowane budynki o cechach obronnych powstałe przed rokiem 1500 podzielić można ogólnie na dwory z budynkami murowanymi, otoczone obwodami warownymi usytuowane w obrębie obwodów obronnych miast (jak np. omawiany tu Wieluń), miejskie budowle wieżowe (np. Trzebiel), wreszcie budowle murowane wkomponowane w większe założenia dworskie. Murowane wiejskie siedziby obronne schyłku średniowiecza nie mogą być jednak na obecnym etapie prac przedmiotem szacunków ilościowych. Liczba ich, choć niewielka w skali wielkości globalnych (a zarazem licząca się w porównaniu z 500 budowlami mieszkalno-komunalnymi stwierdzonymi przez A. Miłobędzkiego), jest obecnie absolutnie niemożliwa do określenia. Konieczne są nowe badania zmierzające do wypracowania modeli ilościowych, a nie podyktowanych progami zainteresowań badawczych poszczególnych specjalności⁸⁰. Rozbudowane tu rozważania na tematy ilościowe, poczynione na marginesie analizy średniowiecznych dworów obronnych wieluńskiego, nie wyczerpują zagadnienia. Nie poruszyliśmy tu zagadnień konstrukcyjnych, sposobów budowy, funkcji obronnych i roli wojskowej omawianych założeń, gdyż materiały wieluńskie nie pozwalają na ich rozwijanie, a istnieje na te tematy nowa literatura⁸¹. Kończąc powrócić raz jeszcze wypada do postulatu prac nad rodzajem „inwentarzy topograficznych” średniowiecznych założeń obronnych. Dopiero bowiem zakończenie tego etapu badań umożliwi szersze prace stanowiące właściwy punkt wyjścia do pogłębionych analiz.

⁷⁹ Kajzer, *Studia...*, s. 5—6, a także w omówieniu pracy Guerquina, por. przyp. 73.

⁸⁰ Przykładem takiej pracy jest T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża — kamienica — kasztel)*, Warszawa—Poznań 1979, por. L. Kajzer, *O wieży, kamienicy i kasztelu w Polsce XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, R. XXVIII, nr 2, s. 231—246.

⁸¹ Szymczak, *Rola...*; tenże, *Sposoby zdobywania i obrony grodów w Polsce w okresie rozbicia dzielnicowego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1979, t. XXII, s. 3—63; A. Pawłowski, *Z badań grodzisk stożkowatych województwa wrocławskiego*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1978, t. XXX, s. 241—258; tenże, *Jak budowano obronne siedziby rycerskie?*, „Z otchłani wieków” 1980, R. XLVI, nr 1, s. 75—80; por. także uwagi J. Kamińskiej, *Próba podsumowania nowszych badań nad grodziskami stożkowatymi*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1978, ser. archeologiczna, nr 25, s. 169—177 i L. Kajzera, *Uwagi o badaniach tzw. grodzisk stożkowatych w Polsce*, referat wygłoszony na sesji PTAIN w maju 1980 r. w Warszawie, poświęconej „gródkom stożkowatym” (w druku).

KONTYNUACJA TRADYCJI BUDOWNICTWA ŚREDNIOWIECZNEGO W CZASACH NOWOŻYTNYCH

DWORY MUROWANE

Na interesującym nas terenie istnieją obecnie tylko dwa dwory murowane; zachowany w stanie niewiele odbiegającym od pierwotnego dwór w Kamionce i utopiony w oficynach pałacu Denhoffów dwór w Kruszyń. Kwerenda archiwalna i analiza terenu wskazują jednak, że liczba ich była znacznie większa. Sądzymy, że niezachowane obecnie murowane budynki dworskie istniały także w Białej, Działoszynie, Opatowie, Wieruszowie, Wierzchlasie oraz ewentualnie w Łyskorni i Trzcinicy. Kamienica w Kamionce zbudowana jest z cegły na planie prostokąta 18,3 x 10,7 m. Ma ona sklepienie dwie dolne kondygnacje z trzema izbami na każdej i kryte stropem piętro. Budynek powstał prawdopodobnie około połowy XVI w. z inicjatywy arcybiskupa Mikołaja Dzierzgowskiego i przeznaczony został na rezydencję zarządców klucza kamionkowskiego⁸². Niewielkie przebudowy obiektu miały miejsce w latach około 1704, 1733 i 1758⁸³; prawdopodobnie w trakcie tej ostatniej, przeprowadzonej z inicjatywy arcybiskupa Władysława Łubieńskiego, dobudowano do południowej ściany budynku aneks z barokowym szczytem. Znane opisy budynku pozwalają sądzić, że w połowie XVI w. wzniesiono go nie na kopcu otoczonym fosą, lecz stał on bez dodatkowych zabezpieczeń w obrębie oparkanego zespołu dworskiego⁸⁴.

Dwór w Kruszyń, tzw. stary pałac, to obecnie północny budynek zachodniego skrzydła oficyn pałacowych. Ma on teraz plan nieregularnego czworokąta o szerokości 14,3 m i długości 18,7 m (ściana północna) oraz 24,1 m (ściana południowa)⁸⁵. Wzniesiony został na sztucznie usypanym kopcu, pierwotnie otoczonym fosą i usytuowany „na godzinę 11”. Jego zachowana ikonografia z XIX w. nie oddaje pierwotnego wyglądu dworu⁸⁶. Stan zachowania i brak dokładniejszych

⁸² Podstawowe wiadomości o dworze zbiera W. Tomicka i W. Galicki, *Dwór w Kamionce, woj. łódzkie, pow. wieluński*, Warszawa 1959, maszynopis w PP PKZ w Warszawie; obiektu nie rejestruje KZS.

⁸³ Tamże, s. 8 i n. W. Tomicka wykorzystała w AAG akta dóbr nr 75—78 i 85.

⁸⁴ AAG, ACap 223—284.

⁸⁵ Posługiwano się pomiarem architektonicznym z roku 1964, Kruszyń Pałac, budynek D, teczka pomiarów nr 47/12 wykonana przez PP PKZ w Łodzi, a przechowywana obecnie w PKZ w Kielcach.

⁸⁶ Widok zespołu pałacowego w Kruszyń publikowany w „Kłosach” 1868, t. VII, s. 189 wyraźnie pokazuje, usytuowanie budynku „starego zamku” na kopcu ziemnym nad brzegiem stawu.

badan architektonicznych nie ułatwia rekonstrukcji bryły i podziałów wewnętrznych. Niewątpliwie pierwotna jest skrajna wschodnia kolebka piwniczna o wymiarach 12,0 x 4,0 m i odpowiadające jej pomieszczenie na parterze. Inne działy parteru i piwnic są zapewne znacznie zmienione w trakcie kolejnych przeróbek (połowa XVII? i XIX w.). Sądzić można, że pierwotnie dwór miał wymiary 14,3 x 18,7 m, a do jego zachodniej części dobudowano w XVII w. trójkątny w narysie aneks, którego ściana zachodnia (będąca obecnie magistralną ścianą budynku) posiada mur o szerokości 0,9 m (pozostałe ściany około 1,5 m). Nie można jednak wykluczyć, że dwór miał długość 24,1 m, a jego północno-zachodni narożnik ścięto w czasie „wpasowywania” go w oficynę pałacową. Przy przyjęciu obu tych interpretacji ścianę zachodnią traktować można jako wtórną w stosunku do pierwotnego założenia. Brak jest dokładniejszych danych pozwalających określić fundatora dworu na kopcu w Kruszyńcu. Bardzo prawdopodobne jest przypisywanie tej inwestycji Stanisławowi Przedborowi Koniecpolskiemu (†1588), mniej jego synowi, wojewodzie Aleksandrowi (†1609, ojcu hetmana Stanisława Koniecpolskiego). Dwie omówione tu XVI-wieczne kamienice wyczerpują listę obiektów dostępnych badaniom architektonicznym. Obie powstały w XVI w.: Kamionka około połowy wieku, Kruszyca w IV ćwierci (?) i były trójkondygnacjami (?), wolno stojącymi dworami zlokalizowanymi w obrębie zabudowań gospodarskich.

Wzmianki o pozostałych dworach murowanych są tak lakoniczne, że nie pozwalają na próby rekonstrukcji bryły budynku, a w kilku wypadkach umożliwiają tylko hipotetyczne przyjęcie ich obecności. Jedyne pełne opisy kamienicy w Białej pochodzą z 1683 r.⁸⁷ Nie daje on podstaw do pełnej rekonstrukcji budynku. Prawdopodobnie był to duży, wolno stojący murowany dwór posiadający co najmniej trzy kondygnacje. Wymienione w cytowanym opisie: trzy kominy, dziewięć okien, osiem pomieszczeń itp. nie pozostawiają wątpliwości co do mieszkalnego przeznaczenia obiektu. Brak natomiast danych źródłowych o zbudowaniu go na kopcu otoczonym fosą, co jednak wynika w sposób bezdyskusyjny z analizy terenu. Nie ma natomiast pewności, czy znana z XVII-wiecznego opisu kamienica to budynek identyczny z fortalicją otoczoną fosą, wzmiankowaną w 1551 r.⁸⁸ Identyfikacja ta jest dość wątpliwa; w razie jej przyjęcia trzeba by datować powstanie murowanego dworu na kopcu w Białej na I połowę (może II ćwierć) XVI w. Bardziej prawdopodobna jest koncepcja, że w II połowie XVI w. na kopcu zajęty pierwotnie przez obronny dwór drewniany, któryś z Bielskich

⁸⁷ AGAD, Castr. Vielun. rel. 43, f. 31v.

⁸⁸ AGAD, Castr. Vielun. inscr. 5, f. 339.

(może Stanisław, Łukasz czy Andrzej) wznosił założenie murowane. W końcu XVI w. mógł być on nazywany „domostwem wielkim z zamknięciem dostatecznym”⁸⁹, choć jest to także tylko hipoteza. Natomiast przyjęcie późniejszej (II połowa XVI w.) metryki dworu murowanego może świadczyć, że wzmiankowana w połowie XVI w. fortalicja prawdopodobnie miała metrykę średniowieczną. Problem może być jednak wyjaśniony tylko w drodze badań wykopaliskowych.

Mniej konkretnych danych posiadamy w przypadku Działoszyna. Znaczne rozmiary kopca, jego forma i kształt stawu sugerują, iż mamy do czynienia z nasypem nowożytnym, może właśnie z XVI w. Ponieważ analiza architektoniczna zachowanego do dziś dworu Męcińskich wyklucza jego starszą metrykę⁹⁰, pozostałości obiektu murowanego wzniesionego w latach trzydziestych XVI w. musi kryć omawiany kopiec. Sugestia ta znajduje potwierdzenie w wielkiej (nie tylko w skali wieluńskiego) roli prestiżowej Grzymalitów Kobylańskich oraz w ich znacznych możliwościach finansowych. Wydaje się, że istnieje pilna potrzeba przeprowadzenia kompleksowych badań wykopaliskowych w Działoszynie, którymi objąć trzeba nie tylko kopiec, lecz i teren kępy ułożonej między dworem Męcińskich a stawem z kopcem. Kępa ta zajęta była prawdopodobnie przez zabudowę gospodarczą. Przedstawione tu tezy zweryfikować będzie można po badaniach terenowych.

Także skomplikowany jest problem dworu obronnego w Opatowie. Nie stwierdzono jego reliktyw w terenie, a zachowane opisy inwentarzowe, choć bezdyskusyjne, nie pozwalają na uściślenie wniosków. W III ćwierci XVIII w. w Opatowie istniał już tylko w obrębie dużego założenia dworskiego murowany skarbiec-lamus dworski, którego przeznaczenie określamy jako „magazynowe”. Budynki takie były zresztą dość typowe dla dużych zespołów zabudowań folwarcznych z XV—XVIII w. Oprócz skarbcza opis wzmiankuje jednak także relikty murowanego dworu, z którego fundamentów „co lepsze cegły pozabierano”⁹¹. Inwentarz nie pozwala zorientować się w pierwotnym wyglądzie budynku, nie zawiera także wzmianki o fosie czy kopcu. Całkowicie anonimowy relikty murowanego dworu należy jednak rozpatrzyć w kontekście XVI-wiecznych właścicieli Opatowa. Szczególną uwagę zwraca osoba podskarbiego koronnego, a następnie żupnika krakowskiego i wojewody sieradzkiego Jana Spytka Tarnowskiego. Nie wymaga komentarza, że dwa pierwsze urzędy stwarzały kolosalne możliwości in-

⁸⁹ AGAD, Castr. Vielun. rel. 7, f. 356—357.

⁹⁰ W. Tomicka, *Zameczek w Działoszynie, woj. łódzkie, pow. wieluński*, Warszawa 1956, maszynopis w PP PKZ w Warszawie.

⁹¹ AGAD, Castr. Vielun. obl. 24, f. 451.

westycyjne. Urząd podskarbiego koronnego dzierżył także syn Jana, Stanisław Spytek⁹². Mimo że brak jest konkretnych informacji źródłowych, budowę dworu przypisujemy Janowi Spytkowi lub jego synowi Stanisławowi Spytkowi — wojewodzie sandomierskiemu. Wydaje się, że przyszłe badania terenowe lub nowe odkrycia źródłowe pozwolą na potwierdzenie sugerowanej tu bardzo wysokiej rangi dworu w Opatowie. Miejsce jego widzimy bowiem wśród realizacji budowlanych najwybitniejszych przedstawicieli elity władzy dwóch ostatnich Jagiellonów: Sobota — Sobockich, Burzenin — Hieronima Bużeńskiego, Łopatki — Łaskich-Łopateckich lub Bużeńskich, Rusiec — Korycińskich⁹³, żeby pozostać tylko przy przykładach z terenu Polski Środkowej.

Zgromadzone dane źródłowe, a także wyniki badań wykopaliskowych nie pozwalają także na bliższe opisanie dworu murowanego w Wieruszowie. Powstał on na miejscu średniowiecznego obronnego dworu drewnianego, wspomnianego w latach 1442 i 1467⁹⁴, na kopcu otoczonym fosą, istniejącą jeszcze w końcu XIX w.⁹⁵ Fundację jego łączymy z rodziną Tomickich, a konkretnie z kasztelanem gnieźnieńskim Janem Tomickim (+1575), który osiadł w Wieruszowie w 1562 r. Należał on do 13 osobowej delegacji poselstwa wysłanego do Francji po Henryka Walezego, w skład którego wchodziło 4 innowierców (w tym i interesujący nas Jan) oraz 9 katolików (w tym i kanonik gnieźnieński Mikołaj Tomicki)⁹⁶. Jan Tomicki przyjmował króla „w zamku” w Wieruszowie 8 lutego 1573 r. i dlatego sądzić można, że murowany dwór na kopcu powstał w latach 1562—1573⁹⁷. Jego forma architektoniczna i dalsze dzieje nie są znane; pozostałości uległy zapewne ostatecznemu

⁹² Jan Spytek Tarnowski był podskarbisem koronnym w latach 1532—1550, a także wojewodą sieradzkim 1550—1552 i starostą: sieradzkim, brzezińskim, koszyckim, krzepickim, a zastawnie ostrzeszowskim i krzeczowskim. Stanisław Spytek Tarnowski, syn Barbary Szydłowskiej, był miecznikiem koronnym (1537), kasztelanem zawichojskim, podskarbisem koronnym (1555—1561/1562) i wojewodą sandomierskim od 1561/1562.

⁹³ Obszerne informacje o Sobocie zbierają prace: Jakimowicz, *op. cit.*, s. 198—199; Kajzer, *Studia...*, s. 281—287. Burzenin omawiają: Jakimowicz, *op. cit.*, s. 110, przyp. 110; Kajzer, *Z badań...*, s. 377—378; Łopatki, por. Jakimowicz, *op. cit.*, s. 192—193 i Kajzer, *Uwagi o ewolucji...*, s. 28; Rusiec, por. L. Kajzer, *Borzewisko, Mikorzyce, Rusiec. Trzy zapomniane dwory murowane (w druku)*.

⁹⁴ Długosz, *op. cit.*, s. 682; AGAD, Castr. Vielun. inscr. 1, f. 157.

⁹⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, Warszawa 1893, t. XIII, s. 389, por. fotografia J. Zachwatowicza w Archiwum IS PAN w Warszawie nr 6391.

⁹⁶ *Diariusz poselstwa polskiego do Francji po Henryka Walezego w 1573 r.*, opr. A. Przyboś, R. Żelewski, Wrocław 1963, s. V—XXIX.

⁹⁷ Stanisława Orzelskiego *bezkrólewia ksiąg ośmioro 1572—1576 r.* [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, Kraków 1917, t. XXII, s. 168, por. przyp. 9 w części katalogowej. Rok 1562 jako datę nabycia Wieruszowa przez Jana Tomickiego podaje W. Szczygielski, *Dzieje ziem wieluńskiej*, Łódź 1969, s. 118.

zniszczeniu w XIX w. przy okazji budowy na kopcu nowego założenia pałacowego. Dwór w Wieruszowie jest kolejnym obiektem z terenu wieluńskiego, którego fundację łączymy z osobą o pozycji i znaczeniu wyraźnie wykraczającym poza interesujący nas obszar.

Inny dwór murowany istniał do końca XVIII w. we wsi Wierzchlas, ośrodku ponad 20 łanowego klucza Wierzchlejskich⁹⁸. Inwentarz z 1785 r.⁹⁹ przekazuje już tylko enigmatyczną wzmiankę o „kamienicy”, która nie pozwala na bliższą charakterystykę obiektu. Trudno również zorientować się, czy była ona otoczona dodatkowymi elementami obronnymi. Jest to jednak wątpliwe, gdyż obok kamienicy znajdował się kopiec z fosą, na którym stały dworska lodownia i oranżeria. Pamiętając, że stan z końca XVIII w. w niewielkim stopniu może oddać realia z XVI w., omawiana sytuacja terenowa stwarza kilka możliwości interpretacyjnych. Kopiec otoczony fosą, noszący na sobie w XVIII w. zabudowę gospodarczą, można interpretować jako ślad starszej (murowanej lub raczej drewnianej) siedziby mieszkalno-obronnej, której rolę przejęła następnie „kamienica”. Trudno jednak wykluczyć, że kamienica wzniesiona w XVI (?) w. została w wieku XVII zastąpiona rezydencją na kopcu, która także stosunkowo wcześniej straciła swe pierwotne funkcje mieszkalne, a obok niej zbudowano w XVIII (?) w. dwór „z obiciem wszystkim”¹⁰⁰. Obie te tezy, choć teoretycznie równie prawdopodobne, nie wyczerpują wszystkich ewentualności. Istnieje też możliwość, że interesująca nas „kamienica” nie pełniła roli domu pańskiego lecz była skarbcem-lamusem, zbudowanym obok dworu na kopcu (pełniącego rolę właściwej rezydencji), który zastąpiony został drewnianym dworem „pańskim” znanym z opisu. Nie opowiadamy się za taką interpretacją, wypada ją jednak zasygnalizować. Problem nie jest możliwy do rozwiązania bez odkrycia starszych danych archiwalnych.

Znaczne trudności interpretacyjne budzą także opisy murowanych budynków w Łyskorni i Trzcinicy. Inwentarz Łyskorni z 1751 r.¹⁰¹ wzmiankuje „dwór szkudłami pobity” (może ten sam, który w opisie z 1610 r. nazwany został „domem dobrym z dachem dobrym wszelkim przykrytym, ze wszystek oblepionym i pobielonym”)¹⁰² obok którego

⁹⁸ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Wielkopolska*, wyd. A. Pawiński, „Źródła Dziejowe”, t. XIII, Warszawa 1883, s. 288, 290, 291. Posiadali oni 3 łany w Gaszynie, 4,5 łana w Kraszkowicach, 2 łany w Kochłowie i 12 łanów w Wierzchlasie.

⁹⁹ AGAD, Castr. Vielun. obl. 41a, f. 569, także Castr. Vielun. obl. 41b, f. 723, 726.

¹⁰⁰ Castr. Vielun. obl. 41b, f. 569.

¹⁰¹ AGAD, Castr. Vielun. obl. 10b, f. 846v.

¹⁰² AGAD, Castr. Vielun. rel. 7, f. 262v.

stał „skarbiec murowany, w tymże ogrodzie fundowany dla konserwacji piwa, ad praesens zamknięty”. Znaczny majątek Madalińskich, składający się w XVI w. z 3—4 wsi (ponad 20 łanów)¹⁰³ dopuszcza możliwość przypisywania im fundacji dworu murowanego, który następnie przeszedł do roli magazynu piwa. Problem na obecnym etapie badań nie może być rozstrzygnięty. Podobne wątpliwości budzi opis Trzcinicy z 1763 r., sporządzony po śmierci Piotra Trzcńskiego miecznika gostyńskiego, w którym oprócz dworu „o dziesięciu pokojach i jedenastej spiżarni” odnotowana jest obecność „budynku murowanego, małego, w którym pokoików cztery, w piątym kaplica”. Brak innych danych utrudnia dokładniejszą analizę, murowany budynek o pięciu lokalnościami mógł być równie dobrze obiektem mieszkalnym — domem pańskim, jak i pomocniczym budynkiem magazynowym stojącym obok zasadniczej rezydencji Trzcńskich. Zasygnalizowania wymaga także problem hipotetycznego dworu murowanego w Bębnowie (obecnie dom mieszkalny Władysława Białeckiego). Brak o nim wzmianek źródłowych, jednakże rzut piwnic budynku, a także sytuacja terenowa ze słabo widocznym „rogalem” fosy sugeruje, iż mamy tu do czynienia z zatartym założeniem dworskim na kopcu. Bębnow, odkryty przez S. Krakowskiego, wymaga dalszych badań terenowych.

Opisanych tu 7—10 budynków wyczerpuje w zasadzie listę dworów murowanych zidentyfikowanych na terenie wieluńskiego, choć zapewne nie odzwierciedla rzeczywistej liczby założeń istniejących na interesującym nas obszarze około roku 1600. Pamiętamy bowiem, podobnie jak w przypadku analizy terenu województwa łęczyckiego, że znaczna ilość dworów murowanych na skutek złego stanu zachowania i wczesnej destrukcji, przy jednoczesnym braku odpowiednich źródeł pisanych, wypada z orbity badań i wszelkich szacunków. Zjawisko to jest dość oczywiste, bo przecież na naszych oczach giną bezpowrotnie np. zabytki budownictwa dworskiego z XIX i XX w., a dla przyszłych badaczy pełna rekonstrukcja stanu ilościowego wiejskiej architektury i budownictwa mieszkalno-rezydencjonalnego z XIX/XX w. będzie zadaniem napotykaającym na podobne, jak nasze, trudności.

Omówione tu nowożytnie dwory murowane, w znacznej części wywodzące się chyba genetycznie ze średniowiecznej idei *palais-donjon*,

¹⁰³ *Polska XVI wieku...*, s. 288, 298, 300. Posiadali oni Łyskornię, Niedzielsko i Parcice, por. AGAD, Castr. Vielun. inscr. 5, f. 34v, gdzie wymienione są: Parcice, Łyskornia i Miynisko, a także Castr. Vielun. inscr. 4, f. 197, gdzie wsie jak podano w *Polska XVI wieku...* Ciekawa legenda odnosząca się do czasów Władysława Jagiełły związana była z lamusem w Czarnożyłach. Murowany ten budynek, sądząc z zachowanej ikonografii, por. „Tygodnik Ilustrowany”, Warszawa 1860, t. II, nr 41—66, s. 605—606, był jednak zapewne rzeczywiście barokowym skarbcem-lamusem, a nie dawnym domem pańskim.

powstały z inicjatywy fundatorów duchownych i prywatnych. Z tym pierwszym kręgiem wiążemy tylko dwór w Kamionce, pozostałe wzniesiono w ośrodkach majątków szlacheckich. W przypadku wieluńskiego ta grupa fundatorów jest jednak wyraźnie zróżnicowana. Cztery dwory (Działoszyn, Kruszyna, Opatów i Wieruszów) trudno bowiem określać jako fundacje szlachty wieluńskiej. Kobylańscy, Koniecpolscy, Tarnowscy czy Tomicczy¹⁰⁴ byli co prawda związani z interesującym nas terenem, znaczenie tych rodzin przekraczało jednak znacznie granice nie tylko wieluńskiego, województwa sieradzkiego, lecz i Wschodniej Wielkopolski. Obaj Spytkowie Tarnowscy, Stanisław Przedbór a następnie Aleksander Koniecpolski, Jan Tomicki czy Mikołaj i Krzysztof Kobylańscy to nie tylko przedstawiciele elity finansowej, lecz także politycznej i intelektualnej II połowy XVI w. W tym samym kręgu inwestorów powstały fundacje dworów murowanych w Sobocie koło Łowicza w województwie łęczyckim (kanclerz Tomasz Sobocki)¹⁰⁵ czy „wieży” w Ruścu w województwie sieradzkim (Korycińscy)¹⁰⁶, a także omawianych przez T. Jakimowicz¹⁰⁷ budowli w Bronowicach (Firlejowie), Gołuchowie (Rafał Leszczyński), Jasińcu Nowym (Kościelcecy), Łopatkach (Łascy-Łopateccy, Bużeńscy), Rzemieniu (Tarnowscy), Szamotułach (Górkowie), Żalnie (Maciej i Samuel Żalińscy) i szeregu innych. Natomiast za dwory murowane szlachty wieluńskiej uznać można obiekty w: Białej (Bielscy), Wierzchlasie (Wierzchlejscy), hipoteczny w Łyskorni (Madalińscy) i ewentualnie w Trzcinicy (?) Trzcińskich. Wymienione rodziny to bogata szlachta choć, co ciekawe, w gniazdach najbogatszych rodzin (Walichnowscy, Russoccy, Magdalena Zarębina)¹⁰⁸ wieluńskich nie stwierdziliśmy obecności dworów murowanych. Potwierdza to przyjętą w literaturze tezę, że próg finansowy choć niewątpliwie decydował przy tego typu fundacjach, nie był zarazem ich wyznacznikiem¹⁰⁹, a ważniejsze były momenty natury prestiżowo-świadomościowej.

¹⁰⁴ W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tabl. 95—96, 138, a także S. Brzeziński, *Panowie z Tomic*, „Miesięcznik Heraldyczny” 1933, t. XII, s. 49—55, 65—72, 81—89, 110—112; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1910, t. VII, s. 54—55.

¹⁰⁵ Por. przyp. 93 a także Kajzer, *O wieży...*, s. 240.

¹⁰⁶ Kajzer, *Borzewisko...*

¹⁰⁷ Jakimowicz, *op. cit.*, s. 185—203.

¹⁰⁸ Walichnowscy mieli 34 łany w Naramicach, Węglewicach, Walichnowach. Mikołaj i Stanisław Russoccy 29 łanów w Dąbrowie, Mlińsku, Ożarowie i Rudnikach, a Magdalena Zarembina 22 łany w Strobiniu i Wielgim, por. *Polska XVI wieku...*, s. 288—403.

¹⁰⁹ Kajzer, *O wieży...*, s. 233 i n.

Omawiane tu dwory wieluńskie nie mogą służyć jako podstawa do rozbudowanych analiz architektonicznych. Tylko dwa mają zachowaną i widoczną na powierzchni ziemi tzw. substancję zabytkową; nie mogą także służyć jako wdzięczny materiał do badań historyków sztuki. Trudno także na podstawie wymienionych obiektów śledzić zagadnienia genezy formalnej czy nawet poddać je dokładniejszej analizie chronologiczno-formalnej.

Na podstawie przedstawionego tu materiału można się natomiast zastanowić nad problemem powszechności zjawiska dworu murowanego w Polsce XVI w. Wnikliwe studium T. Jakimowicz, oparte na wyrywkowo ujawnionym, ale dokładnie omówionym materiale nie daje bowiem w tej sprawie żadnych informacji¹¹⁰. Siedem (może osiem) dworów na obszarze wieluńskiego daje 1 dwór na 250—300 km². Ta całkowicie mechanicznie obliczona średnia przypomina nieco frekwencję dworów murowanych na terenie łęczyckiego¹¹¹, która wynosi około 1 : 300 km².

Analiza tego zagadnienia na innych terenach Korony jest znacznie utrudniona na skutek braku badań monograficznych; łęczyckie służyć może jednak jako dość pewny punkt wyjścia. Problem ilości dworów murowanych na terenie Wielkopolski poruszaliśmy już na marginesie monografii łęczyckiej¹¹². Opracowanie dwóch terenów stworzyło lepszy, choć naturalnie jeszcze nie wystarczający, punkt wyjścia do naszych szacunków. Przyjmując średnią około 300 km² na 1 dwór murowany dla terenu woj. sieradzkiego, zajmującego około 9 tys. km², otrzymujemy orientacyjną liczbę blisko 30 dworów. Jest to liczba, na pierwszy rzut oka, chyba nieco zawyżona, średnia — rozdrobnionego i pozbawionego naturalnych złóż budulca sieradzkiego — wynosić mogła, tak jak w przypadku łęczyckiego ponad 300 km² (może około 350 km² na 1 dwór) co daje około 25 (maksimum 30) dworów murowanych. W jakim stopniu szacunek taki odpowiada znanym realiom? Na terenie woj. sieradzkiego S. M. Zajączkowski¹¹³ w XV—XVI w. zewidencjonował istnienie 52 kluczy majątkowych szlachty wielowioskowej. Dziesięć z nich opartych było o ośrodki miejskie, pozostałe to tzw. kompleksy

¹¹⁰ Jakimowicz, *op. cit.*

¹¹¹ Kajzer, *Studia...*, s. 82. Średnia przy 15 dworach wynosi 1 : 251 km², przy 12 dworach 1 : 365 km².

¹¹² Tamże, s. 154.

¹¹³ S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łęczyckiem i Sieradzkim i jej rola w osadnictwie (od końca XIV do połowy XVI w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1966, R. XIV, nr 2, s. 179—208.

wiejskie¹¹⁴. Jeśli dodamy do tego ośrodki włości duchownych i królewskich (naturalnie te nie posiadające znanych w literaturze zamków) to ogólną ilość majątków, których dochód mógł pozwolić na inwestycję budowlaną typu dworu murowanego, szacujemy na około 60. Jak dane te mają się do liczby znanych w literaturze dworów murowanych, których przeważająca część ulokowana była na kopcach otoczonych fosami? Już pobieżna analiza materiałów sieradzkich (bez poważniejszych kwerend źródłowych) wykazuje obecność dworów murowanych na kopcach (lub ich reliktów) w Białej¹¹⁵, Borzykowie¹¹⁶, Borzewisku¹¹⁷, Burzeninie¹¹⁸, Mikorzycach¹¹⁹, Pukarzewie¹²⁰, Siemkowicach¹²¹, Stawie¹²², Wojsławicach¹²³, Woli Wężykowej¹²⁴, a także królewskim Piotrkowie, gdzie dwór Zygmunta Starego otoczony był fosą¹²⁵. Brak wyraźnych danych o fosach w: Bąkowej Górze¹²⁶, Chojnem¹²⁷, Chorzenicach¹²⁸, Kalinowej¹²⁹, Majkowicach¹³⁰, Łopatkach¹³¹, Pabianicach¹³²,

¹¹⁴ Tamże, s. 185—189.

¹¹⁵ T. Święcki, *Opis starożytnej Polski*, Warszawa 1828, t. I, s. 234—235, por. przyp. 8, 9 w części katalogowej.

¹¹⁶ Augustyniak, *op. cit.*, s. 292; por. Kajzer, *Z badań...*, s. 377.

¹¹⁷ Kajzer, *Borzewisko...*

¹¹⁸ Kajzer, *Z badań...* s. 377 i n, także Jakimowicz, *op. cit.*, s. 110, przyp. 59.

¹¹⁹ Kajzer, *Borzewisko...*

¹²⁰ Augustyniak, *op. cit.*, s. 279 i n; Kajzer, *Z badań...*, s. 376.

¹²¹ Głosek, Kajzer, *op. cit.*, s. 153—167; por. Jakimowicz, *op. cit.*, s. 197—198.

¹²² Wspomniano o nim w omówieniu książki Guerquina (por. przyp. 73).

¹²³ Omówienie niepublikowanych badań J. Augustyniaka, por. Kajzer, *Z badań...*, s. 374—375.

¹²⁴ Obiekt nie posiada monografii, por. wzmiankę M. Pracuta, *Zabytki województwa łódzkiego. Sztuka renesansowa*, Łódź 1972, s. 12.

¹²⁵ Jakimowicz, *op. cit.*, s. 194—195, tamże dalsza literatura.

¹²⁶ W. Tomicka-Puget, *Bąkowa Góra. Zamek, woj. łódzkie, pow. radomszczański*, Warszawa 1958, maszynopis w WKZ w Piotrkowie.

¹²⁷ I. Galicka, W. Galicki, *Chojne, woj. łódzkie, pow. sieradzki. Dwór*, Warszawa 1958, maszynopis w WKZ w Sieradzu.

¹²⁸ M. Kossakowska, W. Tomicka, *Dwór XVII w. w Chorzenicach (woj. łódzkie, pow. Pajęczno) tzw. „lamus”*, Warszawa 1961, maszynopis w ODZ w Warszawie, nr 312/6.

¹²⁹ Z. Białłowicz-Krygierowa, *Dwór w Kalinowej*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1962, t. VII, z. 1, s. 7 i n.

¹³⁰ Puget, *op. cit.*, s. 393—407.

¹³¹ I. Wróblewska, *Łopatki (woj. łódzkie, pow. łaski). Dwór renesansowy*, Warszawa 1958, maszynopis w ODZ w Warszawie nr 238/2; por. Jakimowicz, *op. cit.*, s. 191—193.

¹³² Jakimowicz, *op. cit.*, s. 194.

Ruścu¹³³, Siedlątkowie¹³⁴, Sarnowie¹³⁵, Woli Krzysztoporskiej¹³⁶, Złoczewie¹³⁷, a także w kilku innych miejscowościach¹³⁸. Niektóre ze wspomnianych budowli nie mogły być zresztą otoczone fosami, zajmowały one bowiem wierzchołki naturalnych wyniesień (Bąkowa Góra, Wola Krzysztoporska itp.). Jeśli dodamy do tego trzy zachowane do dziś kopce podworskie — Kliczków Mały¹³⁹, Krześłów¹⁴⁰ i Lubiec¹⁴¹ (w tym ostatnim w budynku XIX-wiecznego dworu znajduje się partia o znacznie grubszych murach, zapewne starsza)¹⁴², a także liczne, całkowicie anonimowe nasypy ziemne, które teoretycznie mogą kryć w sobie reliktów dworów murowanych — widzimy, że szacunek 25—30 dworów na terenie sieradzkiego odpowiada realiom i nie wykluczone, że zostanie w trakcie dalszych badań przekroczony. Tak więc łączną liczbę dworów murowanych (przeważnie na kopcach) z XVI w. na terenie tzw. Polski Środkowej, obejmującej obszar łęczyckiego, sieradzkiego i wieluńskiego (teren około 15 tys. km²), określamy na około 50 obiektów, co przy blisko 30 budowlach na kopcu stwierdzonych pewnie i kilku - - kilkunastu hipotetycznie przyjmujemy jako pewnik wytyczający kierunki przyszłych badań. Jak ustalone tu wielkości mają się do nasycenia terenu Korony dworami murowanymi? W monografii łęczyckiego sugerowano, że łączna liczba interesujących nas dworów na terenie całej Wielkopolski (zachodnia i wschodnia) oraz Kujaw wynosiła około roku 1600 blisko 100 obiektów¹⁴³. Tamże też przytoczono zebranych wrywkowo 17 dworów murowanych z terenu Zachodniej Wielkopolski. Brak nam całkowicie danych dotyczących Kujaw, co utrudnia uogólnienia, wydaje się jednak, że liczbę przyjętą w pracy z 1980 r. trudno uznać za wygórowaną. Przyjmując ten sam punkt wyjścia (1 : 300 km²) dane hipotetyczne dla Korony wynosiłyby około 900 dworów; dla terenu zamieszkałego zwarcie przez ludność polską (165 tys. km²) około 550 dworów. Szacunki te są w znacznej mierze orientacyjne, ważą nad

¹³³ Kajzer, *Borzewisko...*

¹³⁴ Kajzer, *Uwagi o ewolucji...*, s. 598—599.

¹³⁵ Biblioteka Czartoryskich, tzw. Teki Pstrokońskiego, nr 3304, II, k. 54, 120.

¹³⁶ Tzw. Teki Pstrokońskiego, nr 3304, II, k. 82.

¹³⁷ W. Juszczyk, *Złoczew, pow. sieradzki, woj. łódzkie, pałac*, Warszawa 1957, maszynopis w ODZ w Warszawie.

¹³⁸ Szczególnie dużo danych zawierają tzw. Teki Pstrokońskiego.

¹³⁹ KZS, t. II, s. 295.

¹⁴⁰ KZS nie notuje tego obiektu. Autor zna go z autopsji, por. *Województwo łódzkie i miasto Łódź* [w:] *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, red. M. Charytańska, Warszawa 1971, z. 9, s. 15.

¹⁴¹ KZS, t. II, s. 205.

¹⁴² J. Skotnicka, *Lubiec (woj. łódzkie, pow. bełchatowski). Dwór*, Warszawa 1958, maszynopis w ODZ w Warszawie; por. rzut dworu przechowywany w IS PAN.

¹⁴³ Kajzer, *Studia...*, s. 155.

nimi np. dostępność naturalnego budulca w Małopolsce i odmienna struktura własności na pozostałych obszarach, a także cały szereg innych bardzo istotnych czynników, np. gęstość zaludnienia itp.

Przyjmując nadal, ustalony w pracy z 1980 r., koszt wzniesienia w III ćwierci XVI w. dworu murowanego na ponad 3 tys. złp. (3—4 tys.)¹⁴⁴ myślimy, że łączny koszt globalny wzniesienia wszystkich dworów murowanych w Polsce XVI w. wynosić mógł orientacyjnie 3,1—3,6 mln złp. (przyjmując odpowiednio 3,5 i 4,0 tys. złp.) dla Korony i odpowiednio 1,9—2,2 mln złp. dla terenu zamieszkałego przez ludność polską. Wartości te, całkowicie astronomiczne, odnieść należy do dochodów największych potentatów finansowych ówczesnej Polski. Biskup poznański Adam Konarski, chcąc przekonać Henryka Walezego o intratności tronu polskiego poinformował go, że dochody z dóbr stołu królewskiego wynoszą 3 mln złp. rocznie¹⁴⁵. Oczywiście przesadę dyplomaty korygują badania A. Sucheni-Grabowskiej. Autorka ta szacuje dochód roczny Zygmunta Starego w latach 1540—1548 z domeny ziemskiej na około 185 tys. złp.¹⁴⁶ Stanowiło to blisko 34% wszystkich dochodów króla, które wobec tego wynosiły nieco ponad 500 tys. złp. Ta sama autorka podaje, że roczny dochód dziesięciu ministrów i innych najwyższych dostojników państwowych z samych królewskich wynosił w latach 1551—1562 łącznie ponad 80 tys. złp., przy czym cztery z nich osiągalni sumy zbliżone do 10 tys. złp. (Jan Ocieski, Jan Kostka, Jan Lutomirski i Jan Amor Tarnowski)¹⁴⁷. W okresie panowania Zygmunta Augusta sympla kwarty utrzymywała się w granicach 100—115 tys. złp., co wystarczało na opłacenie w ciągu roku niecałych 2000 zaciężnych (przyjmując 60 złp. rocznie dla żołnierza)¹⁴⁸. Pamiętając, że masowe fundacje dworów murowanych rozpoczęły się w latach trzydziestych XVI w. rozbijając sumę globalną na 75 lat otrzymujemy rocznie wydatki około 25—45 tys. złp.¹⁴⁹, co w skali wydatków grupy

¹⁴⁴ Tamże, s. 151, Kajzer, *O wieży...*, s. 233. Wielkość 165 tys. km² jako rozmiar obszaru zamieszkałego zwarcie przez ludność polską i 260—270 tys. km² jako Koronę przyjmujemy za A. Wyczańskim, *Polska w Europie XVI stulecia*, Warszawa 1973, s. 13.

¹⁴⁵ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 46, przyp. 17.

¹⁴⁶ A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504—1548*, Wrocław 1967, s. 228, tabl. 32.

¹⁴⁷ A. Sucheni-Grabowska, *Badania nad elitą władzy w latach 1551—1562*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie*, red. A. Wyczański, Warszawa 1976, t. I, s. 114, tabl. 11.

¹⁴⁸ Pałucki, *op. cit.*, s. 45, przyp. 10.

¹⁴⁹ W rzeczywistości sumy te były zapewne większe, gdyż nasilenie fundacji dworów murowanych trwało około 60 lat (1520—1580). Dla właściwego zrozumienia podanych tu kosztów inwestycji warto przytoczyć sumę około 250 000 talarów (290—

społecznej — a nie pojedynczego wielmoży — nie jest sumą wielką. Przytoczone tu wartości pozwalają chyba właściwie ocenić orientacyjne szacunki globalne. Mimo że sugerowana liczba dworów może się na pierwszy rzut oka wydawać zawyżona, trudno zgodzić się z T. Jakimowicz¹⁵⁰, która twierdzi, że zwyczaj budowy dworów murowanych ograniczony był do najbogatszych przedstawicieli drabiny społecznej. Jeśli natomiast przyjąć jako oczywiste stwierdzenie, że inwestycja taka stanowiła czynnik społecznie wyróżniający i wymagała dochodów wyższych ponad przeciętne, trzeba pamiętać o ponad 12 000 najbogatszych rodzin (obecność ich przyjmuje A. Miłobędzki¹⁵¹ dla lat około 1500), których pozycja majątkowa i prestiżowo-świadomościowa umożliwiała podobne fundacje. Tak więc ważny element cenzusu majątkowego rozpatrywać należy w kontekście tysięcy potencjalnych fundatorów, a nie 33 omawianych przez T. Jakimowicz dworów murowanych. Problem dworu murowanego (w większości ułożonego na kopcu) w Polsce XVI w. daleki jest jeszcze od wystarczającego zbadania. Dalsze prace powinny koncentrować się na ujęciach monograficznych poszczególnych ziem, powiatów i województw. Tylko bowiem zaawansowanie tych prac przynieść może rozsądne korygowanie przedstawionych tu danych szacunkowych. W dalszych badaniach sporo miejsca poświęcić także należy na określenie górnej granicy chronologicznej wznoszenia i użytkowania tego typu siedzib, a także zasad funkcjonowania tych domów pańskich w obrębie zespołów zabudowań dworskich.

DWORY DREWNIANE

Średniowieczny zwyczaj wznoszenia budynków mieszkalno-obronnych trwał na terenie wieluńskiego daleko w głąb czasów nowożytnych. Na obszarze tym stwierdzono kilka dworów na kopcach zbudowanych po roku 1500, lub ułożonych na starszych, usypanych jeszcze w średniowieczu, nasypach ziemnych. Wymienić tu należy dwory w Dąbrowie, Łaszewie, Mokrsku, Parzymiechach i Walichnowach. Dowodnie użytkowano także starsze, średniowieczne siedziby w Konopnicy i Radoszewicach; natomiast prawdopodobnie metrykę nowożytną posiadały siedziby w Masłowicach i Stawie oraz być może w Wierch-

—300 tys. złp. po kursie 1 talar = 35—36 groszy), którą w latach 1580—1596 wydał Jan Zamojski na fundację zamojską. Stanowiła ona około 1/3 jego łącznych dochodów z działalności gospodarczej w tychże latach; por. też W. Koziński, *Proces inwestycyjny w Zamościu w XVI wieku*, „Problemy Inwestowania i Rozwoju” 1966, t. I, nr 5, s. 40 i n.

¹⁵⁰ Jakimowicz, *op. cit.*, s. 22—43.

¹⁵¹ Miłobędzki, *op. cit.*, s. 465.

lasie. Jedyna wzmianka o drewnianym dworze na kopcu w Dąbrowie pochodzi z końca III ćwierci XVII w.¹⁵² Dwór był już wtedy znacznie zrujnowany i nie pełnił funkcji mieszkalnych, które przejął mały, stojący obok kopca, dworek drewniany. Dwór na kopcu nie nadawał się nie tylko do remontu, lecz jego stan budził nawet zaniepokojenie co do wartości rozbiórkowego budulca, choć z surowca tego wybudowano już jeden nowy dworek¹⁵³. Wydaje się, że zniszczenie dworu na kopcu rodziny Russockich spowodowały wojny szwedzkie. Powstać mógł on w wieku XVI, choć brak na to bezpośrednich danych. Nie wiemy także czy była to pierwsza budowla, chronologicznie współczesna z czasami usypiania kopca. Jego niwelacja utrudnia przyszłe badania terenowe.

Kopiec w Łaszewie, rozwieszony kilkanaście lat temu, był przedmiotem badań archeologicznych, które pewnie określiły chronologię jego na wiek XVI. Pożar drewnianego budynku, wzniesionego może na murowanym sklepie, przyniósł w końcu XVI w. jego zniszczenie.

Wątpimy, wbrew sądom badaczy obiektu, że była to plebania¹⁵⁴, sądząc, iż badania archeologiczne prowadzono w spalonych reliktach małego dworu szlacheckiego należącego do któregoś z częściowych posiadaczy wsi (może Starzechowscy?). Niewielkie wymiary kopca sugerują, że zniszczony a znany z badań terenowych dom był jedynym budynkiem zbudowanym na kopcu. Nasyp powstał poprzez wybranie ziemi z otaczającego założenie rowu-fosy, a stojący na szczycie dworek wkopano w warstwę nasypową. Obserwacje te potwierdzają dość typowe prawidłowości obserwowane przy analizie nasypów tzw. grodzisk stożkowatych. Niewielki budynek w Łaszewie potwierdza dowodnie, tak jak inne obiekty badane metodami archeologicznymi, że zwyczaj budowy dworów na kopcach otaczanych sztucznie wykopanymi rowami-fosami był jeszcze w czasach nowożytnych dość popularny. Ważne jest także stwierdzenie małej skali założenia, co w związku z brakiem dużej włości ziemskiej świadczy o atrakcyjności tego typu siedziby mieszkalnej wśród niebogatej szlachty wielunińskiej.

Trzy zachowane inwentarze prywatnej części wsi Mokrsko wskazują, że duży dwór drewniany wzniesiony na murowanych fundamentach użytkowany był dowodnie w latach 1673—1774¹⁵⁵. Powstał on zapewne

¹⁵² AGAD, Castr. Vielun. rel. 35, f. 710v.

¹⁵³ Sytuacja, w której z rozbiieranego starego budynku buduje się nowy dwór jest dość typowa w świetle lektury inwentarzy zawartych w księgach łączyckich, sieradzkich i wielunińskich.

¹⁵⁴ Określając prawidłowo chronologię obiektu badacze zasugerowali się w tej interpretacji sąsiedztwem kościoła.

¹⁵⁵ AGAD, Castr. Vielun. rel. 38, f. 352v.—354; Castr. Vielun. obl. 22, f. 537—542; Castr. Vielun. obl. 30b, f. 669—682.

w XVI lub na początku XVII w., o czym świadczy obecność osiowo (?) umieszczonej sieni i czterech, umieszczonych w dwóch traktach, dużych, zasadniczych pomieszczeń po obu jej stronach. Nie wiemy, czy omawiany dwór Wieruszów Walknowskich-Walichnowskich był pierwszym budynkiem zbudowanym na kopcu. Sugestia, że tkwi tu starsza siedziba średniowieczna, zniszczona przy budowie opisywanego dworu, może być jednak potwierdzona tylko badaniami wykopaliskowymi.

Parzymiechy, centrum dużego klucza włości Hińczy z Rogowa, Krzysztofa Kobyłańskiego a następnie Ponińskich i Potockich, miały obronną siedzibę szlachecką, której dowodne potwierdzenie przynosi dopiero inwentarz z III ćwierci XVIII w.¹⁵⁶ Sądzić można, że powstała ona co najmniej w końcu XVI — początku XVII w., kiedy to wieś stała się ośrodkiem majątkowym Ponińskich. Brak informacji o surowcu pozwala sądzić, że był to budynek drewniany, wbrew informacji A. Pstrokońskiego¹⁵⁷, który dostrzegał w początku XIX w. obecność pozostałości murowanego dworu na kopcu. Możliwe jest jednak i inne rozwiązanie. Po zniszczeniu opisywanego tu dworu, na przełomie XVIII—XIX w. powstał na jego miejscu budynek murowany (oglądany przez A. Pstrokońskiego), następnie rozbudowany do formy dużej oficyny. Bardziej prawdopodobna jest jednak interpretacja, że w XIX w. na kopcu stały już tylko murowane sklepy po drewnianym dworze i one posłużyły jako dowód istnienia dworu murowanego. Brak jednak dokładniejszych danych dla określenia chronologii, a także fundatorów dworu na kopcu w Parzymiechach. Natomiast aktualna sytuacja terenu nie umożliwia prędkiego przeprowadzenia badań terenowych¹⁵⁸.

Ostatni dwór na kopcu, znany z obszernych opisów inwentarzowych, to obiekt w Walichnowach. Początki fortalicji omówiliśmy w partii poświęconej średniowiecznym dworom drewnianym, pierwsza wzmianka pochodzi bowiem z 1487 r. Kolejne cztery opisy z lat 1612—1791¹⁵⁹ przedstawiają zapewne obraz dwóch kolejnych dworów, drugi powstał na przełomie XVII—XVIII lub w początku XVIII w. na starym kopcu i był użytkowany do II ćwierci XIX w. Brak jakichkolwiek danych pozwalających na określenie charakteru średniowiecznej fortalicji, także opis z początku XVII w. nie przekazuje szczegółów. Natomiast dwór XVII/XVIII-wieczny, zamieszkały do XIX w., był budynkiem dwutraktowym o sieni ułożonej na osi założenia. Omawiany tu przykład

¹⁵⁶ AGAD, Castr. Wielun. obl. 16, f. 332—334.

¹⁵⁷ Tzw. Teki Pstrokońskiego, nr 3304, II, f. 41v.: „był dwór na kopcu murowany, wodą oblany”.

¹⁵⁸ Obecnie w budynku murowanym ułożonym na relikwie kopca mieści się oddział szpitalny.

¹⁵⁹ AGAD, Castr. Wielun. rel. 8, f. 359; Castr. Wielun. rel. 53, f. 61v.—64; Castr. Wielun. obl. 24, f. 191—193; Castr. Wielun. obl. 48, f. 832—857.

dworu na kopcu Walichnowskich w Walichnowach choć typowy, wymaga komentarza ze względu na stosunkowo dobre oświetlenie danymi źródłowymi. Zdajemy sobie bowiem sprawę, że znajdowane źródła pisane przekazują całkowicie wyrywkowo obraz interesującego nas problemu, co powoduje liczne kłopoty z określeniem chronologii, fundatorów dworów, a także ich programów budowlanych i urządzeń obronnych. W przypadku dworu w Walichnowach obiekt śledzić możemy w źródłach od schyłku średniowiecza do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej. Naturalnie, pełną interpretację przynieść by mogły tylko (po zanalizowaniu przekazów pisanych) badania archeologiczne. Jednakże po rabunkowym zniszczeniu środkowej partii kopca (wydobywanie budulca) wartość poznawcza tych badań będzie z konieczności znacznie ograniczona. Walichnowy są także przykładem trwałości tradycji miejsca obronnej rezydencji wiejskiej i pozwalają we właściwym świetle widzieć drogę przemian budownictwa mieszkalno-obronnego u schyłku średniowiecza i w czasach nowożytnych.

O użytkowaniu pozostałych siedzib obronnych z terenu wieluńskiego posiadamy znacznie mniej wiadomości. W wyniku badań terenowych wiemy, że Konopnica pełniła funkcje mieszkalne co najmniej do przełomu XVI—XVII w.¹⁶⁰ Dokładniejsze określenie charakteru zabudowy dworu a także bliższa interpretacja jego funkcji w ośrodku klucza majątkowego Konopnickich nie jest jednak możliwa¹⁶¹. Dwór na kopcu w Radoszewicach, którego powstanie określiliśmy hipotetycznie na II ćwierć XV w., użytkowany był jeszcze w 1588 r.¹⁶², z tego bowiem roku pochodzi jedyna o nim wzmianka źródłowa. Ponieważ nie natrafiono także na pozostałości kopca, możliwości ewentualnej interpretacji nie są wielkie. Sądzymy, że ta średniowieczna siedziba obronna Radoszewskich została w końcu XVI lub na początku XVII w. zastąpiona przez nowy dwór, pozbawiony cech obronnych. Przypomnieć tu należy, że z Radoszewic wywodził się Marek Radoszewski († 1641) podkomorzy a następnie kasztelan wieluński, cieszący się znaczną popularnością przywódca szlachty wieluńskiej. Z racji swej znacznej pozycji i prestiżu wydaje się, że zamieszkiwał typowy dla I połowy XVII w. drewniany dwór „polski” a nie archaiczną, choć bezpieczną, siedzibę za „przekopem”¹⁶³. Naturalnie przedstawiona tu sekwencja: 1) dwór na kopcu,

¹⁶⁰ Przemawia za tym materiał ceramiczny pochodzący z badań J. Kamińskiej, MAiE w Łodzi nr IVb/1964—55, 79—108.

¹⁶¹ Na nikłość informacji o Konopnicy pozostających w sprzeczności ze skalą założenia zwracał już uwagę Szymczak, *Grody...*, s. 90.

¹⁶² AGAD, Castr. Vielun. inscr. 33, f. 396—398.

¹⁶³ O Marku Radoszewskim pisał ostatnio Szczygielski, *op. cit.*, s. 107. Przypomnieć wypada, że inna gałąź Okszcyców, Siemikowscy z sąsiednich Siemko-

II ćwierć XV — przełom XV/XVII w.; 2) dwór Marka Radoszewskiego, początek XVII — początek XVIII w.; 3) dwór portykowy istniejący obecnie, zbudowany w I połowie XVIII w. jest tylko sugestią badawczą, dość jednak chyba prawdopodobną. Nie określa ona charakteru siedziby średniowiecznej, starszej od dworu na Łopcu. W odróżnieniu od sąsiednich Siemkowic brak jest o niej jednak jakichkolwiek wiadomości.

Dwa słabo zachowane kopce w Maśłowicach i Stawie także traktujemy jako pozostałości nasypów dworskich. W obu przypadkach brak jest danych źródłowych pozwalających na dokładniejsze określenie chronologii obiektów. W Stawie została ona ustalona w oparciu o badania powierzchniowe: zabytki ceramiczne znalezione na powierzchni rozwieszonego kopca pozwalają datować go na II połowę XVII i XVIII w. Naturalnie, datowanie to określa górną, a nie dolną granicę chronologiczną. Słabo są widoczne resztki kopca w Maśłowicach pochodzącego prawdopodobnie z XV w., może z XVI w., o czym świadczy jego lokalizacja na skraju wysoczyzny, sąd ten jest jednak tylko nie potwierdzoną sugestią. Problem drewnianego (?) dworu obronnego w Wierzchlasie naświetliliśmy obszernie w poprzedniej części rozprawy. Obecność jego jest prawdopodobna, choć tylko hipotetyczna.

Omówionych tu 9—10 obiektów wyczerpuje listę drewnianych dworów obronnych o metryce nowożytniej, lub użytkowanych po roku 1500, a powstałych w późniejszych fazach średniowiecza. Brak konkretnych danych utrudnia ostre zakreślenie granic ich użytkowania; sądzimy, że co najmniej 3 (Konopnica, Walichnowy i Radoszewice) powstały w średniowieczu. Pozostałe zbudowano być może po roku 1500, choć dowodne potwierdzenie tej sugestii mamy tylko w wypadku Łaszewa. Ponieważ nowożytnie dwory na kopcach nie były w dotychczasowej literaturze przedmiotem odrębnych studiów, wypada tu poświęcić trochę miejsca problematyce ich badań. Zagadnienie dworów obronnych w kontekście problematyki badawczej tzw. grodzisk stożkowatych naświetliliśmy w pracy poświęconej analizie budowli obronnych województwa łęczyckiego. Stwierdzono tam szereg prawidłowości, które potwierdziliśmy także w trakcie badań dworów wieluńskich. Wszystkie omawiane tu obiekty, oprócz Łaszewa, związać można z wielowioskową własnością szlachecką, zarówno znaczną w skali wieluńskiego, np. Dąlbrowa, Parzymiechy czy Walichnowy, jak i składającą się z cząstkowych działów w kilku miejscowościach, np. Staw. Potwierdza to ogólną tezę, że gros dworów na kopcach wytycza (podobnie jak

wic, wzniosła w III ćwierci XVI w. murowany dwór „obronny” wykorzystując XV-wieczny „kamieniec”, por. Głosek, Kajzer, *op. cit.*

i grodziska stożkowate) centra prywatnych włości ziemskich. Niewiele wiemy o zabudowie kopców, co wynika przede wszystkim z niedostatku badań archeologicznych. W Łaszewie dowodnie stwierdzono pozostałości budynku centralnego; dokładne opisy dworów w Mokrsku i Walichnowach nie umożliwiają pełnej rekonstrukcji rzutów budynków, pozwalają jednak na określenie wielu szczegółów, np. ilości izb, osi budynku, traktów itp. Sytuowanie na kopcach okólnych fosami dużych, nowożytnie ukształtowanych dworów „polskich” wymaga komentarza w kontekście publikowanych ostatnio też T. Jakimowicz¹⁶⁴, która pozbawia funkcji mieszkalnych domy czy wieże na kopcach. Według tej autorki średniowieczne wieże gródków rycerskich były wieżami przy domach mieszkalnych, a u podstaw właściwej, jej zdaniem, interpretacji zjawiska leży lektura *Ruralium Commodorum* Krescentyna. „Wieże albo baszty” zalecane przez Krescentyna a służące celom obronno-refugialnym i gospodarczym (mające swój bezsporny rodowód w kulturze antycznej) miały na gruncie polskim spotkać się z lokalnym zwyczajem budowy „wieży na kopcu”, towarzyszącej zespołowi zabudowań dworskich siedziby wiejskiej rycerza. Dokładniejszą krytykę tego poglądu przedstawiliśmy w innym miejscu¹⁶⁵, tu nadmienić tylko wypada, że przykłady wieluńskie takie jak Mokrsko czy Walichnowy ilustrują dowodnie zasadność naszych tez. Przypomnijmy raz jeszcze, że dokument z 1487 r. spisano w Walichnowach w fortalicji sędziego Bieniasza, w której mieściły się *stuba alba*, a więc zasadnicza izba reprezentacyjno-mieszkalna zespołu dworskiego. A przecież identyfikacja określenia fortalicja z tzw. grodziskiem stożkowym jest chyba mocno ugruntowana w literaturze¹⁶⁶. Nie jesteśmy w stanie prześledzić dokładnie losów przemian siedziby na kopcu w tej miejscowości, wiemy jednak, że w XVII w. istniał „dwór z kopcem, a w XVIII w. duży dwór „polski”, będący zasadniczą rezydencją mieszkalną. Czy można więc w świetle tych danych przyjmować, że na miejscu refugialnej wieży (czy domu), wyodrębnionej z zespołu właściwych zabudowań dworskich i pełniących funkcje podrzędne w stosunku do zasadniczego budynku mieszkalnego, zbudowano następnie dwór mieszkalny, którego lokalizacja stała w oczywistej niezgodzie z tendencjami epoki, a wynikała z mocy tradycji miejsca i szeregu innych przyczyn prestiżowych i funkcjonalnych? Wydaje się znacznie bardziej prawdopodobne, że pierwsza średniowieczna siedziba na kopcu, będąca obronnym dworem, z biegiem czasu zastępowana była nowszymi realizacjami budowlanymi, zawsze jednak lokowanymi na tradycyjnym miejscu

¹⁶⁴ Jakimowicz, *op. cit.*, s. 55–57, 113–115.

¹⁶⁵ Kajzer, *O wieży... op. cit.*

¹⁶⁶ Kamińska, *Grodziska stożkowate...*, s. 58–61.

— kopcu oblany wodami fosy. Potwierdzenie przedstawionych tu też przynosi także przekaz o śmierci Wojciecha Krowickiego, protoplasty możnego rodu Łaskich, kasztelana łądzkiego, który w 1417 r. „obiit autem in sua villa Smarszyewo [Smardzew w woj. sieradzkim], in alba stuba fortalicii”¹⁶⁷. Czyżby umierał w budynku o charakterze obronno-refugialnym i gospodarczym stojącym obok domu mieszkalnego? Należy w to mocno wątpić!

W wyniku prób monograficznego spojrzenia na budownictwo obronno-rezydencjonalne dwóch terytoriów Polski Środkowej zdecydowanie rysuje się ciągłość i wspólnota funkcjonalna między średniowieczną siedzibą obronną typu „grodziska stożkowatego” czy „ fortalicii” a nowożytnym i niewątpliwie mieszkalnym dworem na kopcu, ulokowanym w obrębie zabudowań dworskich i pełniącym w stosunku do nich rolę zdecydowanie nadrzędną. Czynnikiem, a zarazem wyznacznikiem tej nadrzędności była właśnie izolacja siedziby feudała, wywyższonej ponad otaczający ją teren, podobnie jak pozycja jej właściciela w stosunku do ludności wsi i folwarku. Różnica poglądów z T. Jakimowicz nie jest jednak tak zasadnicza, jak można sądzić z przedstawionej tu polemiki. Przyjmując, że tzw. grodziska stożkowate ulokowane w obrębie zespołów dworskich przekształciły się następnie w nowożytnie ukształtowane dwory stojące na kopcach, nie zapominamy jednak, że istniała pewna ilość budynków rzeczywiście pełniących funkcje refugialno-obronne i magazynowe, z których nie wykształciły się jednak dwory lecz nowożytnie „lamusy”, „skarbcie” i niekiedy także „kamieniczki na okopie” czyli bezpieczne budynki, służące przechowywaniu wartości cennych, lecz nie mieszczących się w zasadniczym budynku mieszkalnym¹⁶⁸. Dostrzegając istnienie tego równoległego, choć znacznie mniej istotnego dla całości problemu, ciągu typologicznego (co wynika ze znajomości wskazań Krescentyna i realiów), słabo widzimy jeszcze ich punkty styczne, a tym bardziej nie popieramy mylenia obu „cykli” tradycji budowlanych.

Przedstawione tu kłopoty i wieloznaczności interpretacyjne wynika-

¹⁶⁷ MPH, t. III, *Spominki o Łaskich*, s. 263—166, przekaz interpretował Kajzer, *Uwagi o ewolucji...*, s. 594—595.

¹⁶⁸ Sprawę naświetlił już w 1907 r. W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1969, s. 70—89, a także Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Kraków 1972, t. III, s. 133—134. W nowszej literaturze problem murowanego lamusa czy „skarbcia” został gruntownie pomieszany z zagadnieniem dworu murowanego z XVI w., co bierze się przede wszystkim z braku znajomości inwentarzy szlacheckich, a także z przenoszenia sytuacji z XVIII—XIX w. na wiek XVI. Większość dworów murowanych, jeśli nie zostały rozebrane, rzeczywiście służyła potem jako lamusy i skarbcie, co nie może jednak zaciemniać ich pierwotnej funkcji. Całość problemu wymaga pilnie dokładnych badań.

ją z kilku czynników. Z głównych wymienić należy niedostateczne wykorzystanie w dotychczasowych badaniach podstawowej grupy źródeł pisanych, jakimi są inwentarze majątkowe z XVI—XVIII w.¹⁶⁹ Przekazują one bowiem często dużą ilość interesujących szczegółów pozwalających na zapoznanie się z zabudową zespołu dworskiego i określenie miejsca zajmowanego przez siedzibę na kopcu, stojącą często obok lamusa i innych zabudowań gospodarczych¹⁷⁰. Są także kapitałnym źródłem dla określenia stosunków własnościowych, jak również rekonstrukcji szczegółów wyposażenia wnętrz dworów na kopcach. Analiza ich wskazuje, że dwory na kopcach mieściły się w schemacie budowlanym współczesnych im dworów pozbawionych wyraźnie zaznaczonych cech obronnych, a jedynym elementem wyróżniającym była właśnie lokalizacja. Nie istnieje więc typ architektoniczny „dworu na kopcu”, lecz realizacje te podporządkowane są generalnym i dobrze już poznanim drogom przemian nowożytniej rezydencji wiejskiej¹⁷¹. Jednocześnie wraz z przemianami społeczno-ekonomicznymi powodującymi, że obecność elementów obronnych schodzi coraz bardziej do roli prestiżowej demonstracji, tracąc walory praktyczne, zmienia się też forma kopca dworskiego. Z mocno wyniesionej niewielkiej formy, otoczonej szeroką fosą, przemienia się on w spore niskie *plateau* o płaskim wierzchołku, na którym mieści się duży dwór, a często kuchnia i inne budynki bezpośredniego zaplecza bytowego rodziny szlacheckiej¹⁷². Zmienia się także charakter przeszkody wodnej. W dużej liczbie przypadków trudno mówić już o fosie, jest to raczej staw, służący głównie gospodarce ryбно-hodowlanej, na którego skraju zlokalizowana jest wyspa dworska, oddzielona od brzegu wąskim kanałem z przerzuconym nad nim drewnianym mostkiem usytuowanym na osi głównej elewacji budynku. W przedstawionej tu linii rozwojowej widzimy więc nie tyle zerwanie ze średniowieczną tradycją budowy „dworu na kopcu”, lecz raczej próbę przystosowania jej do wymagań epoki poprzez nowożytne czy raczej *quasi* nowożytne rozplanowanie prze-

¹⁶⁹ A. Wyczański, *Szlacheckie inwentarze pośmiertne z XVI w., jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1954, R. II, nr 4, s. 691—699.

¹⁷⁰ Przytoczyć tu możemy przykład Poddębic, gdzie obok siebie egzystowały: drewniany dwór — pałac, pełniący funkcje mieszkalne, kamienica, czyli stary muryrowany dwór i stojący obok niego lamus; por. L. Kajzer, *Ze studiów nad dworem w Poddębicach*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1982, Folia archeologica 2, s. 55—81.

¹⁷¹ Por. ostatnie uwagi A. Miłobędzkiego, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 69—75.

¹⁷² Prawidłowości te obserwowane na terenie Polski Środkowej mają jak się wydaje, walor ogólniejszy.

strzeni zespołu dworskiego. Tendencje te oczywiste dla wieku XVIII trwają jeszcze w wieku XIX. Problem treści ideowych polskiej architektury neogotyckiej nie został jeszcze wystarczająco zbadany¹⁷³, już teraz jednak pasjonująca wydaje się być możliwość prześledzenia związków między rezydencjami neogotyckimi a istniejącymi w ich sąsiedztwie budowlami murowanymi z XV czy XVI w. Problem ten wiąże się pośrednio z nadawaniem neogotyckiej kreacji dworom XVI w., jak obserwujemy to w przypadku Radziejowic¹⁷⁴. Przytoczyć tu wypada także przykład wielkopolskiego neogotyckiego pałacu w Rokosowie, wzniesionego w latach czterdziestych XIX w.¹⁷⁵ Jego elewacja frontowa ucharakteryzowana jest na zamek średniowieczny i ograniczona dwoma cylindrycznymi wieżami, a cały budynek wzniesiony został na otoczonym fosą starym kopcu podworskim, na którym według sądu J. Skuratowicza istniał pierwotnie dwór murowany z XVI w.¹⁷⁶ Poruszone wyżej problemy trudno badać jednak na podstawie materiałów z terenu wieluńskiego i dlatego rozważań tych nie będziemy tu kontynuować.

Wraz z niepełnym, a często wręcz wybiórczym wykorzystywaniem źródeł pisanych idzie w parze brak zainteresowania archeologów badaniami dworów na kopcach. Przypomnieć tu wypada, że na terenie województwa łęczyckiego tylko obiekt w Budzynku poddany był badaniom terenowym, zresztą nie doprowadzonym do końca¹⁷⁷. Rozwieszenie kopca, wkrótce po niedokończonych badaniach, zniweczyło szansę lepszego poznania obiektu. Na terenie wieluńskiego tylko Konopnica i Łaszew poddane były pracom terenowym. W przypadku Konopnicy zakres ich był jednak bardzo wąski, a jedynym pytaniem badawczym była próba określenia chronologii obiektu. Natomiast badania w Łaszewie były typowym przykładem prac przypadkowych; kopiec interpretowano początkowo jako grób kurhanowy z pierwszych wieków naszej ery. Wydaje się, że obserwowana ostatnio intensyfikacja prac terenowych nad zamkami i tzw. grodziskami stożkowatymi o średniowiecznej metryce powinna spowodować nie tylko zaawansowanie

¹⁷³ Podstawowe studium to nadal T. S. Jaroszewski, *Architektura doby Oświecenia w Polsce. Nurty i odmiany*, Wrocław 1971, s. 155—202; por. też tenże, *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1981.

¹⁷⁴ J. Jaworska, *Radziejowice, zespół architektoniczno-parkowy z wieku Oświecenia*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1952, t. XIV, nr 3, s. 37—71.

¹⁷⁵ J. Skuratowicz, „Te na kształt zamków dźwigane słabe mury”. *Neogotyck w architekturze rezydencjonalnej Wielkopolski XIX w.*, [w:] *Problemy interpretacji dzieła sztuki i jego funkcji społecznych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza” 1980, Historia sztuki 10, s. 61—64.

¹⁷⁶ Skuratowicz, *op. cit.*, s. 62, przyp. 36.

¹⁷⁷ Kajzer, *Studia...*, s. 202—203.

badan nowożytnych kopców podworskich, lecz także ustalenie rozsądnego i możliwie szerokiego kwestionariusza pytań, na które badania terenowe winny odpowiadać. Przyjmowanie bowiem, że podstawowym zadaniem badacza jest ustalenie chronologii obiektu nie będzie tu działaniem wystarczającym¹⁷⁸. Dodatkową korzyścią takich badań będzie lepsze poznanie zabytków kultury materialnej, całości instrumentarium nowożytnego ziemianina. Liczne badania terenowe prowadzone w średniowiecznych i nowożytnych zespołach miejskich a także w zamkach powodują, że kultura materialna nowożytnego mieszczaństwa jest dość dobrze poznana, podobnie jak lokatorów budowli zamkowych. Staropolską „klasę średnią” oglądamy natomiast głównie dzięki, nielicznym zresztą, publikowanym tekstom źródłowym¹⁷⁹, jak i poprzez opracowania opisujące „honory i splendory”, mniej jednak mówiące o życiu codziennym lokatora dworu na kopcu w XVI—XVIII w.¹⁸⁰ Znamienne jest przecież, że monumentalne opracowania dziejów staropolskich kultury czy obyczajów ilustrowane są głównie współczesnymi przekazami ikonograficznymi, niewiele jest natomiast zabytków kultury materialnej, przedmiotów codziennego użytku itp.¹⁸¹ Naturalnie, uwagi te nie dotyczą przedmiotów o znacznej wartości artystycznej, będących przedmiotem badań historyków sztuki, licznie publikowanych i omawianych, a także eksponowanych w kolekcjach tzw. rzemiosła artystycznego. Niedawno przedstawiona została w literaturze sugestia dotycząca tzw. archeologii staropolskiej, dostrzegająca konieczność intensyfikacji badań metodami wykopaliskowymi problemów wymyka-

¹⁷⁸ Por. uwagi Kamińskiej, *Próba...*, i Kajzera, *Uwagi...*

¹⁷⁹ Wymienić tu trzeba przede wszystkim: *Materiały do dziejów chłopu wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII w.*, wyd. J. Deresiewicz, Wrocław 1956—1957, t. I—III; *Inwentarze dóbr ziemskich województwa krakowskiego (1576—1700)*, wyd. A. Kamiński, A. Kielbicka, S. Pańkow, Warszawa 1956; *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, wyd. W. Rusiński, Wrocław 1955—1959, t. I—II. Z wydanych drukiem inwentarzy dóbr kościelnych najlepiej wygląda edycja dotycząca biskupstwa chełmińskiego i włocławskiego.

¹⁸⁰ Nie jest chyba przypadkiem, że wraz z kolejnymi wydaniem starych prac Z. Glogera i W. Łozińskiego ukazują się nowe traktujące o dolnych lub górnych piętrach hierarchii Rzeczypospolitej. Por. W. Czapliński, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1976 czy E. Baranowski, *Życie codzienne mieszkańca małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1975; tenże, *Położenie i walka klasowa chłopów w królewskich woj. łęczyckiego w XVI—XVIII wieku*, Warszawa 1956; tenże, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958; tenże, *Życie codzienne wsi między Wartą a Pilicą w XIX w.*, Warszawa 1969.

¹⁸¹ Prócz starych opracowań A. Brücknera i J. S. Bystronia por. Z. Kuchowicz, *Obyczaje staropolskie XVII—XVIII wieku*, Łódź 1975, również *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, red. W. Hensel, J. Pazdura, Warszawa 1978, t. III, IV.

jących się dotychczas „łopacie archeologa”¹⁸². Myślimy, że przy tej okazji opracować trzeba dokładniejsze wytyczne dla badań osadnictwa wiejskiego z XVI—XVIII w. z zaznaczeniem właściwych proporcji studiów nad budownictwem obronno-rezydencjonalnym wsi polskiej. Naturalnie, pełne naświetlenie teoretycznych podstaw omawianej tu problematyki przekracza ramy niniejszego studium.

[Powróćmy więc na teren wieluńskiego. Liczba (9—10) dworów drewnianych użytkowanych na tym obszarze w XV—XVII w. wskazuje, że obiekt taki przypadał średnio na około 200 km².] Odpowiada to danym uzyskanym dla wieluńskiego w średniowieczu, a także szacunkom dotyczącym łęczyckiego (i może sieradzkiego). Ta pozorna zgodność zmusza jednak do zastanowienia, gdy spojrzymy na dane dotyczące średniego zaludnienia interesujących nas terenów. I. Gieysztorowa i A. Żaboklicka¹⁸³ dla schyłku XVI w. szacują średnią gęstość zaludnienia wieluńskiego na 10—15 osób na km², co potwierdzają także dane S. Hoszowskiego¹⁸⁴, określającego tę średnią na 12 osób. Tak więc teren wieluńskiego zamieszkiwało by w II połowie XVI w. około 25 tys. mieszkańców (około 2 tys. szlachty). Średnia ta odpowiada najslabiej zaludnionym powiatom Wielkopolski (sieradzkie, piotrkowskie, radomszczańskie) i jest kilka razy mniejsza niż np. średnia dla powiatu orłowskiego w województwie łęczyckim. A przecież na terenie powiatu orłowskiego stwierdzono łącznie obecność 15 budowli obronnych, co po odliczeniu 1 zamku, 2 dworów murowanych i 4—5 dworów średniowiecznych daje na obszarze wynoszącym około 630 km², 7—8 dworów drewnianych¹⁸⁵. Znaczne rozdrobnienie własności ziemskiej na terenie orłowskiego jest powszechnie znane, nie ułatwia ono zrozumienia zależności między gęstością zaludnienia a ilością dworów na kopcach. Wydaje się, że operowanie średnią zaludnienia w nieznacznym tylko stopniu określić może szacunkowe ilości dworów na kopcach. Bardziej przemawiający jest chyba, dość zresztą niski, „cenzus majątkowy”, umożliwiający fundację siedziby tego rodzaju. Na podstawie analizy

¹⁸² J. Kruppé, *Archeologia późnośredniowieczna i staropolska. Wybrane zagadnienia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1973, R. XXI, nr 4, s. 633—653, a szczególnie s. 648 i n. Przykładem takiej pracy wykorzystującej dane tzw. archeologicznego zdjęcia Polski jest T. Horbacz, Z. Lechowicz, *Archeologiczny przyczynek do problematyki osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w rejonie Dmosina, woj. skierniewickie*, „Rocznik Łódzki” (w druku).

¹⁸³ I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, *Gęstość zaludnienia Korony i Śląska u schyłku XVI wieku (mapa)*, [w:] *Historia Polski*, t. I, *Mapy*, Warszawa 1961.

¹⁸⁴ S. Hoszowski, *Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej*, (X—XVIII w.), „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1951, t. XIII, s. 148—150.

¹⁸⁵ Kajzer, *Studia...*, zestawienie, s. 174—300.

łęczyckich budowli obronnych określono go dla III ćwierci XVI w. na poniżej 500 (200—400) złp.¹⁸⁶ co jest sumą odpowiadającą rocznemu dochodowi z 10 łanów folwarcznych, czyli 2 folwarków średniej wielkości¹⁸⁷. Wydaje się, że na ilość dworów na kopcach główny wpływ miała struktura własności ziemskiej, przy czym liczba rodzin mogących się podjąć takiej inwestycji znacznie przekraczała rzeczywistą liczbę dworów. Należy też pamiętać, że sporo nowożytnych dworów na kopcach powstawało nie na surowym korzeniu, lecz na miejscu starszej siedziby na kopcu, który tylko rozszerzano dla pomieszczenia większego budynku. Odpowiednio zmniejszało to koszt budowy, które sprowadzały się do ciężarów ponoszonych przy budowie „normalnego” dworu. Prócz kosztów, które nie stanowiły, jak wykazaliśmy, żadnej cezurę, w grę wchodziło tu — jak sądzimy — kilka czynników. Powszechność niepokojów sąsiedzkich, najść i zajazdów, jak również konieczność przeciwstawienia się innym niebezpieczeństwom zagrażającym pokojowi domu i jego mieszkańców stanowiła wystarczającą zachętę do kontynuowania tej archaicznej lokalizacji domu mieszkalnego. Oczywiście przesadę widać co prawda w relacji „[...] przejeżdżaliśmy obok dworu pewnego szlachcica. Otoczony był podwójną fosą wypełnioną wodą a na blankach stały armaty [...] dwór był często atakowany przez przeciwników politycznych gospodarza [...]”¹⁸⁸. Problem bezpieczeństwa rozwiązywano jednak nie tylko przy pomocy okiennic i drzwi „zameczystych”. Następny czynnik nazywalibyśmy prestiżowym. Dom na kopcu, otoczony obwodem warownym, przejął znaczną część symbolicznej wymowy wieży, co w oczywisty sposób oddziaływało na jego atrakcyjność i popularność wśród kierujących się postfeudalnymi ideałami przedstawicieli „narodu” szlacheckiego¹⁸⁹. Trzeci wreszcie czynnik widzimy wśród tzw. tradycji miejsca, która nakazywała budowę nowego domu w miejscu zajęтым przez stare „siedlisko ojcowskie”. Stąd jeśli poprzednia siedziba wzniesiona była na kopcu, także i następną budowano w tym samym miejscu.

W sumie wydaje się, że całość problematyki nowożytnego dworu na kopcu jest zbadana jak dotychczas w niewielkim stopniu a autor nie ma nadziei, aby stan ten uległ w najbliższym czasie gruntownej

¹⁸⁶ Tamże, s. 150, 224, gdzie koszt budowy dworu w Kaleniu określono na 400 złp.

¹⁸⁷ J. Topolski, *Zagadnienia gospodarki w Polsce* [w:] *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. A. Wyczański, Warszawa 1970, s. 81.

¹⁸⁸ J. Marshall, *Podróż przez Polskę 1770 r.* [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, wyd. W. Zawadzki, Warszawa 1963, t. I, s. 320.

¹⁸⁹ Jakimowicz, *op. cit.*, s. 179—182.

zmianie. Waży tu, jak wielokrotnie podkreślamy, brak badań monograficznych wynikający, jak sądzimy, nie tylko ze znacznej pracochłonności pełnej kwerendy archiwalnej, lecz i trudności administracyjno-organizacyjnych, które istnieją przy próbach podjęcia szerzej zakrojonych akcji weryfikacji kopców i nasypów ziemnych na większych terenach typu dawnego powiatu czy województwa. Badania takie prowadzić można prawie wyłącznie z funduszy terenowych Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków, niestety jednak, granice historyczne ziem nie pokrywają się z aktualnymi granicami administracyjnymi. Wydaje się, że przeprowadzona tu wstępna analiza dworów obronnych z terenu wieluńskiego może być tylko jednym z początkowych kroków, zmierzających do próby lepszego poznania budownictwa obronno-rezydencjonalnego wsi polskiej u schyłku średniowiecza i w czasach nowożytnych.

III. ZAKOŃCZENIE

Analiza dworów obronnych wieluńskiego w znacznej mierze potwierdziła prawidłowości sygnalizowane w pracy poświęconej województwu łęczyckiemu. Na małym, obejmującym niewiele ponad 2 tys. km² terenie stwierdzono obecność blisko trzydziestu dworów obronnych, z których blisko połowa nie była dotychczas znana w literaturze. Jakie miejsce zajmowały omówione tu obiekty w systemie obronności wieluńskiego? Odpowiedź na to pytanie nie jest łatwa, gdyż w rozważaniach pominięto oba zamki (Bolesławiec i Wieluń) i mury miejskie Wielunia. Wieluńskie było terenem pogranicznym, fakt ten nie znalazł jednak w naszych badaniach wyraźnego odzwierciedlenia. W wieku XIII ziemia ta stała się obszarem przetargowym między śląskimi i wielkopolskimi książętami dzielnicowymi. Przed rokiem 1329 całe terytorium weszło w skład Korony, a ostatnia większa akcja militarna tego wieku to rewindykacja posiadłości Opolczyka przeprowadzona przez Władysława Jagiełłę w latach 1391—1401. W wieku XV granica państwowa nie stanowiła zapory wobec walk o koronę czeską toczących się na Śląsku i docierających na teren wieluńskiego (zdobycie Wieruszowa w 1442 r., Wielunia w 1457 r., oblężenie Bolesławca przez Macieja Korwina w 1474 r.). Mimo napadów i rabunków z terenu Śląska wieki XIV i XV to okres ożywienia gospodarczego i rozwoju ziemi wieluńskiej, a także wzrostu znaczenia Wielunia.

Rozrzut średniowiecznych dworów obronnych na interesującym nas terenie pozwala w pewnym stopniu związać je z opisywanymi tu wydarzeniami politycznymi. Z ważną graniczną linią Proсны, a zarazem drogami z Wielkopolski (Kalisz, Sieradz) przez Wieluń na Śląsk związać można obiekty obronne w Wieruszowie, Bolesławcu, Chrościnie (?), Toplinie-Skomlinie i Przedmościu. Wytyczają one południowo-zachodnią granicę wieluńskiego, a na jej przedłużeniu stoją małopolskie warownie w Krzepicach i Dankowie. Drugą linię wytycza bieg Warty (Konopnica, Radoszewice, Toporów i może Kamion?). Wydaje się, że geneza wymienionych tu obiektów może być widziana nie tylko w kontekście

partykularnych interesów poszczególnych rodzin właścicieli ziemskich; ich fundacje w znacznej mierze wynikały chyba z szerszych potrzeb polityki książęcej, choć dowodne potwierdzenie tego sądu znamy tylko w przypadku Toplina. Trzecia grupa warowni średniowiecznych skoncentrowana jest w centrum ziemi, w okolicach Wielunia, wytyczając zarazem granice najbardziej rozwiniętego obszaru ziemi, a być może określając także strefę obrony stolicy. Nikłość danych chronologicznych i hipotetyczność określenia wielu fundatorów nie pozwala jednak rozwijać tych problemów.

Pograniczne położenie wieluńskiego odegrało jeszcze pewną rolę i w czasach nowożytnych. Ważnym epizodem militarnym w historii tej ziemi był najazd arcyksięcia Maksymiliana Habsburga i jego pobyt na zamku w Wieluniu, zakończony bitwą pod pobliską Byszyną. Natomiast nie dotknęły wieluńskiego bezpośrednio niepokoje rokoszu Zebrzydowskiego. Spore zniszczenia przyniosły lata „potopu”, a szczególnie najazd szwedzki i wojna domowa w początku XVIII w., kiedy to sporo budowli (w roku 1704 zamek w Bolesławcu) wieluńskiego uległo zniszczeniu. W świetle naszej analizy nowożytne budowle obronne nie wykazują wyraźnych związków z omawianymi tu wydarzeniami politycznymi. Oba zamki zatraciły, jak się wydaje, w ciągu XVI—XVII wieku swe pierwotne funkcje obronne stając się przede wszystkim starościami rezydencjami, a ostatni epizod militarny ich historii to zapewne oblężenie Bolesławca w 1656 r. Rozprzestrzenienie dworów obronnych na terenie wieluńskiego nie budzi skojarzeń z bezpieczeństwem szlaków komunikacyjnych i granic ziemi, lecz raczej z mapą Gillego, obrazującą stan zalesienia z końca XVIII wieku. Duży, całkowicie bezleśny obszar obejmujący środkową część wieluńskiego, sięgający od kołana Warty aż do Prozny, a na północy do linii Sokolniki-Swiątkowice-Okalew to zarazem region nasycenia dworami obronnymi, przy czym największe ich skupisko widoczne jest w okolicy Wielunia. Brak natomiast obronnych siedzib wiejskich w północno-zachodnim, silnie zalesionym, skraju powiatu, jak również na innych terenach pokrytych lasami na mapie Gillego. Porównanie to wskazuje, że nowożytne siedziby obronne trudno traktować jako realizacje podporządkowane obronności ziemi czy szerszym potrzebom strategicznym. Rozprzestrzenienie tych obiektów związane jest przede wszystkim ze strefami rozwiniętymi gospodarczo i funkcjonującymi w schemacie zaawansowanej gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Ona to wytyczyła bowiem ośrodki większych kluczy majątkowych a zarazem siedzib zamożnych possesorów, których możliwości finansowe i ambicje predystynowały do rezydowania w dworach na kopcach lub w murowanych kamienicach.

Wiek XVI jest więc okresem przynoszącym wyraźną zmianę inwestycji. W centrach największych majątków powstawały dwory murowane, w większości ulokowane na kopcach oblanych wodami fosy, w innych wypadkach kontynuowano tradycję budując na starszych, średniowiecznych jeszcze kopcach nowe dwory drewniane lub sypano pod dwory nowe kopce. Sytuacja ta jest w znacznym stopniu identyczna ze stwierdzoną na terenie łączyckiego. Ilość dworów murowanych jest w wieluńskim proporcjonalnie większa, jednak do stwierdzenia tego na obecnym etapie badań nie można przywiązywać większego znaczenia. Może w grę wchodziła tu po prostu łatwość i dostępność naturalnego budulca. Jednocześnie przykład Kruszyny w bardzo charakterystyczny sposób pokazuje, jak murowane dwory XVI-wieczne prędko utraciły swe pierwotne funkcje, przestając wystarczać jako rezydencje w niewiele lat po ich wzniesieniu. Siedziba Koniecpolskich, wzniesiona w II połowie XVI w., już w drugim lub trzecim pokoleniu stała się nieodpowiednia dla męża Aleksandry Koniecpolskiej, człowieka reprezentującego nową epokę. Epoka ta, charakteryzująca się ostatecznym zwycięstwem pałacu nad zamkiem a także rozerwaniem tradycji budynku mieszkalno-obronnego na odrębne funkcje mieszkalne i obronne, nie wpłynęła jednak przemożnie na budownictwo wiejskie. Rządziło się ono własnymi, znacznie bardziej zachowawczymi regułami. Spowodowały one, podobnie jak na terenie łączyckiego, że stary, średniowieczny jeszcze schemat dworu (o symbolicznym znaczeniu wieży) na kopcu trwał na obszarze wieluńskiego w swej masie jeszcze co najmniej do połowy XVII w. Dowodnie znamy także rezydencje późniejsze, sięgające XVIII w. (Walichnowy), lecz wydaje się, że w okresie tym było to już zjawisko wyraźnie marginalne. Czy oddziaływał tu pogłębiający się partykularyzm szlachty wieluńskiej związany z przesunięciem się centrum życia politycznego z pobliskiego Piotrkowa do Warszawy i ograniczający horyzont do lokalnego sejmiuku? Być może, wydaje się jednak, że zwyczaj mieszkania w dworze na kopcu był nie tylko przejawem tradycjonalizmu, ale wynikał także z szeregu przyczyn natury ideowej i praktycznej. Omówiliśmy je w zakończeniu studiów nad dworami obronnymi łączyckiego.

W jakim stopniu wyniki uzyskane na podstawie analizy „wiejskich” budowli obronno-rezydencjonalnych z terenu dwóch ziem Polski Środkowej mogą być odnoszone do szerszego terenu Wielkopolski (w jej maksymalnym zasięgu obejmującym województwa zachodnie, wschodnie i kujawskie), a w jakim dla całego obszaru Korony? Mimo przedstawionych w niniejszej pracy prób obliczeń szacunkowych na pytanie to nie można jeszcze udzielić wyczerpującej odpowiedzi. Już teraz wydaje się jednak, że sytuacja obserwowana na terenie łączyckiego i wie-

łuńskiego jest w znacznym stopniu typowa dla całej Wielkopolski. Spora ilość reliktów murowanych „kamienic” znanych z Małopolski sugeruje, że (przynajmniej jeśli chodzi o dwory murowane) sytuacja wyglądała tu podobnie; dokładniejsze dane ilościowe nie mogą być jednak formułowane. Znacznie trudniejsze do badań są natomiast ziemie województw pomorskich. Intensywna akcja utowarowienia wsi pomorskiej w XIX w. spowodowała zarówno niwelację licznych kopców, jak i rozebranie (ewentualnie utopienie w bryłach nowszych dworów) starszych, nieużytecznych już reliktów zachowanych budynków murowanych. Znałe autorowi z autopsji przykłady kopców podworskich i „kamienic” pomorskich pozwalają jednak sądzić, że omawiane tu zjawiska, choć zapewne mniej licznie, występowały także na terenie Pomorza. Natomiast znaczne rozdrobnienie szlachty mazowieckiej sugeruje, przynajmniej przed przystąpieniem do badań, że dwór, a szczególnie kamienica na kopcu były na tym terenie znacznie rzadsze. Natomiast niewątpliwie inaczej wyglądały „obronne” dwory wschodniej Małopolski i innych terenów „kresowych”, gdzie tempo życia, znane z malowniczych opisów W. Łozińskiego, biegło znacznie żywszym, lecz i nieco innym trybem.

Samo stwierdzenie niewielkiego zaawansowania studiów nad większym budownictwem obronno-rezydencjonalnym nie zwalnia z obowiązku (czy raczej próby) wytyczenia postulatów badawczych. Niewątpliwie waży tu brak odpowiedniego interdyscyplinarnego „forum”, w obrębie którego dokonywać by się mogła, szybsza niż dotąd, wymiana poglądów historyków — źródłoznawców, archeologów i architektów badających obiekty w terenie, a także historyków sztuki mogących wyświełlić wartości formalne i treściowe tkwiące w niekompletnie zachowanych budowlach. Pewne nadzieje wiążemy z rozpoczętą niedawno przez archeologów akcją tzw. archeologicznego zdjęcia Polski, której końcowym rezultatem ma być zarejestrowanie wszystkich śladów pobytu człowieka widocznych na powierzchni gruntu, czyli objęcie ewidencją wszystkich tzw. stanowisk archeologicznych. Już teraz jednak odzywają się głosy, że górną granicą chronologiczną „zdjęcia” powinien być schyłek średniowiecza, zaś nowożytnie stanowiska „wiejskie” są często inwentaryzowane wyrywkowo lub całkowicie opuszczane w wykazach. A przecież już kilka lat temu podniesiono w literaturze problem tzw. archeologii staropolskiej, wytyczając jej zasadnicze kierunki badawcze. Problem pełnej analizy zasadniczej kategorii źródeł pisanych, jakimi są majątkowe inwentarze szlacheckie z XVI—XVIII w., omawiany już w tej pracy nie wymaga obszerniejszego komentarza. Pamiętając, że dotychczasowe szacunki ilościowe tzw. grodzisk stożkowatych i innych pozostałości siedzib obronnych są bardziej wynikiem

stanu badań i penetracji terenu niż odbiciem realiów epoki myślimy, że istnieje konieczność inwentaryzacji kopców i innych nasypów ziemnych mogących w sobie kryć pozostałości siedzib mieszkalno-obronnych. Istnieje więc pilna potrzeba inwentaryzacji kopców. Tej jednak nie można, a raczej nie powinno się prowadzić bez prac weryfikacyjnych. Zewnętrzna forma kopca jest bowiem przesłanką mierną dowodowo i często rozróżnienie rzeczywistego grodziska od kurhanu czy kopca widokowego jest w terenie trudniejsze niż mogłoby się wydawać w trakcie analizy kameralnej. Dlatego też istnieje pilna potrzeba etapowego prowadzenia kompleksowej weryfikacji kopców; najlepiej w skali jakiegoś niezbyt wielkiego terenu. Obszarem możliwym do przebadania, w wypadku ukierunkowanej ekipy badawczej, jest teren województwa w dzisiejszym podziale administracyjnym. Metodą weryfikacji nasypów ziemnych i kopców zasługującą na omówienie i upowszechnienie jest akcja prowadzona na zlecenie WKZ w Radomiu, a wykonywana przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską PKZ w Łodzi. Weryfikacja polega na: wykonaniu planu sytuacyjno-wysokościowego kopca wraz z szerokim zapleczem w skali 1 : 500 lub 1 : 1000, planu warstwicowego samego grodziska (z ewentualnymi fosami) w skali 1 : 100 lub 1 : 250, przecięciu kopca (ewentualnie z bezpośrednim zapleczem) rzędem wierceń wykonywanych świdrem geologicznym oraz wyeksplorowaniu kilku małych wykopów sondażowych. Program ten angażujący 3—4 osoby w ciągu 4—5 dni pobytu w terenie pozwala na uzyskanie zbioru podstawowych informacji o obiekcie. W ślad za nim iść winna kwerenda historyczna, początkowo ograniczona do źródeł drukowanych. Ilość uzyskanych w ten sposób informacji jest naturalnie ograniczona, lecz dopiero wyniki takiej weryfikacji służyć powinny typowaniu obiektów do dokładniejszych badań.

Przedstawioną tu próbę analizy dworów obronnych z terenu wieluńskiego traktujemy jako drugi etap pierwszej fazy prac zmierzających do możliwie pełnej inwentaryzacji pozostałości średniowiecznych i nowożytnych założeń mieszkalno-obronnych na obszarze Wielkopolski. Prace te będziemy kontynuować w następnych latach.

IV. KATALOG DWORÓW OBRONNYCH WIELUŃSKIEGO*

1. **Biała**, obecnie woj. sieradzkie; fortalicja, dwór murowany.

1. Najstarsza wzmianka o fortalicji w Białej pochodzi z 1551 r.¹ Wśród licznych opisów inwentarzowych wsi kilka zawiera interesujące nas informacje. Badań nie prowadzono.

2. Część wsi Biała II nosi nazwę Biała-Kopiec. Na południowym skraju przechodzącej przez wieś drogi, 600 m na zachód od kościoła znajduje się zespół stawów rybnych. W ich obrębie, około 100 m od szosy znajduje się duża płaska wyspa o formie czworokąta z zaokrąglonymi brzegami (100 x 80 m). Na niej, w obrębie zabudowań Stefana Mielczarka, znajdowano „grubą, niekształtną cegłę nie nadającą się do budowania”. Do dziś na powierzchni kopca występują ułamki cegły-palcówki.

3. Wieś Biała pojawia się w źródłach pisanych w 1277 r., choć jak logicznie dedukuje R. Rosin, musiała istnieć już w 1268 r.² W początku XIV w. stanowiła ona własność klasztoru w Ołoboku, potem siedzieli tu Wieruszowie, a w II połowie XV w. Kośmidrowie. W połowie XVI w. część wsi była własnością królewską, w pozostałej siedzieli: Jakub Wilamowski, starosta bolesławiecki (królewska część wsi należała także do zamku w Bolesławcu) oraz dwóch Bielskich i dwóch Kośmidrów³. Dział szlacheckiej części wsi między Stanisławem Bielskim a Anną wdową po Mikołaju Kośmidrze z 1551 r. notuje obecność „fortalicium cum fossatus”⁴. W następnym akcie spisany w 1597 r. pomiędzy Łukaszem i Andrzejem Bielskimi a Andrzejem Kośmidrem wzmiankowane jest tylko „domostwo wielkie z zamknięciem dostatecznym”⁵. Natomiast obszerny opis kamienicy zawiera inwentarz z 1683 r. (por. aneks źródłowy). Dwa podobne inwentarze z 1712 r. zawierają tylko wzmianki o oparkanionym podwórzu i dworze wzniesionym na murowanych sklepach, oraz stojącej obok lodowni murowanej pokrytej szkudłami⁶. Kolejny

* Katalog opracowany został według następującego schematu: 1. Źródła i opracowania. 2. Opis reliktyw. 3. Dzieje budowy, własność, fundator, datowanie. Każda z pozycji opatrzona została przypisami, niektóre uzupełniono aneksami źródłowymi.

akt podziału między Marcinem Wieruszem Bielskim a Zygmuntem Wieruszem Bielskim, synami Mikołaja Bielskiego i Zofii z Siemianic, zawiera krótki opis zabudowań a także informację o „przekopach”⁷. Natomiast inwentarz z 1770 r.: „[...] Dworu żadnego nie masz, tylko kamienica pusta, już pozawalana, chałupa dla folwarcznej gospodyni, chlewy, obory między którymi przejazd na podwórze. Te wszystkie budynki woda ze trzech stron oblewa [...]”⁸, nie odnosi się do interesującej nas wsi lecz do Białej koło Pajęczna, należącej w XVI w. do Marcina i Joachima Bielskich. Znajdował się tam XVI-wieczny murowany dwór na kopcu, którego części piwniczne zachowały się jeszcze do lat pięćdziesiątych naszego wieku⁹. Przytoczone tu liczne opisy nie pozwalają na jednoznaczną interpretację obronnego założenia w Białej. Być może, wszystkie inwentarze dotyczą murowanej kamienicy — dworu stojącego na kopcu otoczonym fosą, który wzniesiono przed 1551 r., a ostatecznie zniszczono w XVIII w. lub przerobiono na lodownię. Nie można jednak wykluczyć, że starą średniowieczną drewnianą fortalicję zastąpiła w II połowie XVI w. murowana kamienica, która stosunkowo prędko straciła swe walory mieszkalne na rzecz dworu drewnianego wzniesionego na murowanych „sklepach”. Fundacja fortalicji-kamienicy połączona być może z rodzinami Wieruszów Bielskich lub Kośmidrów. Brak badań terenowych uniemożliwia dokładniejsze zbadanie problemu.

¹ AGAD, Castr. Vielun. inc. 7, f. 338v.—341v. ² Rosin, *Ziemia wieluńska*, Łódź 1961, s. 147. W dokumencie z 1277 r. Bolesław Pobożny zwraca klasztorowi ołobockiemu Mielezsyn, który zamienił z nim za Białą na okres budowy Bolesławca, czyli od 1268 r. Por. R. Rosin, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, Warszawa 1963, s. 57—58. ³ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Wielkopolska*, wyd. A. Pawiński, „Źródła Dziejowe”, t. XIII, Warszawa 1883, s. 297. ⁴ AGAD, Castr. Vielun. inc. 5, f. 338v.—341v., a wzmianka o fortalicji na f. 339. ⁵ AGAD, Castr. Vielun. rel. 7, f. 356—357. ⁶ AGAD, Castr. Vielun. rel. 53, f. 230—236v.; Castr. Vielun. rel. 64, f. 304—304v. ⁷ AGAD, Castr. Vielun. obl. 3a, f. 12—13v. ⁸ AGAD, Castr. Vielun. obl. 24, f. 86—86v. Inwentarz dotyczy wyraźnie „wsi Gawłowa i Białej w województwie sieradzkim a powiecie radomszczańskim”, por. f. 81, a więc Białej historyków Bielskich spod Pajęczna. Wbrew temu w wykazie inwentarzy szlacheckich: W. Maciejewska, H. Karczowa, R. Piechota, *Katalog inwentarzy dóbr ziemskich XVI—XVIII wieku sporządzony na podstawie ksiąg grodzkich i ziemskich*, Warszawa 1959, s. 351, figuruje jako opis Białej wieluńskiej. Opis dworu Bielskich spod Pajęczna, także murowanej kamienicy usytuowanej na kopcu, zawiera już praca M. Balińskiego, T. Lipińskiego, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, Warszawa 1843, t. I, s. 234: „dom obu tych zacnych mężów [Marcina i Joachima] była to niewielka czworokątna z cegły budowa na niskie piętro wystawiona. Podczas rozruchów Maksymilianowskich rota Stadnickiego spaliła dwór, potem Bielski odnowił. Potem znów pogorzał i teraz rudera [...]” Ostatnio o dworze tym wspomina W. Szczygielski, *Dzieje ziemi wieluńskiej*, Łódź 1969, s. 109. ⁹ Plan przyziemia

dworu Bielskich w Białej koło Pajęczna, wykonany w 1965 r., znajduje się w zbiorach Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków WKZ w Łodzi.

Inwentarz wsi czasu pewnego Biała [...] in contenti spisany [...] A D
1683

[F. 31 v.] „Najprzód kamienica pod gontami staremi, miejscami dranicami poprawiona. Pod nią sklepów równo z ziemią jeden, bez drzwi prócz jednych prostych z desek na obłakach drewnianych. Z wejścia kominów murowanych wywiedzionych trzy. Z wejścia na górę wschód, na górze sień, do niej drzwi dębowe z balasów prostego ciosania, przy nich zawias wielkich żelaznych dwie, haki żelazne w murze dwa, okna z kratą żelazną murowane, bez szkła, wprawione. Sionka bez drzwi do pieców, w niej okno tylko z ramami staremi i kratą żelazną. Z tej sionki izba, do niej drzwi malowane, stare, złe, zawias na hakach żelaznych dwie pobielaných, w tej izbie piec biały malowany wielki stary, miejscami gliną polepiony, okien trzy pustych między którymi w jednej kwaterze dwie całe, trzecia na wpół papierami zalepiona a czwarta quarta jako i dwie okna deskami pozabijane, służba malowana z szafką, bez zamknięcia stara [F. 32]. Z tej izby drzwi proste do piwnice z zawiasami dwiema a na tymi wrzeciędz i dwa skoble, ławy dwie stolarską robotą stare, posadzka stara poprawiana, balja prosta podwleczona. Z tej izby na prawo izdebka mała, do niej drzwi stare malowane na zawiasach, skobłów dwa z wrzeciędzem, haczyk z dwoma skoblami. W niej piec biały malowany stary, kominek, okno w drzewo, krata w oknie żelazna. Z tejże izby sklep, do niego drzwi żelazne, zawias dwie, haków w murze żelaznych trzy, wrzeciędz, antaba ręczna wielka, wrzeciędz i skobel bez zamka, w oknie tylko krata żelazna miejscami powyłomywana. W sklepieniu wici wmurowanych żelaznych do drągów cztery. Item z sieni z wejścia w przód izdebka drzwi malowane stare na dwóch zawiasach, antaba, haczyk ze skobelkami dwiema, piec malowany biały stary, okien dwie, jedno miejscami w ołów, miejscami w drewno, stare pozalepiane, drugie takż, w nich kraty żelazne. Obraz Beatissima Virginis, drzewiana possowa, posadzka drewniana, jako w wszelkiej izbie. Z tej izdebki alkierz, drzwi na zawiasach malowane, hantab wrzeciędz z skoblami, stoły z krokwiemi, ława stolarską robotą. Obora". Dalej opis zabudowań do F. 33v.

AGAD, Castr. Vielun. rel. 43.

2. Bolesławiec, obecnie woj. kaliskie; tzw. grodzisko stożkowate (?)

1. 2. Opis obiektu i podstawowe wiadomości o nim zbiera J. Kamiń-

ska¹. Ruina zamku w Bolesławcu, wraz z uwarstwieniami ziemnymi, badana była w latach 1972—1979 przez ekipę z Zakładu Archeologii Polski Środkowej Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Łodzi, pod kierownictwem T. Poklewskiego². W zestawieniu J. Szymczaka³ powstanie obiektu określone jest na początek II połowy XIII w.

3. Miejscowość pojawiająca się w źródłach pisanych jako *civitas* od 1266 r.⁴, posiada metrykę historyczną opracowaną przez R. Rosina⁵. Zamek zbudowany przez Bolesława Pobożnego w 1268 r. i występujący w źródłach od 1277 r. był następnie wielokrotnie przebudowywany i rozbudowywany. Szczególnie ważą tu prace budowlane Kazimierza Wielkiego i Bolesława Opolczyka, a także późniejsze przebudowy starostów. W trakcie badań terenowych nie stwierdzono obecności starszego założenia obronnego ulokowanego pod zamkiem murowanym. Niejasno rysuje się także problem fazy budowlanej związanej z Bolesławem Pobożnym. W tym świetle wydaje się, że pogląd J. Kamińskiej i innych badaczy, dostrzegających w Bolesławcu obecność obiektu typu tzw. grodziska stożkowatego jest na obecnym etapie badań trudny do utrzymania. Problem wyjaśnią, być może, dalsze badania.

¹ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 112. ² *Zamki środkowopolskie*, cz. II, *Bolesławiec nad Prosną*, red. T. Poklewski, Acta Archeologica Łodziensia, nr. 30, Wrocław 1982, tamże starsza literatura. ³ J. Szymczak, *Grody w Polsce środkowej i zachodniej w okresie rozbitcia dzielnicowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1980, ser. I, nr 70, s. 29. ⁴ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, (dalej: CDW) wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński. Poznań 1878, t. II, nr 421. ⁵ Rosin, *Ziemia...*, s. 140—141; tenże, *Słownik...*, s. 61—62.

3. Chróścín, obecnie woj. kaliskie; tzw. grodzisko stożkowate (?).

1. 2. Podstawowe wiadomości o obiekcie zbiera J. Kamińska¹. Grodzisko znajduje się około 100 m (a nie 400, jak podaje J. Kamińska) od drogi z Bolesławca do Chróścina. Odległość obiektu od Proсны wynosi około 450 m. Trójkątny nasyp jest całkowicie zarośnięty. Badań nie prowadzono.

3. Wieś występująca w źródłach pisanych od 1245 r.², posiada metrykę opracowaną przez R. Rosina³. Pierwotnie stanowiła ona własność rycerską, a od połowy XIII w. klasztorną. Jeszcze w połowie XVI w. należała do klasztoru w Ołoboku⁴. Brak źródeł pisanych nie pozwala na bliższą interpretację zachowanego kopca. Dopiero badania wykopaliskowe zweryfikować mogą tezę o obecności w Chróściniu tzw. grodziska stożkowatego.

¹ Kamińska, *op. cit.*, s. 112; por.teczka nr 96 w Archiwum MAiE w Łodzi.
² CDW, nr 244. ³ Rosin, *Ziemia...*, s. 131—133; tenże, *Słownik...*, s. 68. ⁴ *Polska XVI wieku...*, s. 302.

4. Dąbrowa, obecnie teren miejski Wielunia; dwór na kopcu.

1. Jedyna wzmianka o interesującym nas obiekcie pochodzi z inwentarza z 1668 r.¹ Nie wspomina o nim literatura. Badań nie prowadzono.

2. Na północnym skraju wsi znajdują się relikty założenia dworsko-parkowego z pracującym do dziś młynem. Około 70 m na północny zachód od młyna znajduje się budynek wzniesiony na półwyspie, o średnicy około 40 m, otoczonym z trzech stron rogałem stawu-fosy o szerokości 30—50 m. Od zachodu „rogal” przedłuża ciek, od południa dostęp do domu nie jest utrudniony. Opisana część wsi to zapewne relikty starego siedliska dworskiego oblanego wodą.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych od 1320 r.² i przez cały interesujący nas okres pozostawała w rękach prywatnych. W II połowie XVI w. siedzą tu na 9 łanach Stanisław i Mikołaj Russoccy³. Cytowany w aneksie opis dworu przypomina wcześniejszy opis z 1664 r.: „wszedłszy na podwórze słupiną grodzone, widzieliśmy dwór spustoszony, w którym to dworze ani pieców, ani okien nie masz, przeciwko dworowi mielcuch pusty”⁴ i pozwala sądzić, że dotyczy znanego dworu na kopcu, który już wcześniej znajdował się w stanie zaawansowanej ruiny. Fundację dworu na kopcu przypisujemy Russockim i łączymy z wiekiem XVI⁵; po jego zniszczeniu, związanym może z niepokojami „potopu”, zbudowano nowy niewielki dwór pozbawiony cech obronnych. Brak danych, czy szesnastowieczna siedziba Russockich była pierwszym budynkiem wzniesionym na kopcu w Dąbrowie.

¹ AGAD, Castr. Vielun. rel. 35, f. 710—711v. ² Rosin, *Słownik...*, s. 73—74, także wiadomości o Wadwiczach z Dąbrowy siedzących tu w XIV—XVI w., a także Janie Mężyku z Dąbrowy herbu Wadwicz, uczestniku bitwy pod Grunwaldem. Nieco inaczej widział metrykę wsi Rosin w 1961 r., por. tenże, *Ziemia...*, s. 175.
³ *Polska XVI wieku...*, s. 288. ⁴ AGAD, Castr. Vielun. rel. 34, f. 185v.—186.
⁵ W. Szczygielski, *Produkcja rolnicza gospodarstwa folwarcznego w Wieluńskiem od XVI do XVIII wieku*, Łódź 1963, odnotowuje szybki rozrost folwarku w Dąbrowie w III ćwierci XVI w.; por. s. 31.

Inwentarz wsi Dąbrowy [...] AD 1668 spisany

[F. 710v.] „Naprzód dwór stary, pusty na kopcu [F. 711], most do niego zły, okien w nim nie masz, ani drzwi, pogniły wszystkie, nie-mieszkało w nim i drzewa mało z niego się oberze do budu [!]. Dworek drugi nowo zbudowany ze starego drzewa, mały, w którym tylko

jedna izdebka z alkierzem i sionką. W tejże izbie [...]” opuszczono opis do F. 711v.

AGAD, Castr. Vielun, rel. 35.

5. Działoszyn, obecnie woj. sieradzkie; dwór murowany (?) na kopcu.

1. O okopach i wałach na polach w Działoszynie wspominali już M. Baliński i T. Lipiński¹. H. Wilkajak oglądał kopiec w 1962 r. i interpretował go jako stanowisko archeologiczne (średniowieczne lub nowożytnie) Działoszyn². Pałac obszernie omówiła K. Paszkowska-Jeżowa³, a następnie W. Tomicka⁴.

2. Pałac w Działoszynie wzniesiony jest na skraju wysoczyzny w odległości około 700 m na południe od koryta Warty. Zlokalizowany wśród łąk o około 350 m na południowy zachód od pałacu kopiec obłany jest wodami kwadratowego stawu o boku około 60 m. Ma on średnicę 30 m i jest wyniesiony blisko 2,5 m ponad okoliczny teren. Wiosną i jesienią woda uniemożliwia dostęp do kopca, w zimie pokrywa śnieżna nie pozwala na przeprowadzenie badań powierzchniowych. Około 100 m na północny wschód od kopca (między nim a pałacem) znajduje się wyniesienie — kępa o średnicy około 100 m, na którym występuje XV—XVI-wieczna ceramika.

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych jako *oppidum* w 1412 r.⁵ Metrykę historyczną Działoszyna w średniowieczu opracował R. Rosin⁶. Od II połowy XV w. miejscowość znajdowała się w ręku Kobyłańskich, herbu Grzymała, jednej z najbogatszych rodzin wieluńskich⁷. Według W. Tomickiej⁸, po śmierci Krzysztofa Kobyłańskiego w 1558 r. Działoszyn wraz z okolicznymi wsiami dostał się przez siostrę Barbarę, żonę Wojciecha z Kurozwęk Męcińskiego, herbu Poraj, ich synowi Andrzejowi z Kurozwęk Męcińskiemu. Wiadomość ta nie całkowicie zasługuje na wiarę, jako że w 1558 r. Krzysztof Kobyłański, od 1551 r. podkomorzy wieluński, wydał swe główne dzieło literackie *Variorum Epigrammatum libella*, a zmarł dopiero w 1565 r.⁹ W. Patykiewicz, a za nim W. Szczygielski¹⁰ datują rozpad majątku Krzysztofa Kobyłańskiego na 1566 r., kiedy to podzielony on został między cztery spadkobierczynie: Spinkową, Łatalską, Łubnicką i sukcesorów Męcińskiej. Wydaje się, że po 1567 r. Działoszyn wraz z Szczytami, Raciszynem i Rębielicami, przez S. Łubnickiego, dostał się Andrzejowi Męcińskiemu, kasztelanowi wieluńskiemu od 1590 r., zmarłemu w 1603 r.¹¹ W rodzinie Męcińskich pałac pozostawał do początku XIX w. Nieco inaczej widziała historię pałacu K. Paszkowska-Jeżowa, która opisuje go raz jako XVI-wieczną fundację Tarłów¹², raz jako

Męcińskich¹³, także z XVI w., notując w ślad za starszą literaturą, że wzniesiony został „na fundamentach jakiejś starożytnej budowli”. Najpopularniejszy i zapewne zgodny z prawdą jest pogląd łączący fundację pałacu z osobą Andrzeja Męcińskiego i przełomem XVI—XVII w.

Pałac zbudowany jest z miejscowego kamienia, na planie wydłużonego prostokąta 32,0 x 9,5 m, usytuowano „na godzinę 11”. Składa się on z sieni (7,2 x 6,0 m), dwóch izb usytuowanych po lewej i dużej (9,0 x 7,3 m) sali po prawej stronie. Ten czteroizbowy jednotrakt przebudowano w XVIII w. (z inicjatywy Stanisława Męcińskiego), dodając osiowo umieszczony ryzalit (10,0 x 4,4 m)¹⁴. Kluczem do zrozumienia problemu pałaców w Działoszynie jest podana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego (a powtórzona przez nowszą literaturę) informacja, że budynek pochodzi z czasów Zygmunta I, gdyż na piaskowcowym nadprożu wyryta jest data 1536. Tymczasem wyniki badań W. Tomickiej pewnie określają chronologię budynku, który powstał jako założenie jednorodne i jednoczasowe na przełomie XVI—XVII w. Autorka ta sugerowała, że nadproże pochodziło z innego budynku¹⁵. Do sugestii tej należy się przychylić. Wydaje się, że oglądany w XIX w. detal był jedyną pozostałością murowanego dworu wzniesionego przez Mikołaja kasztelana rozpierskiego, lub jego syna Krzysztofa Kobylańskiego. Do sądu tego skłania nie tylko analiza sytuacji terenowej obserwowanej w Działoszynie, lecz i znaczna pozycja Grzymalitów Kobylańskich. Relikty dworu znajdują się na kopcu wśród łąk, obok niego, na kępie, lokalizowane było jego zaplecze gospodarczo-folwarczne. Murowany dwór Kobylańskich utracił swe funkcje mieszkalne w końcu XVI w. w związku z budową nowego pałacu. Przedstawiony tu pogląd jest nie sprawdzoną hipotezą wymagającą weryfikacji w trakcie badań terenowych. Jest on jednak zgodny z ogólnymi prawidłowościami przemian wiejskich założeń obronno-rezydencjonalnych schyłku średniowiecza i początku czasów nowożytnych.

¹ Baliński, Lipiński, *op. cit.*, s. 247—248. ² H. Wiklak, *Wyniki badań powierzchniowych nad górną Wartą w 1962 roku*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1973, ser. archeologiczna nr 20, s. 205.

³ K. Paszkowska-Jeżowa, *Geografia ruin w Polsce*, Poznań 1927, s. 38, 50—51.

⁴ W. Tomicka, *Zameczek w Działoszynie, woj. łódzkie, pow. wieluński*, Warszawa 1956, maszynopis w PP PKZ w Warszawie, nr 660; por. KZS, t. II, s. 365, i Z. Ciekiński, *Zabytki ziemi wieluńskiej*, Łódź 1963, s. 23—24. ⁵ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, Poznań 1928, t. I (VI), s. 96. ⁶ Rosin, *Słownik...*, s. 77—78; tenże, *Ziemia...*, s. 176—177.

⁷ Szczygielski, *Produkcja...*, s. 17. ⁸ Tomicka, *op. cit.*, s. 47. ⁹ J. Krzyżanowski, *Krzysztof Kobylański [w:] Polski słownik biograficzny*, Wrocław 1967—1968, t. XIII, s. 164—165. ¹⁰ W. Patykiewicz, *Archidiaconat wieluński*, „Wiadomości Diecezjalne”, Częstochowa 1957, nr 12, s. 498; Szczygielski, *Pro-*

dukcja..., s. 17—18, tamże starsza literatura. ¹¹ S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1910, t. VII, s. 54—55; t. X, s. 322—326. O S. Lubnieckim wspomina także Tomicka *op. cit.*, s. 47. ¹² Paszkowska-Jeżowa, *op. cit.*, s. 38. ¹³ Tamże, s. 50—51. ¹⁴ Za Tomicką, *op. cit.*, s. 8—10. Pałac w XVIII w. przebudował, dodając ryzalit, Stanisław z Kurozwek Męciński, wychowaniec Stanisława Leszczyńskiego. Następni właścicielami Działoszyna byli Myszkowscy i Wzdulscy, por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, (dalej: SGKP), wyd. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1881, t. II, s. 263—265. ¹⁵ Tomicka, *op. cit.*, s. 27.

6. Kamion, obecnie woj. sieradzkie. Kopiec po dworze (?).

1. O „skorupach wczesnohistorycznych” w Kamionie wspominał Z. Rajewski¹, ułamki ceramiki z tzw. III okresu wczesnośredniowiecznego notuje także J. Kamińska², o kopcu wzmiankuje H. Wiklak³.

2. Nie stwierdzono śladów kopca. Według H. Wiklaka, który prowadził na tym terenie w 1962 r. badania powierzchniowe, wielki kopiec znajdował się w lesie około 1,5 km na północny wschód od Kamiona.

3. Wieś, a od 1462 r. miasto posiada metrykę historyczną opracowaną przez R. Rosina⁴. Jest on zwolennikiem interpretowania lekcji „Commeou” z dokumentu Monacha, patriarchy jerozolimskiego, z 1198 r. dla klasztoru miechowskich bożogrobców, jako pierwszej wzmianki o Kamionie w powiecie wieluńskim⁵. Wspomniane znaleziska archeologiczne pośrednio potwierdzają XII-wieczną metrykę miejscowości. Nie natrafiono na źródła pisane i inne wskazówki dotyczące interesującego nas obiektu⁶. Kamion, miasteczko królewskie, mogło teoretycznie posiadać lokowaną na kopcu siedzibę starosty czy administratora włości, obecność jej jest jednak całkowicie nie potwierdzoną hipotezą badawczą.

¹ Z. Rajewski, *Zestawienie zabytków prehistorycznych z powiatu wieluńskiego* (woj. łódzkie), „Z otchłani wieków” 1929, t. IV, z. 4, s. 101. ² Kamińska, *op. cit.*, s. 130. ³ Wiklak, *op. cit.*, s. 203—211. ⁴ Rosin, *Ziemia...*, s. 114—116; tenże, *Słownik...*, s. 89—90. ⁵ Tamże s. 115—116. ⁶ Nie można wykluczyć, że wspomniany kopiec związany był z fortalicją w Toporowie, leżącym na zachodnim brzegu Warty vis a vis Kamiona, jak również, że kopiec był formą naturalną ukształtowania terenu. Za tą ostatnią tezę opowiada się B. Abramek z Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu.

7. Kamionka, obecnie woj. sieradzkie; dwór murowany.

1. Dwór w Kamionce jest licznie wzmiankowany w literaturze. Z najważniejszych pozycji wymienić należy nie publikowane opracowanie

W. Tomickiej, poparte wynikami badań terenowych W. Galickiego¹, ostatnio o kamienicy wspomina T. Jakimowicz².

2. Dwór znajduje się na terenie wsi Kamionka-Parcele (nazywanej niekiedy Kamionka-Kolonia), około 500 m na zachód od szosy Wieluń-Częstochowa. Murowany z cegły budynek wzniesiony jest na planie prostokąta 18,3 x 10,7 m. Przyziemie i parter skłębione są kółkowo, piętro przykryte stropem. Południowa elewacja ukształtowana została w XVIII w. przez dobudowanie do ściany licowej dworu wydłużonego, prostokątnego aneksu. Obserwowany w 1980 r. stan dworu nie pozostaje w żadnym stosunku do danych podawanych w literaturze. Obiekt nie ma już praktycznie zadaszenia i przedstawia smutny stan daleko zaawansowanej ruiny. Wymaga natychmiastowej interwencji konserwatorskiej.

3. Kamionka przez cały interesujący nas okres pozostawała w ręku arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Po raz pierwszy wymieniana jest w znanym dokumencie Kazimierza Wielkiego potwierdzającym dobra arcybiskupie Jarosławowi Bogorii Skotnickiemu³. Metrykę wsi opracował R. Rosin⁴. W 1555 r. prymas Mikołaj Dzierzgowski przekazał Kamionkę kapitulie gnieźnieńskiej i sądzić można, że był on fundatorem obiektu⁵. Liczne są opisy inwentarzowe budynku z lat od 1559 r. W tymże roku „curia in Camionka” występuje jako „noviter aedificata”⁶. Kolejne liczne opisy z XVI—XVIII w. przekazują obraz użytkowanego dworu będącego centrum klucza ziemskiego⁷. Sugerują one, że dwór nie był otoczony rowem czy fosą, lecz tylko parkanem. Problem wymaga dalszych badań archiwalnych i terenowych.

¹ W. Tomicka, W. Galicki, *Dwór w Kamionce, woj. łódzkie, pow. wieluński*, Warszawa 1959, maszynopis w PP PKZ w Warszawie nr A—232. ² T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża-kamienica-kasztel)*, Warszawa—Poznań 1979, s. 191; por. także M. Pracuta, *Zabytki województwa łódzkiego. Sztuka renesansowa*, Łódź 1972, s. 12. ³ CDW, nr 1354 z 1357 r. Dokument obszernie omawia: J. Wareżak, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu*, Lwów 1929, s. 49—51, por. także J. Topolski, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955. ⁴ Rosin, *Ziemia...*, s. 159; tenże, *Słownik...*, s. 90. ⁵ Cytowanego sądu W. Tomickiej nie potwierdza J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasi i metropolici polscy od roku 1000 aż do 1821*, Poznań 1889, t. III, s. 190—191, który wspomina o ustąpieniu kapitulie przez Mikołaja Dzierzgowskiego dworu murowanego w Wieluniu (a nie w Kamionce). Za fundacją dworu przez Dzierzgowskiego opowiada się także Jakimowicz, *op. cit.* ⁶ AAG, ACap 224, f. 1—2. ⁷ Najważniejsze opisy (prócz danych wykorzystywanych przez W. Tomicką) przechowywane są w ACap. 223—284. Wymienić tu trzeba: B 230 z lat między 1588a 1604 (bez paginacji), B 235 z 1642 r. (por. aneks), B 236 z 1667 r., B 238 z 1677 r. (por. aneks), B 239 z 1680 r., B 240 z 1683 r., B 241 z 1686 r., B 242 z 1694 r., B 244 z 1707 r., B 246 z 1713 r., B 248 z 1716 r., B 253 z 1722 r., B 254 z 1722 r., B 255 z 1723 r., B 256 z 1724 r. i szereg innych

(B 610, 611, 928, 929). Niestety, wobec niedostępności akt nie wykorzystano opisu B 232 z 1604 r.

Rewizja klucza kamionskiego 1642

Naprzód Kamionka. Dwór

„Tam wszedwszy parkanem w koło odyłowany, wrota z wjazdu od Wielunia do podwórza wielkiego na pałąku żelaznym, przy nich forta albo uliczka, drzwi do niej na zawiasach z wrzeciędzami i skoblem, nad wroty daszek szkudłami pobity. W tym podwórzu są te budynki: kamienica, domek niegdy piekarny bywał, budowanie w którym podstarości z dawna mieszkawa, mlecznik albo sołek, mlecznik drugi w którym kury siadają a na górze słody sypią, mielcuch, dom czeladny, stajnia, wozownie dwie.

Kamienica szkudłami pobita, pod nią piwnica, posowa na niej drzewianna, do niej drzwi ze dwora żelazne z zamkiem i wrzeciędzem, drugie drzwi drzewiane na zawiasach z wrzeciędzem i skoblami. Z tej piwnicy dla sklepy sklepiste, jeden za drugim drzwi u nich na zawiasach z wrzeciędzami i skoblami. Nad sienią, albo nad piwnicami, kownata, drzwi na zawiasach z zamkiem, wrzeciędzem i skoblem, okien trzy bez błon, kraty i okiennice żelazne. Z tej kownaty sklep, drzwi do niego [F. 1v.] na zawiasach z wrzeciędzem i zamkiem, piec w nim zielony, okien trzy z błonami, kraty żelazne, okiennic dwie drzewianych, trzecia żelazna z zamkiem. Z tegoż sklepu drugi sklep, drzwi żelazne do niego, zamek, wrzeciędz i skobel u nich, okien trzy bez błon z kratami i okiennicami żelaznymi, zamki przy nich. Na górze po wschodach z dworu dach nad nimi szkudłany, w tym wierzchnim pięterku kownata albo sień, drzwi do niej na zawiasach z zamkiem i antabą, cztery okna bez błon, oprócz 2 kwater szklanych w drewno i te wprawne dobrze. W tejże sieni celeczka mała, niekiedy podobno w niej nabożeństwo odprawiano, bo w niej jest jakoby fodus do ołtarza murowany, okno bez błony w tejże sieni drzwi w murze na zawiasach. Z tejże sieni albo kownaty izba, drzwi na zawiasach, antaba tylko przy nich żelazna, piec zielony formowany, jako i na dole, okien cztery z błonami szklanymi, okiennice wszystkie na zawiasach, komin do pieczenia, ławy po dwóch stronach. Z tej izby komora, drzwi na zawiasach, wrzeciędz i antaba u nich żelazna, w niej okien dwa szkudłami zapartemi [o] dwóch kwaterach szklanych u nich w ołów, ale niedobry, komin do pieczenia z tejże komory. Prywet przy murku szkudłami pobity, ścia-

ny podwójne tarcicami zapierzone, drzwi do niego na zawiasach komin u tej kamienicy z gruntu zły, do którego się wszytek dym ściąga".

AAG, ACap B 235.

Inwentarz klucza kamionowskiego 1677

Wieś Kamionka. Opisanie dworu

„Na podwórze wjazd drzewniany, w nim wrota dobre, na biegunach gwóździami żelaznymi przebijane z zaporą drewnianą, przy wrotach forta na zawiasach żelaznych. Podwórze samo parkanem guntami pobitemi ogrodzone. W podwórzu po lewej ręce kamienica i dwór drewniany parkanem od wierzchu w balasiki rzezane guntami pobitymi ogrodzony, w którym parkanie na podwórek bramka dachem guntowym okrągło nakryta, drzwi do niej na zawiasach z wrzeciędzem i skoblem, antabą i kłamką żelazną.

Kamienica w podwórzu ad meridiem, pod którą są trzy sklepy murowane i sklepione. Do nich z podwórza drzwi żelazne z kłódką dobrą i wrzeciędzem [z] skoblami bez zamku. Schód drewniany dobry z pierwszej piwnicy do dwóch sklepów po sobie idących, drzwi drewniane na zawiasach ze skoblami i wrzeciędzem, okna trzy z kratami żelaznymi. Nad sklepami do przysionku alias z spiżarni drzwi drzewiane na zawiasach z zamkiem, wrzeciędzem i skoblem. W spiżarni posadzka z tarcic. Z tej do sklepu pierwszego drzwi na zawiasach drzewiane z zamkiem, wrzeciędzem i skoblem, kominek murowany i fundament do pieca, posadzka jastrychowa, wierzch sklepiony, okien trzy bez szkła z kratami żelaznymi, także okiennicami z podwórka. Na górze mieszkanie, z podwórka wschód drzewniany z poręczem, guntami pobity, na salę przy nich sala na drewnianych słupach obita deskami i pułap z tarcic, wierzch z kopułą guntami pobity. Do sieni drzwi nowe drewniane na zawiasach [F. 1v.] w sieni okien jest dwa, piec naprawy potrzebuje. W tej — do niej zawarcie stolarską robotą robione nowe, w której sedes do ołtarza [?] i okno dobre. W tej sieni futrowanie nowe z tarcic, drzwi na zawiasach z zamkiem. Z tej sieni do izby drzwi na zawiasach z hantabą i kłamką żelazną, piec dobry, przy nim komin nowy murowany, okna cztery w ołów robione z kwaterami z okiennicami, posadzka jastrychowa, stołów dwa stolarską robotą robione, zedłów dwa i ław przy stronach dwie, szafa w mury ze drzwiami i zamkiem na zawiasach. Do kownaty i izby drzwi na zawiasach z wrzeciędzem i skoblem i hantabą, okien dwa dobrych z okiennicami, kominek

murowany, posadzka jastrychowa. Z tej kownaty druga kownata, do niej drzwi na zawiasach. Wierzch wszystek nad kamienicą guntami pobity w niektórych miejscach naprawy potrzebuje. Wiryardzyk [...] przy kamienicy, parkanem w balasiki od podwórza ogrodzony [...] są w nim kwatery różnym zieleń zasadzone".

AAG, ACap. B 238.

8. Kąty Walichnowskie, obecnie woj. kaliskie; tzw. grodzisko stożkowate.

1. Jedyna notatka o obiekcie pochodzi z 1928 r.¹ i jest powtórzona przez R. Rosina. Brak informacji w zestawieniach J. Kamińskiej i J. Szymczaka. Nie natrafiono na dane źródłowe informujące o grodzisku. Badań nie prowadzono.

2. Lekko czworokątny (prawie okrągły) kopiec o średnicy około 30 m, wyniesiony około 1,5 m ponad okoliczny teren i gęsto zalesiony znajduje się w północnym przysiółku wsi, składającym się z zabudowań podworskich i zakładu produkcyjnego Kaliskiego Przedsiębiorstwa „Las”. Około 150 m na zachód od bramy zakładu znajduje się krawędź wysoczyzny, poniżej której w dolinie bezimiennego cieku znajduje się kopiec otoczony bagienkiem; relikty fosy o szerokości około 20–30 m. We wschodniej części kopca blisko jego wierzchołka znajduje się ślad po dużym płytkim wkopie. Wśród okolicznej ludności zachowały się wspomnienia o wydobywaniu z kopca cegły.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych od 1377 r., a jej metrykę historyczną opracował R. Rosin². Przez długi czas wieś pozostawała w ręku rodziny Wieruszów, zapewne spokrewnionych z Wieruszami (Walichnowskimi) z sąsiedniej wsi, a także z Wieruszowa. Jan Łaski nie wzmiankuje już wsi tylko pole „dictis kathy”³, a informacja podawana przez T. Wierzbowskiego⁴ wskazuje, że w ciągu I połowy XVI w. wieś została opuszczona. Nazwa jej pojawia się znowu w XVIII w., a opis z 1774 r. notujący w Kątach „dworek nowy i stary spustoszały”⁵ sugeruje, że okres opuszczenia wsi nie był długi. Brak bezpośrednich danych, a przede wszystkim badań wykopaliskowych nie pozwala na dokładniejsze określenie chronologii kopca. Jego forma, a także lokalizacja na samym skraju wysoczyzny przemawia za wiekiem XV, a wtedy można by go wiązać z rodziną Wieruszów. Nie można jednak wykluczyć jego późnej, XVII–XVIII-wiecznej metryki, co jednak wydaje się mniej prawdopodobne.

¹ Nowe wykopaliska, „Z otchłani wieków” 1928, t. III, z. 3, s. 69. Notatka J. Chankowskiego z Sokolnik o warowni średniowiecznej w Kątach. ² Rosin, Zie-

nia..., s. 164; tenże, *Słownik...*, s. 90—91. ³ J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1881, t. II, s. 153. ⁴ *Matricularium Regni Poloniae Summaria*, (dalej: MRPS) wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1912, t. IV, nr 2, nr 16 597, 1532, „Kąty villa deserta”. ⁵ AGAD, Castr. Vielun. obl. 29 a, f. 125—127.

9. Konopnica, obecnie woj. sieradzkie; tzw. grodzisko stożkowate.

1. 2. Obiekt wprowadzony do literatury w 1934 r.¹ omówiła J. Kamińska², która przeprowadziła tu także sondażowe badania wykopaliskowe³. Ostatnio J. Szymczak określił początki grodu w Konopnicy na schyłek XII w.⁴

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych w 1391 r., a historię wsi w średniowieczu opracował R. Rosin⁵. W 1484 r. Jan Krocowski herbu Jastrzębiec kupił Konopnicę i nazwał się Konopnickim⁶. Rodzina ta miała jeszcze Konopnicę w połowie XVI w. wraz z całym (lub działami) w czterech innych wsiach; majątek tej rodziny liczył w tymże czasie ponad 13 łańów⁷. W Konopnicy i jej najbliższej okolicy znane są liczne stanowiska archeologiczne z ceramiką średniowieczną i nowożytną: skupiska ceramiki w ogrodzie dworskim, obok neogotyckiego pałacyku, Konopnica-grodzisko, Konopnica-mieścisko itp.⁸ Najciekawsze wyniki przyniosły badania na stanowisku 1 — grodzisko. Materiał ceramiczny (naczynia wypalane w atmosferze redukcyjnej, ułamki wykonane z tzw. białej glinki oraz inne typy technologiczne) fragmenty oegły, polepy i inne zabytki znalezione na dziedzińcu pozwalają datować obiekt na XIII/XIV w. Natomiast materiały zabytkowe z fosy datować można na XVI—XVII w. Obok grodziska znajduje się tzw. mieścisko, teren położony bliżej Strobina, na którym występuje ceramika z XIV—XV w. J. Kamińska nie widzi związku między grodziskiem a mieściskiem, lecz problem ten wyjaśnić mogą dopiero szerzej zakrojone badania. W chwili obecnej wydaje się, że gród w Konopnicy funkcjonował w XIII—XVI/XVII w. i w późniejszych fazach swego istnienia użytkowany był przez rodzinę Konopnickich. Brak jednak danych historycznych i kompleksowych badań terenowych, które pozwoliłyby na określenie wzajemnych stosunków między wszystkimi elementami tego ciekawego zespołu osadniczego. Prócz monumentalnego i zagrożonego wodami Warty grodziska na uwagę w przyszłych badaniach zasługuje także neogotycki pałacyk, który prawdopodobnie kryje w sobie relikty starszego budynku murowanego⁹. Konopnicki kompleks osadniczy wymaga pilnie szeroko zakrojonych badań archeologicznych.

¹ J. F. [Jan Falkowski?], *Nieznane grodziska w okolicach Łodzi*, „Wiadomości Ludoznawcze” 1934, t. III, z. 1, s. 32. ² Kamińska, *op. cit.*, s. 112. ³ Nie

publikowane sprawozdania i materiały z badań terenowych w teczках nr 373 i 1187 w Archiwum MAiE w Łodzi, tamże pod nr IVb/1964/55, 79—108a a także IV/1953/8, 31, 33 przechowywany materiał zabytkowy. ⁴ Szymczak, *op. cit.*, s. 31. ⁵ Rosin, *Ziemia...*, s. 164—165, tenże, *Słownik...*, s. 96. ⁶ Biblioteka Czartoryskich, tzw. Teki Pstrokońskiego, rkps 3304, s. 96. ⁷ *Polska XVI wieku...*, s. 299. Zajmowali oni prócz Konopnicy i Woli Konopnickiej także części w Bębnowie, Walkowie i Bieńcu. ⁸ Archiwum MAiE w Łodzi, teczki 373 i 1187, por. przyp. 3. ⁹ W partii zachodniej dworu mury mają grubość 0,85 m, w pozostałych 0,6 m. Może to jednak wynikać także ze względów konstrukcyjnych, por. *Projekt adaptacji zabytkowego pałacyku w Konopnicy na dom pracy twórczej*,teczka 91/2 w Archiwum WKZ w Sieradzu.

10. Kruszyna, obecnie woj. częstochowskie. Dwór murowany.

1. Nie natrafiono na źródła dotyczące interesującego nas dworu. Zespoły archiwalne Koniecpolskich i Denhoffów nie zachowały się. Zespół pałacowy w Kruszynie posiada znaczną literaturę, którą zawiera monografia obiektu pióra J. Baranowskiego¹. Lokalizował on starszy dwór w obrębie pałacu². Nowsza literatura, w oparciu o badania archeologiczne M. Pikulińskiej-Ciuk³ przyjmuje, że relikty dworu są utopione w jednej z oficyn pałacowych, tzw. starym zamku⁴.

2. Pozostałości starszego od założenia pałacowego dworu murowanego znajdują się północno-zachodnim budynku oficyny. W starszych opracowaniach był opisywany jako parterowy budynek murowany ze śladami skarp, z wysokimi, kolebkowo sklepienymi piwnicami, które interpretowano jako „relikty dawnych kazamat z XVII w.”⁵ M. Pikulińska-Ciuk przebadala metodami archeologicznymi bezpośrednio otoczenie i zbadała posadowienie budynku. Około 4 m od obecnego brzegu północno-zachodniego stawu (częściowo otaczającego oficynę) stwierdziła ona ślady umocnień starego brzegu fosy. Stopę fundamentu wykonano z kamieni i cegły w wąskoprzestrzennym wykopie uchwycono na głębokości 3,4 m poniżej obecnego poziomu terenu. Stwierdzono także relikty gliniano-ziemnego płaszczu wału otaczającego pierwotnie budynek. Opierając się na przekazach ikonograficznych i wynikach badań terenowych przyjąć należy, że budynek pierwotnie usytuowany był na kopcu otoczonym fosą. Był to prawdopodobnie budynek murowany o wymiarach 18,7x14,3 m (lub 24,1x14,3), zorientowany „na godzinę 11”.

3. Miejscowość pojawiająca się w źródłach pisanych od 1337 r.⁶ posiada metrykę opracowaną przez R. Rosina⁷. Od 1462 r. Kruszyna pozostawała w ręku Koniecpolskich⁸. Przez małżeństwo Aleksandry (niekiedy Anny Aleksandry) córki Aleksandra Koniecpolskiego (†1610) wojewody podolskiego i sieradzkiego i Anny z Koźmic Sroczyńskiej, Kruszyna w 1620 r. dostała się faworytowi królewskiemu Kacprowi Denhoffowi⁹. Zbudowany około 1630 r. zespół pałacowy, budzący zachwyt

współczesnych¹⁰ wyznacza zarazem koniec użytkowania dworu na kopcu jako zasadniczej rezydencji mieszkalno-obronnej. Fundację dworu na kopcu przypisać należy wojewodzie Aleksandrowi Koniecpolskiemu, lub jeszcze jego ojcu Stanisławowi Przedborowi (†1588), kasztelanowi sieradzkemu¹¹. Przy okazji prowadzonych obecnie w Kruszyńcu prac budowlanych niezbędne jest dokładne przebadanie i odpowiednie wyeksponowanie dworu Koniecpolskich.

¹ J. Baranowski, *Kruszyzna, zamek...*, maszynopis w PP PKZ w Warszawie, Warszawa 1962. Z innych opracowań por. A. Misiorowski, *Kruszyzna, pałac* [...] *Badania architektoniczne murów. I faza*, Warszawa 1970, maszynopis w PP PKZ w Warszawie. Z notatek publikowanych por. KZS, t. II, s. 242—245; M. Pracuta, *Zabytki województwa łódzkiego. Sztuka barokowa*, Łódź 1973, s. 7—8, a ostatnio A. Miłobędzki, *Polska architektura XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 194 i n. Przyjmuje on, że pałac ostatecznie wykończono około 1645 r., czyli w roku śmierci Kacpra Denhoffa, s. 197. ² Baranowski, *op. cit.*, a także Misiorowski, *op. cit.*, s. 5. ³ E. Jeżewska, *Na marginesie prac konserwatorskich w pałacu w Kruszyńcu*, „Ochrona Zabytków” 1979, t. XXXII, z. 1, s. 23—32, por. szczególnie przyp. 5 na s. 23; M. Pikulińska, *Kruszyzna [...] Zespół pałacowy. Dokumentacja badań archeologicznych*, Warszawa 1970, maszynopis, *taż* *Kruszyzna [...] Zespół pałacowy. Dokumentacja badań archeologicznych*, Warszawa 1972, maszynopis w PP PKZ w Warszawie. ⁴ Pikulińska, *Kruszyzna...*, Warszawa 1972, s. 1—4; Jeżewska, *op. cit.* ⁵ KZS, t. II, s. 245. ⁶ CDW, nr 1174. ⁷ Rosin, *Ziemia...*, s. 157; *tenże*, *Słownik...* s. 100. ⁸ Rosin, *Słownik...*, s. 100. O posiadłościach rodziny Koniecpolskich por. S. M. Zajaczkowski, *W sprawie lokacji miasta Koniecpola na tle sieradzkich majątności Koniecpolskich*, „Rocznik Łódzki” 1980, t. XXIV, s. 315—329. ⁹ W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tabl. 138. ¹⁰ Szczególnie wysoko ocenił Kruszyńcę członek orszaku Marii Ludwiki Gonzagi Francuz Laboureur, oglądający obiekt w latach czterdziestych a więc wkrótce po wykończeniu: „[...] znajduje się tam jeden z najwspanialszych zamków w Polsce. Jest to dom ogromny z dwoma niemałymi pawilonami, ogród, sad, oranżeria [...]”, por. J. U. Niemcewicz, *Zbiór pamiątek historycznych w dawnej Polsce*, Lipsk 1839, t. IV, s. 243—244. O „włoskiej” architekturze pałacu wspominali także S. Starowolski i A. Cellarius. ¹¹ Sporo danych o rodzinie i działach rodzinnych zawiera praca: *Pamiętniki o Koniecpolskich*, wyd. S. Przyłęcki, Lwów 1842, por. także L. Podhorecki, *Stanisław Koniecpolski 1592—1646*, Warszawa 1978, s. 7—32.

11. Łaszów, obecnie woj. sieradzkie; dwór na kopcu.

1. O interesującym nas obiekcie nie wspominają źródła ani literatura. Kopiec w Łaszowie był przedmiotem nie publikowanych badań terenowych ekipy Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi pod kierunkiem K. Jażdżewskiego i S. Madajskiego¹.

2. Jeszcze w 1965 r. niewielki kopiec znajdował się w centrum wsi, około 50 m na południowy zachód od kościoła². Miał on średnicę 12—15 m i wysokość około 3 m. W środkowej partii wierzchołka znajdowało się zakłębienie o głębokości około 1,5 m. Wschodnia część kopca

była zniszczona (rozorana). W odległości 10—14 m od podstawy nasypu widoczne były reliktów dookólnych rowów — fosy o szerokości około 4 m i głębokości dochodzącej (w badanych profilach ziemnych) do 2 m.

3. Miejsowość pojawiająca się w źródłach pisanych w 1386 r.³ posiada metrykę historyczną opracowaną przez R. Rosina⁴. Pozostawiała przez cały interesujący nas okres w rękach prywatnych, siedzieli tu Chotowscy, Osowscy, Kraskowscy, a w połowie XVI w. mieli tu liczne działy Starzechowscy, Masłowscy, Lassowscy-Łaszowscy⁵. W wyniku badań wykopaliskowych stanowisko w Łaszowie 1, określono jako sztuczny kopiec⁶, na którym znaleziono ułamki ceramiki z XVI w., kości, fragmenty cegieł, a także pozostałości spalonego budynku drewnianego, którego fragmenty zachowały się w górnych partiach nasypu. Kopiec otaczała mokra fosa. Obiekt zinterpretowano jako ślad drewnianej plebanii zbudowanej i spalonej w XVI w. Akceptując chronologię obiektu, interpretacja budynku jako plebanii, mimo bliskości kościoła, wydaje się wysoce dyskusyjna. Prawdopodobnie był to dwór na kopcu, któregoś z wymienionych rodzin częściowych właścicieli wsi; może Bartłomieja lub Mikołaja Starzechowskich, którzy siedzieli tu na 2 łanach⁷. Na skutek braku źródeł pisanych dokładniejsza interpretacja obiektu nie jest możliwa.

¹ Teczka nr 1208 w Archiwum MAiE w Łodzi; materiały z badań przechowywane są w MAiE w Łodzi. Inwentarz wsi z 1679 r. zawiera tylko opis ruchomości, AGAD, CVr. 41, f. 368v.—9v. ² Wkrótce po badaniach przeprowadzonych w 1965 r. nasyp został rozwieszony przez miejscową ludność. Kościół drewniany w Łaszowie pochodzi zapewne z XVI w. Por. KZS, t. II, s. 370, a także Ciekliński, *op. cit.*, s. 32—33 jako Łaszew. ³ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów 1870, t. II, nr 14, s. 23. ⁴ Rosin, *Ziemia...*, s. 167, tenże, *Słownik...*, s. 108. ⁵ Rosin, *Słownik...*, s. 108 a także *Polska XVI wieku...*, s. 295. ⁶ Obiekt badano w ramach akcji poszukiwania kurhanów z pierwszych wieków naszej ery, związanych z grobami książęcymi znalezionymi w Przywozie nad Wartą, por. K. Jażdżewski, *Badania nad początkami organizacji wczesnopolskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1979, ser. I, z. 36, s. 3—25. ⁷ *Polska XVI wieku...*, s. 295. Podział dóbr Toporowa, Mierzyc, Bieńca i Łaszowa z 12 XII 1519 r. wzmiankuje, że Janowi Starzechowskiemu dostały się zabudowania z sadzawką i „z kopcem sub Łaszów”, por. tzw. Teki Pstrokońskiego, 3347, f. 45v.—46v. Dziękuję doc. R. Rosinowi za udostępnienie mi odpisu źródła. Nie wiadomo jednak, czy informacja ta dotyczy wzmiankowanego tu kopca w Łaszowie czy też innych, nie zachowanych w Toporowie lub Mierzycach.

12. Masłowice, obecnie woj. sieradzkie; dwór na kopcu.

1. O obiekcie nie wspominają źródła ani opracowania. Wzmianka o kopcu znajduje się w wykazie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Sieradzu¹.

2. Południową część wsi, na zachód od drogi do Wielunia, zajmuje duży zespół dworsko-parkowy. Około 250 m na południowy zachód od dworu a 80 m od skraju parku i około 100 m na zachód od szosy widoczny jest bardzo mocno rozorany kopiec o średnicy około 20 m, wyniesiony około 1,0—0,5 m ponad poziom okolicznych łąk. Słabo już zaznaczający się kopiec jest otoczony mokrymi łąkami, od wschodu, od skraju wysoczyzny biegnie do niego rodzaj grobli (?). Kopiec znajduje się na terenie PGR Kopydlów z siedzibą w Czarnożyłach.

3. Miejscowość cały czas pozostająca w rękach prywatnych pojawia się w źródłach pisanych już w 1294 r.² Metrykę historyczną wsi opracował R. Rosin³. W XVI w. siedziała tu rodzina Masłowskich⁴. Brak badań wykopaliskowych i źródeł nie pozwala na bliższe interpretacje chronologiczne i własnościowe. Sytuacja terenowa przemawia jednak za późnośredniowieczną lub XVI-wieczną metryką dworu na kopcu w Masłowicach.

¹ Zestawienie kopców w Archiwum WKZ w Sieradzu. ² CDW, 722. ³ Rosin, *Ziemia...*, s. 149—150; tenże, *Słownik...*, s. 112—113. ⁴ MRPS, t. IV, nr 489; *Polska XVI wieku...*, s. 290, wymienia Piotra (mającego także dział w Rudzie) i Jana Masłowskich. Niedostępność księgi Castr. Vielun. inc. 29 nie pozwala na wykorzystanie inwentarza wsi z 1581 r.

13. Mokrsko, obecnie woj. sieradzkie; dwór na kopcu.

1. Obiekt znany jest z opisów z lat 1673¹, 1768², 1774³. Nie notowała go literatura przedmiotu. Badań nie prowadzono.

2. Na południe od drogi biegnącej przez wieś, 400 m na zachód od przystanku kolejki wąskotorowej Mokrsko-Szosa znajduje się duży zespół dworsko-parkowy z trzema stawami. Na drugim z nich (od szosy) znajduje się duży obficie zalesiony kopiec-wyspa o średnicy około 50 m, wyniesiona 2—3 m ponad okoliczny teren. Szerokość stawu-fosy wynosi od północy około 40 m, a od południa 5 m.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1273 r., kiedy to część miejscowości otrzymuje klasztor w Ołoboku⁴. W średniowieczu część wsi należała także do arcybiskupa, z nadania Henryka Wrocławskiego⁵. Od XVI w. wieś należała do rodziny Wieruszów⁶. Historyczną metrykę wsi w średniowieczu opracował R. Rosin⁷. W XVI w. Mokrsko podzielone było między króla (który dzierżył 10,5 łana) i trzech właścicieli prywatnych⁸. Następnie część prywatna powraca do Wieruszów piszących się z Walichnowych. Trzy kolejne opisy dworu na kopcu wskazują, że obiekt stary już i zniszczony w II połowie XVII w. został następnie wyremontowany, rozbudowany i dostosowany do wymagań bogatego osiemnastowiecznego szlachcica-ziemianina. Obiekt ukształtowany był zapew-

ne osiowo, posiadał dwa trakty i 7—9 osiową elewację z gankiem-galerią. Uwagę zwraca bogactwo inwentarza zawartego w opisie z 1768 r. Obecny dwór w Mokrsku jest bezstylowym budynkiem wzniesionym w XIX w. I data ta wyznacza zapewne opuszczenie dworu na kopcu. Powstał on zapewne w XVI — początku XVII w. z inicjatywy Wieruszów. Nie wiemy, czy był to pierwszy budynek dworski wzniesiony na kopcu w Mokrsku.

¹ AGAD, Castr. Vielun. rel. 38, f. 352v.—354. ² AGAD, Castr. Vielun. obl. 22, f. 537—542. ³ AGAD, Castr. Vielun. obl. 30b, f. 669—682. ⁴ CDW, nr 474; Rajewski, *op. cit.*, wspomina o materiałach „wczesnohistorycznych”, s. 101, także Kamińska, *op. cit.*, s. 130. ⁵ Za Rosinem, *Słownik...*, s. 18. ⁶ CDW, nr 313, notuje w r. 1373 Wierusza Lutoldowicza z Mokrska. ⁷ Rosin, *Ziemia...*, s. 147; tenże, *Słownik...*, s. 117—118. ⁸ *Polska XVI wieku...*, s. 291, pozostałe działy mieli: Elżbieta Potocka, Adrian Lanczki i Mikołaj Bobrownicki. Obszerny opis części królewskiej z dwudziestoma chłopami podaje *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564—1565*, (dalej: *LWWK 1564—1565*), wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1963, cz. II, s. 91—92, oraz *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628—1632*, (dalej: *LWWK 1628—1632*), wyd. Z. Guldon, Wrocław 1969, cz. II, s. 191—192.

Inwentarium villae Mokrsko Wyerusz Walkniowski 1673

[F. 352 v.] „Najprzód dwór wszystek, sam w sobie bardzo zły, po części murowany, na kopcu wodą dookoła obwiedziony. W nim izba stołowa malowana, z tej izby służba z gankiem także malowana, okien dobrych w niej sześć a złych trzy po kwaterze jednej zlej. Komin i piec polewany, ale nie bardzo dobry, stołów trzy, jeden z wystawą malowany a dwa białe dobre, drzwi malowane stolarską robotą na zawiasach z zamkiem przez klucza i antaby. Z tej izby izdebka z kominkiem dla gości przez pieca, w niej obrazów sześć, stół jeden stolarską robotą składany, okien dwie, jedno małe, drugie wielkie. W tej izdebce drzwi troje [F. 353] jedne z izby stołowej podwójne na klamkę, drugie z wrzeciędzem na ogródek, trzecie do drugiej izdebki. W niej także drzwi trzy, jedne z pierwszej izby z zamkiem malowane przez klucza i antaby, drugie do sieni z zamkiem przez klucza i antaby malowane, trzecie do kaplicy na wrzeciędz, także malowane. W tej izdebce komin i piec malowany dobry, sama izdebka wszystka malowana, mapami malowanymi obita, alias obrazami z pełkiem. Z tej izdebki kaplica malowana, w niej okien małych okrągłych cztery, ołtarz, w nim obraz Ś. Jana z eremu Partates, jeden obrus na ołtarzu, jeden crucifix, jedno antependium malowane płócienne, jedno i to wytarte. Z izby stołowej drzwi jedne zabite do izdebki skoblem. Z tej izby stołowej sień wielka wybrukowana,

w niej komin i psarma [?] z zawarciem, szafa kucharska, jedno okno, z tej sieni kuchnia zła, komin na filarach malowanych, komory dwie zabite a te złe, szafa jedna zła. Z tej kuchni izdebka z piecem i kominem, z tym do niej drzwi na zawiasach z obartlem drewnianym. Z tej izdebki komora zła, do niej drzwi na zawiasach przez wrzeciędza. W tej izbie okien trzy, dwie w drewno, jedno w ołów, góra do wszystkiego schowania wielka. Z tej sieni wielka izdebka na górze, w niej okien trzy ale jedno złe, piec zielony polewany, nie bardzo dobry i komin stłuczony, stolik jeden mały. Do niej drzwi ale z tej sieni sklep zamknięty kłódką, na przeciwko sklepowi sionka. Z tej sieni izdebka, piec nie bardzo dobry, do niej drzwi z zamkiem przez klucza i antaby, okien cztery, dwie wielkie dobre, trzecie małe dobre, czwarte złe deskami zabite. Z tej izdebki altanka, w niej okien nie masz tylko deskami zabito. W tej altance drzwi na wodę przez zawiasy [i] wrzeciędza. Z tej izby spiżarnia, do niej drzwi na zawiasach z wrzeciędzem, w niej nic nie masz, tylko żywności. W tej spiżarni są drzwi na ganek na górę ale zabite. Brama na zawiasach drągiem zawierana. Z tej bramy most zły i dach zły. Browar dobry [...]" dalej opis zabudowań gospodarskich do F. 354.

AGAD, Castr. Vielun. rel. 38.

Wizja dóbr Mokrska i Słupska [...] AD 1768

Dwór na kopcu

[F. 537] „Ten na murowanych wkoło fundamentach, kanał wedle tegoż z trzech stron oblewa wodą. Od tego most z rżniętych balaszków obszerny z poręczami, reperacyi potrzebującymi. Przez ten przeszedłszy jest galeria, cała z gruntu jako i dach na dworze reperacyi potrzebująca. Z tej galeryi do kuchni ławy z poręczami.

Wchodząc do dworu drzwi podwójne stolarską robotą na zawiasach z zamkiem żelaznymi. Wszedłszy do sieni okna dwa tafłowe. Na prawej stronie do pierwszego, drugiego, trzeciego i do czwartego drzwi podwójne stolarską robotą, na zawiasach żelaznych z zamkami, antabami mosiężnymi reperacyi potrzebującymi. W pierwszym pokoju okna stolarskimi ryznami, w tafle, wielkie z haczykami żelaznymi. W drugim pokoju okien cztery takąż robotą, w tym kredensik nadruynowany, obicie stare złe w paski półjedwabne, listwami obłożone. W tym stół okrągły malowany, stolarską robotą, na zawiasach żelaznych, w tym kanapa z krzesłami 12, snycerską robotą, te wszystkie dobrze prętowane.

W trzecim pokoju okna 4 takąż robotą, w tym szkatułka wielka [dopisek: zwierciadło jedno niemieckie, portretów dwa S P WJP Stanisława i żony Jego] wysadzane różnym drzewem, wywoskowana, z szufladami z zamkami francuskimi, z kołkami mosiężnymi, ta nadruynowana. Tamże druga szkatułka popielato malowana z szufladami francuskimi, kołkami żelaznemi pobielanemi. W tymże obicie półjedwabne w brety — i półjedwabne brety. Zegary dwa ścienne, jeden z tarczą, drugi mały sznurowy, te reperacyi potrzebujące. W tym sufit malowany z lamperiami i te wszystkie trzy malowane. Z tego czwarty pokój paniński, w tym okno jedno także, bez obicia i malowania. W pierwszym i panińskim pokoju kominki murowane dobre, w drugim pokoju komin dobry, piec biały w kafle wielkie, zły z gruntu, w trzecim pokoju komin dobry, piec zielony w kafle, dobry. Wychodząc z panińskiego pokoiku do sieni, w tej okna 2 wielkie na podwórze, szafa stara prosta z zamkiem prostym, skrzynia wielka do pościeli okuta z brzegów, z zamkami, z skoblem żelaznemi. Drzwi podwójne na zawiasach — te, te z gruntu złe, w tej sieni na lewej stronie z drzwiami podwójnymi z zawiasami, z zamkiem żelaznemi. W tymże okno w ramy stolarskie, z zawiasami i haczykami, komin murowany dobry, w tym pokoju — —. Z tego wyszedłszy do sieni, do kuchenki, drzwi ordynaryjne na zawiasach, zamek z antabą żelaznemi, okien dwa prostą stolarską robotą, złe, tam jest szafa prosta z drzwiami jednymi na zawiasach, z zamkiem prostym żelaznemi, ta zła. Schody na górę dobre, na tej górze pokoiów dwa, jeden z kominkiem malowanym, drugi bez kominka. W tych okien 4, z tych jedno złe. Do tych [pokoiów — LK] drzwi ordynaryjną robotą na zawiasach, do jednego [F. 537v.] zamek francuski, do drugiego zamek prosty z antabą żelazną. Na tej górze drzwi dwoje wielkie cieleską robotą na zawiasach z wrzeczadkami, skobłami żelaznemi. Do — góry dla schowania różnych rzeczy. Zszedłszy z góry do tejże sionki są drzwi do pieców na żelaznych zawiasach. Z tej drzwi pojedyncze stolarską robotą na zawiasach z — zasuwany, żelaznemi. Okna dwa stolarską robotą, proste w tafle małe. Do sieni wszedłszy, w tej drzwi podwójne proste na zawiasach, ze skoblem, wrzeczadkiem żelaznemi, do piwnicznego schowania, reperacyi tego z gruntu potrzeba. Drzwi podwójne do izby stołowej na zawiasach żelaznych z zamkiem francuskim i antabą mosiężnymi reperacyi potrzebującymi. W tej okien sześć stolarskiej roboty, w tafle wielkie z haczykami żelaznemi, w tej kredens stolarską także robotą, na wierzchu z oknami wielkimi do szkła schowania z zawiasami, zamkami francuskimi, od spodu z drzwiami podwójnymi na zawiasach, także żelaznych. W tej obicie płócienne zielone w kwiatki drobne drukowane, z listwą, około tegoż piec, komin murowany, ten jako sufit i kredens zielono malowane. W tym stoły taflo-

we prostą robotą w tych sztuk 7, stołków 12 zielono malowane, drugich także 12' złych, krzeseł sześć robotą krosienkową. Z tej stołowej izby drzwi podwójne z zawiasami żelaznymi, z zamkiem francuskim i antabą mosiężną do kaplicy. Ta cała malowana, ołtarzyk malowany w którym obraz niewielki, na tym sukienka srebrna Najświętszej Maryi Panny Częstochowskiej, zasłonki złoto mienione kitajkowe, mensa stolarską robotą malowana z portatelem z obrusami trzema, poduszką czerwoną półjedwabną do Mszału, na środku relikwiarz za szkłem, krzyż mały prezentalowy, lichtarze dwa drewniane malowane niebiesko, z obrazami, z obrazkami różnymi i z stacjami krzyżowa droga zwanymi z odpustami rzymskimi. W tej kaplicy szafa za szkłem do konserwacji książek różnych z sześcioma od spodu szufladkami z zamkiem francuskim. Portrety trzy Ś.P. dziada cześnika, Bogusława, sędziego ziemskiego wieluńskiego, żony jego Zofii Gostyńskiej, w tej narożników stołowych małych dwa, czarno malowanych. Wyszedszy z dwora do galeryi idąc po ławach 1-mo officyna pod szkudłami [...]" dalej opis zabudowań do F. 542.

AGAD, Castr. Vielun. obl. 22.

Inwentarz dóbr wsi części ziemskiej Mokrzka i Słupska w ziemi wieluńskiej leżących [...] 26 czerwca Roku Pańskiego 1774 spisany

Dwór w Mokrzku [Mokrsku]

[F. 669] „Idąc do dwora jest mostek z balów rżniętych bez poręczy, która fosa częścią oblewa dwór, częścią zarosła, wysłamowania potrzebuje. Z mostku do galeryi, która sztachetami opatrzona w słupów osiem. Z galeryi do sieni są drzwi wielkie podwójne sosnowe o sześciu zawiasach, o ryglu i zasuwie. W sieni podłoga z kamieni, okna dwa w drewno oprawne, bez zawiasów tylko gwoździami sześcioma przybite. Próg u drzwi zły. W każdym oknie szyb 30. W tej sieni piwnica murowana o drzwiach podwójnych o czterech zawiasach, wrzeczadź się zamyka na kłódkę. Wewnątrz tej piwnicy są dwie piwniczki małe o pojedynczych drzwiach, u każdych drzwi po dwa zawiasy i po wrzeczadzu, na kłódkę się zamykają. Z sieni pokój pierwszy czerwono malowany o kominku murowanym, okno jedno o sześciu taflach w drewno oprawne, o ośmiu zawiasach i czterech haczykach. Drzwi wchodząc podwójne dębowe o zamku mosiężnym francuskim, takąż antabą, zasuwka żelazna na zawiasach czterech, podłoga z tarcic. Pokój drugi, w nim obicia stare złe, piec z kafli białych o dwóch skrzyniach reperacyi po-

trzebuje, kominek murowany, drzwi dębowe podwójne o zamku francuskim mosiężnym z takąż antabą, zasuwka żelazna na zawiasach czterech. Okien cztery o taflach sześciu, w każdym i u każdego okna po osiem zawiasów i tyleż haczyków. Podłoga z tarcic mocno spaczona, kredensik stary mały u niego zamek zły. Pokoik trzeci, piec malowany o dwóch skrzyniach reperacyi potrzebuje, kominek murowany malowany, obicie stare złe, okna 4 po 6 tafel w każdym i u każdego zawiasów osiem, haczyków cztery. Podłoga z tarcic reperacyi potrzebuje, próg zły, drzwi dębowe podwójne o zamku francuskim mosiężnym z takąż antabą, zasuwka żelazna na czterech zawiasach. Pokoik czwarty, kominek murowany, okno złe o sześciu taflach w drewno oprawne, zawiasów osiem, haków cztery, drzwi drewniane podwójne o zamku francuskim mosiężnym, z takąż antabą, zasuwka żelazna na zawiasach czterech. Podłoga z tarcic reperacyi potrzebuje. Wychodząc z tego pokoiku są drzwi drugie o czterech zawiasach o zamku mosiężnym francuskim i antabą mosiężną, zasuwka żelazna. [F. 669v.] Pokoik piąty, kominek murowany, okno jedno o sześciu taflach, dwie z nich stłuczone, zawiasów przy nich osiem i haczyków cztery. Drzwi w nim dwoje, jedno z sieni, drugie do kaplicy, oboje dębowe podwójne, u jednych zamek mosiężny francuski z antabą mosiężną i zasuwką żelazną, u drugich drzwi zamek żelazny i taka antaba z zasuwką żelazną, u których drzwi po cztery zawiasy. Sień do bindarzyka o drzwiach wielkich podwójnych o sześciu zawiasach i ryglach reperacyi potrzebują, próg u nich zły, zasuwka żelazna. W niej okna dwa w drewno oprawne, bez zawiasów o szybach 30, jedno, drugie tyleż, kilka szyb sztukowanych i potrzaskanych. Sień w środku dwora w której okien cztery w drewno oprawne bez zawiasów, gwoździemi drewnianymi przybijane, w tych oknach szyb sztuk 66. W tejże sieni do pieców z jednej i drugiej strony są drzwi sosnowe o zawiasach dwóch złych i wrzeczadkach, podłogi w tych dwóch sieniach z gliny — trzy wszystkie murowane, kominy dwa wielkie nad dach wyprowadzone murowane, w tejże sieni wschody na górę z poręczami. Stołowa izba, w niej obicie płócienne zielone, kredens wielki malowany u góry i spodu, zamknięcie na zamki francuskie o zawiasach ośmiu, w tym kredensie u spodu drzwi czki drewniane, u góry szklane o taflach ośm, jedna stłuczona. Piec z kafli białych w trzy skrzynie, komin malowany i ściana od komina ku kredensowi malowana cała, drzwi dębowe podwójne o czterech zawiasach i zamku mosiężnym francuskim i takąż antabą, zasuwka żelazna. Okien sześć, każde okno o sześciu taflach i u każdego po osiem zawiasów i po cztery haczyki. Podłoga z tarcic reperacyi potrzebuje. Z stołowej sieni drzwi do kaplicy podwójne dębowe na czterech zawiasach o zamku mosiężnym francuskim i takąż antabą, zasuwka żelazna.

Tam okien trzy o sześciu taflach, w których pięć stłuczone, tafle o ośmiu — każde, i haczykach czterech. Podłoga z tarcic reperacyi potrzebuje. Szafa biblioteką nazwana w tej kaplicy o dwóch zamknięciach, górnym i dolnym na kłódkę, w tej szafie znajdują się księgi różnych autorów, których specyfikacja niżej nastąpi, drzwiczki u tej szafy górne szklane o tafli czterech, drugie drewniane, obite o dwóch zawiaskach. Góra nad stołową izbą przeforsztowana tarcicami, do niej drzwi o dwóch zawiasach z wrzeciędzem, na kłódkę zamykane, pokład z tarcic dobry, dymnik jeden. Góra nad pokojami przeforsztowana tarcicami o drzwiach sosnowych na zawiasach dwóch na kłódkę zamykana, pokład z tarcic dobry, dymniki dwa. Pokoik na górze, w którym kominek mały na dach wyprowadzony, drzwi sosnowe o dwóch zawiasach z zamkiem żelaznym francuskim, okien dwa z zawiaskami i haczykami w tafli 6, z których pięć stłuczonych, szóstej wcale nie masz, podłoga z tarcic. Pokój górny nad galerią, w którym okien dwa w tafli 6, w jednym [F. 670] oknie szyb całych trzy a reszta stłuczona, w drugim oknie tylko dwa kawałki od tafli. Podłoga z tarcic, reperacyi potrzebuje i w nim tylko gołębie się legną. Drzwi sosnowe o dwóch zawiasach i zamku żelaznym ordynaryjnym zepsutym. Dach tego dworu reperacyi zewsząd potrzebuje oraz i galeria. Przy tym dworze bindarzyk sztachetami ogrodzony reperacyi potrzebuje i ściany dworu od tego bindarzyka reperacyi potrzebują, inne zaś ściany dworu tego tarcicami pobite są dobre. Drabina do kominów sosnowa na dworze. Od tego dworu mostek z poręczami ku spichrzowi stary, zły. Od rogu dwora także mostek z poręczami ze szczętem zły, ku kuchni. Dworu tego fundamenta podmurowane. Officyna z gruntu zła o izbie i alkierzyku [...]” dalej opis kuchni, lamusa, wozowni, stajni, gorzelni, statków, ogrodów, registr rzeczy, registr książek w kaplicy, folwarków w Kosinku i pod Kobielenćem do F. 682.

AGAD, Castr. Vielun. obl. 30b.

14. Opatów, obecnie woj. kaliskie; dwór murowany (?).

1. Jedyne źródło to opis wsi z 1771 r.¹ Obiektu nie notuje literatura. Badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktów kamienicy ani murowanego dworu. Mogły się one znajdować na południowym skraju wsi w okolicach kościoła i ciekłu rzeczki Pomianki.

3. Miejscowość przez cały okres średniowiecza pozostawała w rękach klasztoru ołobockiego. Metrykę historyczną opracował R. Rosin². W 1548 r. wieś przeszła w ręce Jana Spyłka z Tarnowa³ i odtąd pozostawała w rękach prywatnych. Opis z 1771 r. wzmiankuje między in-

nymi „murowany skarbiec”, w którym wymienia na dole sionkę i dwa sklepione pokoje o dwóch oknach każdy; facjatkę oraz dwa sklepione pomieszczenia piwniczne. Stan „skarbcza” był już zły „był ten skarbiec przed tym pod skorupą, czyli dachówką pokryty”; walący się budynek „jak ludzie świadczą fundamenta małe”⁴ pokryty był gontem. Opisany budynek to zapewne duży murowany dworski skarbiec — lamus, powstały w II połowie XVI— i I połowie XVII w. W dalszej części inwentarza, po opisie stanu dworu, zabudowań folwarcznych z skarbcem rozpoczyna się opis ogrodu włoskiego i sadu: „[...] między tymi kwaterami agrestem i porzeczkami obsadzonymi są w środku fundamenta, na których miał być niegdyś dwór murowany. W środku tych fundamentów są sklepy słomą pokryte a miejscami deszczkami pobite, ale ten cały dach zupełnie nie dobry jest i wcale innego potrzeba. Do sklepu pierwszego idąc [...] Z tych fundamentów co lepsze cegły powybie-rano, w wielu miejscach, tak dalece, że chcąc na nich co stawiać, trzeba że wszędzie dobrze i znacznie zreperować [...]”⁵ Cytowane fragmen-ty opisu zawierają obraz dużego późnorenesansowego zespołu dwor-skiego z murowanym dworem, takimż skarbcem i szeregiem budynków gospodarczych ulokowanych w obrębie oparkanego podwórza. Brak świadectwa „z epoki” nie pozwala na dokładniejszą interpretację przy-toczonego inwentarza. Znaczna pozycja prestiżowa i potęga finansowa obu Spytków Tarnowskich sprawia, że im przypisujemy fundację dworu murowanego⁶. Powstał on po 1548 r., prawdopodobnie w III ćwierci XVI w. Brak informacji o kopcu czy okopie, moście czy fosie w cy-towanym opisie nie może przemawiać za ich nieistnieniem (por. cyto-wany tu opis dworu w Dąbrowie; szczegóły takie były często w in-wentarzach opuszczane i dopiero porównanie kilku relacji może posia-dać wagę dowodową. Ciekawy i szeroko zaplanowany zespół dworski Tarnowskich w Opatowie wymaga dalszych poszukiwań źródłowych, a także prac terenowych.

¹ AGAD, Castr. Vielun. obl. 24, f. 449—454. ² Rosin, *Ziemia...*, s. 131; tenże, *Słownik...*, s. 126—127. ³ AGAD, MK 74, f. 490—494. ⁴ AGAD, Castr. Vielun. obl. 24, f. 450v. ⁵ Tamże, f. 451. ⁶ Sądzimy, że dwór zbudował Jan Spytek († 1553), podskarbi koronny (1532—1550), żupnik krakowski (1549—1551) i wojewoda sieradzki (od 1550), por. Dworzaczek, *op. cit.*, tabl. 95. Dochody jego syna Stanisława Spytki Tarnowskiego († 1568), podskarbiego koronnego i między innymi starosty sieradzkiego z samych królewskich oblicza się na 6961 złp., por. A. Sucheni-Grabowska, *Badania nad elitą władzy w latach 1551—1562*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie*, War-szawa 1976, t. I, s. 98.

15. Parzymiechy, obecnie woj. częstochowskie; dwór na kopcu.

1. Obiektu nie notuje literatura. Jedyna wzmianka zawarta jest w opi-sie wsi z 1760 r.¹ Badań nie prowadzono.

2. W północnej części wsi znajduje się wielki zespół dworsko-parkowy, obecnie użytkowany przez Wojewódzki Zakład Lecznictwa Odwykowego. W parku, około 300 m od bramy Zakładu znajduje się murowana oficyna (związana z nie istniejącym eklektycznym pałacem Potockich) otoczona z trzech stron rogałem stawu-fosy o szerokości 50—40 m. Cały zespół ukształtowany został niewątpliwie na przełomie XIX—XX w., lecz półwysep (o średnicy około 50 m) zajęty przez oficynę, tzw. pawilon II, jest niewątpliwie pozostałością starszego dworskiego kopca otoczonego fosą.

3. Pierwsza wzmianka o wsi z 1266 r. wiąże się z nadaniem jej przez Bolesława Pobożnego Ubysławowi. Metrykę wsi w średniowieczu opracował R. Rosin². W III ćwierci XV w. była własnością Hinczy z Rogowa³ i po podziale jego dóbr w wieluńskim przeszła do Kobylańskich. W 1552 r. jej właścicielem był magnat-poeta Krzysztof Kobylański⁴. Po rozpadzie jego dóbr należała do Ponińskich, wreszcie ostatnio do Potockich⁵. Inwentarz spisany z racji oddania wsi przez Ponińskich w dzierżawę Ksaweremu Hornowskiemu nie zawiera danych pozwalających na określenie chronologii i fundatora dworu na kopcu. Nie wiadomo także, czy opisywana budowa jest pierwszym dworem stojącym na kopcu w Parzymiechach⁶.

¹ AGAD, Castr. Vielun. obl. 16, f. 332—334. ² Rosin, *Ziemia...*, s. 141; tenże, *Słownik...*, s. 133—134. ³ B. Ulanowski, *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum*, Kraków 1908, t. III, nr 835. ⁴ *Polska XVI wieku...*, s. 298, który posiadał tu 7 łąnów. ⁵ Por. przyp. 1. ⁶ Tzw. Teki Pstrokońskiego, rkps 3304, f. 41v. podaje, że „dwór na kopcu w Parzymiechach wodą oblany” był budynkiem murowanym. Sugestii tej nie potwierdza (lecz i nie wyklucza) opis z 1760 r. Przyjąć należy, że dwór w Parzymiechach był murowany lub drewniany, wzniesiony na murowanych fundamentach, które mógł jeszcze oglądać A. Pstrokoński na początku XIX w.

Inwentarz dóbr wsi Parzymiech w ziemi wieluńskiej leżących [...] spisany takowy [...] AD 1760

[F. 332] „Najprzód wchodząc do dwora, wchodząc do wrót po lewej ręce oddaje się temu Panu Franciszkowi Xaweremu Hornowskiemu dwór ze wszystkimi pokojami i pomieszczeniami, ze wszystkim dobrym, w którym drzwi do wszystkich pokojów stolarską robotą zrobione z zamkami, antabami. Ten dwór wszystek gontami pobity, okna we wszystkich pokojach taflowe. Item w tym podwórzu piwnica nad kopcem, stajnie i wozownia jedna a druga się zostawuje. Item oddaje się folwark z oborami i chlewami, browar z suszarnią i statkami do browaru

należącymi, to jest trzema garncami, kotłem do piwa i kociołkiem do ważenia chmielu miedzianymi, ze wszystkim dobre. Przy folwarku oddaje się stodół trzy i spichlerz spodni ze wszystkimi somsiekami. Sad przy folwarku i ten oddaje się temuż IMCi Panu Hornowskiemu. Drugi dwór na kopcu i reszta budynków zostawuje się dla IWMCi Pana wojewodzica [może Stanisławowi Łodzi Poninowskiemu]. Item w polu obsianego zboża [...] [F. 332v.] sadzawki zaś tak w podwórzcu, jak i koło kopca oddaje się także IMCi Panu Hornowskiemu z młynkiem na kopcu. Folwark [...]” do F. 334.

AGAD, Castr. Vielun. obl. 16.

16. Przedmoście, obecnie woj. częstochowskie; fortalicja.

1. Jedyna wzmianka o interesującym nas obiekcie pochodząca z 1496 r. jest publikowana przez R. Rosina¹. Badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktów kopca. Wieś ułożona jest na północno-wschodniej krawędzi wysoczyzny opadającej ku pradolinie Prośny. W zachodniej części wsi, za kościołem, znajdował się zespół dworski. Wśród okolicznej ludności zachowały się wspomnienia o kopcu w łąkach, rozwieszonym przy regulacji rzeki.

3. Metrykę wsi należącej do Długoszków opracował R. Rosin². Wzmianka o młynie pod fortalicją pozwala określić jej średniowieczną metrykę; wydaje się, że zbudowana ona została przez Długoszków.

¹ Rosin, *Słownik...*, s. 138. ² Tenże, *Ziemia...*, s. 183.

17. Raczyn, obecnie woj. sieradzkie; fortalicja.

1. Jedną wiadomość o fortalicji, pochodzącą z 1463 r., podaje R. Rosin¹. Obiektu nie notuje literatura. Badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktów kopca. Zespół zabudowań podworskich znajduje się na północno-wschodnim skraju wsi, na terenie opadającym ku łąkom. Miejscowa ludność nie przechowała tradycji o kopcu w łąkach.

3. Metrykę historyczną miejscowości pojawiającej się w źródłach pisanych od 1352 r.² podaje R. Rosin³. Wieś przez cały interesujący nas okres pozostawała w rękach prywatnych, jeszcze w III ćwierci XVI w. miało tu swe działy siedmiu Raczyńskich⁴. Założenie obronne powstało prawdopodobnie z inicjatywy tej rodziny; chronologia funkcjonowania obiektu jest trudna do dokładniejszego określenia.

¹ Rosin, *Słownik...*, s. 140. ² CDW, nr 1313. ³ Rosin, *Słownik...*, a także ten-
że, *Ziemia...*, s. 159. ⁴ *Polska XVI wieku...*, s. 292.

18. Radoszewice, obecnie woj. sieradzkie; dwór na kopcu.

1. Obiektu nie notuje literatura. Jedyne źródło to dział wsi z 1588 r.¹ Badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktyw kopca. Znajdował się on prawdopodobnie w okolicy istniejącego do dziś zespołu dworsko-parkowego z dużym XVIII-wiecznym dworem.

3. Miejscowość pojawiająca się w źródłach pisanych od 1456 r.² posiada metrykę historyczną opracowaną przez R. Rosina³. Według danych podanych przez B. Paprockiego⁴, Radoszewice i sąsiednie Siemkowice były gniazdem rodziny Radoszewskich i Siemkowskich herbu Oksza, wywodzących się z czeskich Wrszowców. Historia obronnych siedzib wiejskich w Siemkowicach została w literaturze omówiona⁵. Istniało tam tzw. grodzisko stożkowate, a następnie XV-wieczny „kamieniec”, przekształcony w XVI w. w dwór ceglany o czterech lokalnościach na parterze. W Radoszewicach nie stwierdzono, jak dotychczas, reliktyw siedzib obronnych. Podział wsi z 1588 r. notuje, że Łukaszowi, synowi Jana Radoszewskiego, dostało się „najprzód siedlisko stare [...] z ogrodem, sadzawkami, z przykopem i ze wszystkimi budowlami”⁶. Sądzić można, że opisany dwór powstał jeszcze w XV w. Być może budowa jego wiąże się z podziałem włości Imbrama herbu Oksza na część Stoigniewa (w Siemkowicach) i Bogusława-Boksy (w Radoszewicach)⁷. Nie znamy kolejnej siedziby Radoszewskich z XVI—XVII w., ostatnią był istniejący do dziś dwór (obecnie Szkoła Podstawowa).

¹ AGAD, Castr. Vielun. inscr. 33, f. 396—398. ² AGAD, Castr. Sirad. inscr. 11, f. 483. ³ Rosin, *Ziemia...*, s. 185; tenże, *Słownik...*, s. 141. ⁴ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1858, s. 563. Tradycja literacka związana z wydarzeniami 1109 r. sięga co najmniej dzieł XII-wiecznych. ⁵ M. Głosek, L. Kajzer, *Renesansowy dwór obronny w Siemkowicach (przyczynek do poznania przemian wiejskiej siedziby obronnej)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1976, t. XXI, z. 2, s. 153—167. ⁶ AGAD, Castr. Vielun. inscr. 33, f. 396v. ⁷ Wiadomości o tym podziale notuje U r u s k i, *op. cit.*, s. 125.

19. Staw, obecnie woj. sieradzkie; dwór na kopcu.

1. Wzmianka o kopcu w Stawie znajduje się w WKZ w Sieradzu¹. Obiektu nie notuje literatura. Badań nie prowadzono.

2. Sto metrów na południe od drogi z Opojowic do Stawu, nie dojeżdżając do tej miejscowości, niedaleko rzeczki Pyszej, znajduje się słabo widoczny i znacznie rozwieszony kopiec o średnicy około 20 m,

wyniesiony 1—0,5 m nad okoliczny teren. Na kopcu i w jego bezpośrednim sąsiedztwie licznie występuje ceramika i kafle z II połowy XVII i z XVIII w.

3. Miejscowość pojawiająca się w źródłach pisanych w 1377 r., posiada metrykę historyczną opracowaną przez R. Rosina². Przez cały interesujący nas okres znajdowała się ona w ręku rodziny Stawskich, którzy jeszcze w XVI w. mieli liczne działy w Stawie, Stawku i Gromadnicach³. Dwór na kopcu powstał niewątpliwie z inicjatywy Stawskich, datowanie ceramiki znalezionej na nim wyznacza, jak się wydaje, górną granicę użytkowania obiektu.

¹ Archiwum WKZ w Sieradzu. ² Rosin, *Ziemia...*, s. 165; tenże, *Słownik...*, s. 156—157. ³ *Polska XVI wieku...*, s. 292.

20. Toplin, obecnie woj. sieradzkie; fortalicja.

1. Liczne inwentarze wsi Toplin i Skomlin nie wspominają o „castrum in Scomlyno” znanego z dokumentu Władysława Łokietka¹. Ostatnia wzmianka notująca „wieś Skomliny z ćwierdzą Thoplin” pochodzi z lat 1564—1565². O obiekcie wspomina R. Rosin³. Badań nie prowadzono.

2. Relikty fortalicji czy kopca-nasypu, ziemnego nie zachowały się. Na lewym brzegu dawnego koryta Prosny, obok folwarku Królewska Grobla i drogi na Zadole, znajduje się miejsce nazywane przez okoliczną ludność „grodziskiem”. W tej okolicy, zgodnie z sugestiami B. Abramka z Muzeum w Wieluniu⁴, szukać należy pozostałości obronnej siedziby rycerskiej.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1299 r.⁵ Metrykę historyczną miejscowości w średniowieczu opracował R. Rosin⁶. W roku 1378 książę Władysław Opolczyk nadał za wierną służbę wieś Skomlin oraz „*fortalicium sive propugnaculum Thoplin*” Janowi Szoffowi, określając jego prawa i obowiązki⁷. W XVI w. nadal siedzą tu Wolicycy potomkowie Szoffów (Schoffów): w 1558 r.⁸ i w 1564—1565 Jan Wolicki⁹, następnie w 1572 Barbara Schoff-Wolicka¹⁰, a w 1591 r. Piotr i Mikołaj¹¹. W opisie z 1591 r. wspomniana jest także „szoffowska miedza”¹². Nowsze opisy nie zawierają interesujących nas informacji, tylko inwentarz z 1674 r. notuje „[...] podle stajni wszedłszy płot dobry z żerdzi wiercanych. Na szofowskie mieszkanie na górze wschód zły, jedne do sieni drzwi na zawiasach z wrzeciędzem, drugie do izby na zawiasach z hantabą, okien cztery w ołów robione naprawy potrzebują, ławy dwie pod oknami, piec zielony stary i komin. Przy tym z izby komora, drzwi do niej na zawiasach z wrzeciędzem, okno jedno w dre-

wno sprawne. W sieni komórka, drzwi do niej na zawiasach z wrzeczadłem. Posowa na tej górcie zgniła, także poszycie poprawy znacznej potrzebuje, podłoga także powypadła. Pod tą górką chlew [...] lamus do którego drzwi na zawiasach z hakiem bez klucza [...] poprawy potrzebuje [...]”¹³. „Górka w pół podwórza pogniła i spustoszała” wspomniana jest także w inwentarzu z 1667 r.¹⁴, a w roku 1745 inwentarz zanotował obecność „górkę o dwóch piętrach, alias lamusa z wrzeczadłem i skoblami, dach potrzebuje reperacji”¹⁵. Przytaczane tu opisy odnoszą się raczej do Skomlina niż do Toplina. Wydaje się, że obiekt obronny w Toplinie, zapewne typu tzw. grodziska stożkowego, ulokowanego wśród mokrych łąk, powstał z inicjatywy księcia w II połowie XIII w. Notatka z III ćwierci XVI w. o „ćwierdzy” to ostatnia informacja dowodnie dokumentująca istnienie obiektu. Nie można jednak definitywnie wykluczyć, że przytoczony tu opis „szofowskiego mieszkania — górka” odnosi się do interesującego nas założenia. Problem wymaga dalszych badań, szczególnie terenowych prac archeologicznych.

¹ CDW, nr 825; Okoliczności wydarzeń 1299 r. najobszerniej omawia E. Długopolski, *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*, Wrocław 1951, s. 33 i n.
² LWWK 1564—1565, s. 102. ³ Rosin, *Ziemia...*, s. 152. ⁴ List mgr B. Abramka z Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu z dn. 28 XI 1980 r. w posiadaniu autora. ⁵ Por. przyp. 1. ⁶ Rosin, *Słownik...*, s. 162 a także 152. ⁷ AGAD, MK 74, f. 461—463 (*non vidimus*) cyt. za Rosinem, *Słownik...* ⁸ AGAD, Castr. Vielun. inscr. 10, f. 356v. ⁹ Por. przyp. 2. ¹⁰ AGAD, Castr. Vielun. inscr. 23, f. 290. ¹¹ AGAD, Castr. Vielun. inscr. 36, f. 711v. ¹² Tamże, f. 712. ¹³ AGAD, Castr. Vielun. rel. 38, f. 702v. ¹⁴ AGAD, Castr. Vielun. rel. 35, f. 316. ¹⁵ AGAD, Castr. Vielun. obl. 7, f. 402. Z innych inwentarzy wymienić należy Castr. Vielun. rel. 76, f. 76—77 z 1735 r. i Castr. Vielun. rel. 80A, f. 8v.—12, z 1745 r., a także regestr papierów Wojciecha Wolickiego, tamże f. 20—26, sięgający 1633 r.

21. Toporów, obecnie woj. sieradzkie; fortalicja — dwór na kopcu.

1. O interesującym nas obiekcie, notowanym w Metryce Koronnej, wspomina R. Rosin¹. Wzmiankowany jest także w nie publikowanym akcie podziału Toporowa i Mierzyc z 1589 r.²

2. Nie stwierdzono reliktów kopca. Prawdopodobnie znajdował się on na wschód od miasteczka (obecnie wsi) w stronę rzeki.

3. Toporów pojawia się w źródłach pisanych w 1386 r.³, choć archeologicznie poświadczona jest jego starsza metryka⁴. Pierwotnie miejscowość nazywała się Zdrzanie (Szdrzany, Zdrzanye, Stergane, Strgane). Wiadomości źródłowe o Zdrzaniach-Toporowie (miasteczku od 1464 r.) opracował R. Rosin⁵. Przy okazji sprzedaży przez Ludmiłą z Mierzyc połowy Toporowa Jakubowi Starzechowskiemu w roku 1490

wymienione jest „scopulo dicto Szdrwany”. W kolejnym akcie podziału Toporowa i Mierzyc z roku 1589 Janowi Starzechowskiemu przypadło „siedlisko wszystkie ojcowskie [...] starodawne z kopcem, z sadzawkami”⁶. Wymienione wzmianki nie pozwalają na bliższą interpretację omawianego obiektu, prawdopodobnie była to wieża lub budynek dworu wzniesiony na kopcu otoczonym fosą. Zbudowała go rodzina Toporczyków pisząca się z Mierzyc i Toporowa (Zdrgań), a następnie użytkowali Starzechowscy. Przypuszczać należy, że na przełomie XVI—XVII w. dwór obronny w Toporowie zatracił swe funkcje mieszkalne.

Być może do interesującej nas fortalicji odnosi się informacja z 1446 r. notująca, że Andrzej z Kielczygłów „wrogów tego Królestwa Polskiego do swego fortalicjum Strzygania [...] wprowadził”⁷. Nie znamy reliktyw ani wzmianek pisanych o budowlu obronnej w Kielczygłowie⁸ w woj. sieradzkim (około 20 km na północny wschód od Toporowa), a lekcja Strzyganie, podana przez J. Kobierzyckiego, interpretowana być może także jako Strgany-Strganie, czyli Zdrganie-Toporów⁹. Problem fortalicji w Toporowie wymaga dalszych badań.

¹ Rosin, *Ziemia...*, s. 167—169; tenże, *Słownik...*, s. 162—163. ² AGAD, Castr. Vielun. inc. 34, f. 305—308v. ³ CDW, nr 1851. ⁴ Kamińska, *op. cit.*, s. 130, wspomina o stanowisku z tzw. III okresu wczesnośredniowiecznego, materiały przechowywane w MAiE w Łodzi. Osada oznaczona jako Toporów, stanowisko 1, zlokalizowana jest na zachodnim brzegu Warty nieco na północ od wsi. ⁵ Rosin, *Słownik...* ⁶ AGAD, Castr. Vielun. inc. 34, f. 306v.—307. Natomiast w następnej księdze Castr. Vielun. inc. 35, f. 350—354 w dziale między Starzechowskimi wspomniane jest tylko „wielki folwark z dworem i siedliskiem starym”. ⁷ J. Kobierzycki, *Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej*, Warszawa 1915, cz. I, s. 5. ⁸ W XVI w. Kielczygłów był wsią królewską należącą jednak do starostwa wieluńskiego, *LWWK 1564—1565*, cz. II, s. 99. ⁹ Problem nie może być rozstrzygnięty, gdyż w Castr. Sirad. inc. 8, f. 394, brak jest opisu cytowanego przez Kobierzyckiego. Cała księga pochodzi zresztą z XVI, a nie XV w., jak podaje tenże autor.

22. Walichnowy, obecnie woj. kaliskie; dwór na kopcu.

1. Wzmianka o fortalicji sędziego ziemi wieluńskiej Bieniasza, pochodzi z 1487 r. Publikuje ją B. Ulanowski¹ i R. Rosin². Kolejne inwentarze wsi z lat: 1612, 1711, 1770 i 1791³, opisujące obiekt, pozwalają na lepsze poznanie interesujących nas budynków; inwentarz z 1774 r.⁴ zawiera tylko kontrakt dzierżawny. Budowla obronna w Walichnowach nie była przedmiotem opracowań.

2. Prawie okrągły, mocno zalesiony kopiec o średnicy 45—50 m wyniesiony około 1,5 m ponad otaczający teren znajduje się w obrębie podworskiego parku, w odległości około 120 m na północny-zachód od klasycystycznego pałacu, wzniesionego w 1843 r. (data na elewacji

ogrodowej) i spalonego w 1945 r.⁵ Kopiec okala z trzech stron fosa o szerokości 8—10 m. Od południa jest ona zasypana. W zachodniej części kopca znajduje się duży wkop, pochodzący z rabunkowego pozyskiwania budulca. Do II wojny światowej na kopcu znajdowała się lodownia dworska, rozebrana po reformie rolnej. W wykopie widoczne są ułamki dziewiętnastowiecznej cegły maszynowej i starszej cegły o grubości ponad 7 cm, liczne kamienie i grudy zaprawy, pochodzące z lodowni i starszych założeń murowanych.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1377 r.⁶ Jej metrykę historyczną opracował R. Rosin⁷. Sporo danych o wsi zebrał J. Łaski⁸. Przez cały interesujący nas czas pozostawała ona w ręku Wieruszów Walichnowskich (pierwotnie Walknowskich). Jeszcze w II połowie XVI w. siedzieli w niej na 15 łanach Benedykt i Marcin Walknowscy⁹. Brak jest danych pozwalających na bliższą interpretację średniowiecznej fortalicji i dworu wzmiankowanego w podziale wsi w 1612 r. „najprzód Panu Marcinowi padło działem rzeczonym dwór wszystek z kopcem, przykopem, stawem, młynem, także z tym wszystkim cokolwiek przy dworze i siedlisku”¹⁰. Wydaje się, że był to ten sam budynek. W końcu XVII lub na początku XVIII w. ulega on rozebraniu (?), zniszczeniu (?), gdyż inwentarz z 1711 r. przekazuje obraz nowego budynku stojącego na kopcu: „[...] dwór na kopcu niedokończony, bo tylko ściany z dachem, bez okien i drzwi, pieców, stropów po wszystkim budynku, przez okop do niego most zły zgniły. Przeciwno dworowi jest lamus, u którego drzwi nie masz, niedaleko lamusa gołębieńiec, koło podwórza mało co płotów i sad nie ogrodzony [...]”¹¹. W końcu XVIII w. jest on już znacznie zużyty. Był to prawdopodobnie budynek rozplanowany trójdzielnie o dwóch traktach. Wzmiankowanie w 1770 r. starego i spróchniałego mostu, a w 1791 r. mostu dobrego sosnowego świadczy o tym, że w XVIII w. fosa była jeszcze napełniona wodą. Budynek uległ ostatecznemu zniszczeniu na przełomie XVIII—XIX w. lub dopiero w II ćwierci XIX w., kiedy to wybudowano obecnie istniejący pałac.

¹ Ulanowski, *op. cit.*, t. II, nr 852, s. 412—414. W budowlu była m. in. stubaque superiori alba”. ² Rosin, *Słownik...*, s. 167. ³ AGAD, Castr. Vielun. rel. 8, f. 359; Castr. Vielun. rel. 53, f. 61v.—64; Castr. Vielun, obl. 24, f. 191—193; Castr. Vielun. obl. 48, f. 832—857. ⁴ AGAD, Castr. Vielun. obl. 29a, f. 1023—1026, 1029—1032. ⁵ Wzmianki o pałacu brak w KZS, t. II, por. *Województwa łódzkie i miasto Łódź* [w:] *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, red. M. Charytańska, Warszawa 1971, z. 9, s. 57; Ciekliński, *op. cit.*, s. 48—49. Obecnie mieści się w nim Szkoła Podstawowa. ⁶ Kozierowski, *op. cit.*, t. II (VII), s. 200. ⁷ Rosin, *Słownik...*, s. 167. O relacjach nazw Walichnowy—Falkenau—Sokolniki pisze obszernie Rosin, *Ziemia...*, s. 171. ⁸ Łaski, *op. cit.*, t. II, s. 153. ⁹ *Polska XVI wieku...*, s. 298, a także s. 210. ¹⁰ AGAD, Castr. Vielun. rel. 8, f. 359. ¹¹ AGAD, Castr. Vielun. rel. 53, f. 63v.

Inwentarz części dóbr Walichnowy kopiec zwanej
[...] Roku Pańskiego 1770 spisany

[F. 191] „Dwór na kopcu, do którego z przyjazdu od wsi wrota nowe z tarcic prostych na biegunach drewnianych, u jednej tylko forcie zawiasa w górze żelazna. Te wrota z fortą bez wrzeciędza i skobla. Przed dworem mostek z rżniętego drzewa stary, spróchniały. Wchodząc do dwora drzwi podwójne na zawiasach żelaznych bez zamka, stare. Sien bez podłogi, pułap w niej z tarcic ułożony, nieskupiany. W tej sieni okna dwa proste w drewno oprawne. Z sieni na prawą stronę do pokoju wchodząc drzwi stolarską robotą bez zamka. W tym pokoju komin, piec i okna dobre. Z tego pokoju, pokój drugi do którego drzwi stolarską robotą na zawiasach bez zamka. W tym pokoju komin, piec i okna dobre, jedno okno w —, w drewno oprawne taflowe. Z tego pokoju drzwi do komnatki stolarską robotą. W tej kominy, podłoga zła, pułap dobry, okna dwa w ramy oprawne, w jednym tafla stłuczona. Z tej komnatki do sadu drzwi zle. Dalej na lewej stronie, wchodząc do pokoju drzwi na zawiasach żelaznych stolarską robotą, piec, podłoga i pułap dobre. Z tego pokoju do sieni drzwi stolarską robotą. W sieni kuchnia, do której drzwi proste z zawiasami i skoblami. Z sieni do pokoju wchodząc drzwi stolarską robotą, w tym piec, komin, podłoga i pułap dobre, okna dwa taflowe. Z tego pokoju wchodząc do drugiego, okna nie masz, tylko drewnami zabite, w drugim tafla jedna stłuczona. Z tego pokoju na lewą stronę drzwi na zawiasach popsute z zamkiem, pułap i podłoga dobre. Z sieni do stołowej izby drzwi bez zamku stolarską robotą, komin zły, pieca nie masz, szafa wielka niebiesko malowana, w której tafle szklane, okien sześć z tych w dwóch tafle stłuczone, drugie z gruntu zle, trzeciego półkola nie masz tylko ramy z zawiasami i czwartego także, pułap dobry, podłoga stara zła, kominy wielkie dwa stare. Dach z gontów stary, zły, reperacyi potrzebujący.

Officyny przy dworze będące z ganeczkiem. Na prawą rękę z gan-ku wchodząc drzwi nie masz. Na górę schody dobre, komin i pułapy a reszta nieskończone [F. 191 v.], przy tym ganeczku, po lewej stronie od dworu, drzwi puste ciesielską robotą do sieni. Z sieni do izby drzwi na zawiasach bez zamka i wrzeciędza, piec, komin, podłoga i pułap dobre. Z tej sieni komórka, lecz drzwi ani okien nie masz. Całe te officyny gontami pobite niedawno. Folwark [...]” opis zabudowań i poddaństwa do F. 193.

Inwentarz czyli stan dóbr części wsi Walichnowy i przyległości [...] 1791 r. spisany

Wieś Walichnowy części do W W Nieszkowskich należące

[F. 832] „Dwór na kopcu stojący, do którego wchodząc są drzwi podwójne z tarcic, w sieni podłogi i sufitu nie masz. Na boku tej jest kuchenka wylepiona mała. Na lewej stronie sieni całe pół dworu puste. Na prawej zaś stronie drugiej połowy dworu jest pokojów z garderobą cztery, w nich podłogi i sufity z tarcic, okna taflowe, drzwi także z tarcic na hakach i zawiasach z zamknięciami żelaznymi. Pierwszy i drugi pokój są wybite obiciami papierowymi, w nich lamperie, futrowania u okien i drzwi malowane, piece dwa z cegły murowane, trzeci w pierwszym pokoju okrągły z kafli wystawiony, kominki w pokojach murowane, kominy wielkie w środku dworu dwa [F. 832 v.] z fundamentu na wierzch dworu z cegły wymurowane. W tym dworze drzewo pod topór obrabiane, przyciesi pod całym dworem zgniłe, ściany wypaczone i obalenia są skłonne. Drzewo w tych ścianach części zgniłe, częścią spróchniałe. Dwór ten pokryty szkudłami staremi, w końcu zaś jednym od północy snopkami poszyty, stary, z gruntu nowego wystawienia potrzebuje.

Około tego dworu jest okop ziemią zalazły, na którym okopie wystawiony most dosyć dobry z drzewa sosnowego, w którym także szarpale dębowe widzieć się dają.

Officyny w poprzek nad okopem wystawione, do których wchodząc drzwi do sieni z tarcic na zawiasach z hakami i skoblami żelaznymi. Na prawą stronę sieni pokoik w którym podłoga i sufit z tarcic, okna dwa tafelkowe, futrowane na zawiasach z hakami żelaznymi, piec z kafli, kominek z cegły murowany nadpsuty. Cały pokoik tarcicami i obiciem płóciennym starym wybity. Z tego pokoiku są drzwi na zawiasach i hakach z wrzeciędzem żelaznym do garderobki, w której okno z tafelek, na hakach żelaznych podwójne. Ta garderobka, również jak pierwszy pokój, tarcicami wybita. Wracając się do sieni są drzwi na zawiasach [F. 833] z wrzeciędzem żelaznym i schody na górę, gdzie po prawej ręce schodów znajduje się schowanie tarcicami z jednej strony opatrzone, na drugiej zaś stronie nie masz żadnego schowania. Zszedłszy z góry na dół officyn na lewej stronie znajduje się izba z komorą, do których drzwi z tarcic z zamknięciami żelaznymi, podłoga i sufit z dylów, okna tafelkowe, piec częścią kaflowy, częścią z cegły murowany, kominek także murowany, kominy dwa wielkie lepiące u wierzchu, zaś nad dachem murowane. Te officyny są pod jednym dachem, w większej części staremi szkudłami pobite a w mniej-

szej snopkami poszyte. Przed officynami jest ganek na słupach stojący, również staremi szkudłami pokryty. Te officyny wystawione są z drzewa kostkowego. Przyciesie w nich ze szczętem na okół i niektóre drzewo nad przyciesiami będące zgniłe, znacznej reperacyi potrzebują i nowego dachu pobicia potrzebują. Folwark na przeciwko dworowi [...]” i dalej opis zabudowań i wsi do F. 857 v.

AGAD, Castr. Wielun. obl. 48.

23. Wieluń, obecnie woj. sieradzkie; dwór murowany.

Pierwszą informację o murowanym dworze arcybiskupim w Wieluniu podaje Janko z Czarnkowa¹. Obiekt posiada sporą literaturę, ostatnio omawia go marginesowo W. Tomicka-Puget².

2. Dwór znajdował się w obrębie średniowiecznego założenia miejskiego, zamkniętego murami wzniesionymi z inicjatywy Kazimierza Wielkiego w latach 1350—1370³. Zajmował on teren przylegający do murów miejskich, na południe od bramy Dąbrowskiej (Kaliskiej) w południowo-zachodniej części miasta. Po 1612 r. obszar ten zajęty został przez klasztor Panien Bernardynek, fundowany przez żonę wojewody sieradzkiego Aleksandra Koniecpolskiego Annę ze Sroczyca⁴. Forma budynku i jego ewentualne urządzenia obronne są trudne do zrekonstruowania. Prawdopodobnie, podobnie jak mury kazimierzowskie, zbudowany był z kamienia.

3. Miasto Wieluń, notowane jako *civitas* dopiero w 1283 r., powstało prawdopodobnie w początkach XIII w.⁵ R. Rosin skłonny jest poważnie traktować tradycję założenia tu w 1217 r. klasztoru augustianów, czy — jak chce W. Patykiewicz — miejscowych eremitów, co potwierdza wczesną metrykę miasta⁶. Opis Janka z Czarnkowa (powtórzony przez J. Długosza i innych kronikarzy, a także wykorzystany przez J. Korytkowskiego) omawiający dzieła fundowane przez Jarosława Bogorię Skotnickiego († 1376 r.) notuje „[...] item castrum Lovicz, Unyeow, Opatow, et Camyen de novo muris fortissimis, prout hactenus cernuntur aedificavit. Item in Unyeow, in Curzelow, in Opatow et in Kalis sanctae Mariae ecclesias, in Lancicia vero, in Cracovia, in Wyelun, in Calis et in Gnezna curias atque domos de muro firmissime construxit [...]”⁷. Naturalnie, nie określa on chronologii powstania dworu w Wieluniu, którą zamknąć można w latach 1342—1374, czyli w okresie zajmowania przez Jarosława stolca arcybiskupa gnieźnieńskiego. Tylko budowę kaplicy św. Wawrzyńca i domu „z cegły palonej i kamienia” na Wawelu można bowiem, za J. Korytkowskim, łączyć z latami przed 1339 r., czyli okresem pełnienia godności kancle-

rza⁸. Przyjąć więc należy, że mury miejskie, dwór Jarosława a także zamek powstały w tym samym czasie i podporządkowane były jednej koncepcji urbanistycznej. Przy tym rozwiązaniu wydaje się, że dom arcybiskupi otaczał od południowego zachodu mur obronny, będący zarazem odcinkiem muru obwodowego miasta. Brak danych, czy dwór od strony miasta także otaczał obwód warowny — parkan, mur, rów, czy fosa. Być może XIV-wieczny budynek fundacji Jarosława to „kamienica spustoszona”, którą w 1612 r. nabyły pp. bernardynki od „Prześwieatnej Kapituły Gnieźnieńskiej” za sumę 1425 złp⁹. Problem dworu arcybiskupiego w Wieluniu wymaga dalszych badań, szczególnie archiwalnych.¹⁰

¹ *Monumenta Poloniae Historica, Kronika Janka z Czarnkowa*, opr. J. Szlachetkowski, Warszawa 1961, t. II, s. 673. ² W. Tomicka-Puget, *Kościół i klasztor Panien Bernardynek w Wieluniu. Przyczynek do dziejów architektury bernardyńskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1963, t. VIII, z. 1, s. 41—61. ³ J. Wiśniewski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 481—495. ⁴ Tomicka-Puget, *op. cit.*, por. także plan Wielunia z 1799 r. sporządzony przez Grappowa. Ostatnio publikuje go Wiśniewski, *op. cit.*, rys. 234 i s. 483, przyp. 15. ⁵ Rosin, *Słownik...*, s. 169 i n. ⁶ Tenże, *Ziemia...*, s. 119—120 i n. ⁷ Por. przyp. 1. ⁸ Korytkowski, *op. cit.*, s. 646 i n. ⁹ Tomicka-Puget, *op. cit.*, s. 43. ¹⁰ Wydaje się, że pięć zbudowanych przez Jarosława Bogorię Skotnickiego zamków — Łowicz, Uniejów, Opatków, Kamień i Gniezno (?) — nie reprezentowało określonego „typu” architektonicznego, a ich rozplanowanie nie było podporządkowane określonym regułom lecz dostosowane do warunków lokalnych, por. L. Kajzer, *Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1983, Folia Archeologica 3, s. 147 i n. Sądzić można, że także fundowane przez Jarosława dwory w Łęczycy, Kaliszu, Gnieźnie (?), Wieluniu i Krakowie znacznie różniły się między sobą programami architektonicznymi.

24. Wieruszów, obecnie woj. kaliskie; dwór drewniany i murowany.

1. Najstarszą wzmiankę o fortalicji w Wieruszowie podaje J. Długosz¹. Historię miasta i „zamku” sumuje L. Koczy². W roku 1971 K. Nowiński z Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PP PKZ w Warszawie przeprowadził badania terenowe. Wyniki nie zostały opublikowane³.

2. Po lewej stronie szosy E12 (jadąc z Łodzi do Wrocławia) za miastem a przed mostem na Prośnie znajduje się nieregularne wzgórze, zajęte obecnie przez park i tereny rekreacyjne. Relikty „zamku” nie są widoczne na powierzchni gruntu.

3. Miasto Stary, a następnie Nowy Wieruszów powstało według R. Rosina⁴ w połowie XIV w. W roku 1368 wzmiankowane jest oppidum⁵. Metrykę historyczną miejscowości opracował R. Rosin⁶. J. Długosz zanotował, że w 1442 r. śląski dowódca wojsk królowej

Elżbiety Lienhardt Azynheymer z Namysłowa wpadł na teren wieluńskiego, zajął fortalicję w Wieruszowie i wziął do niewoli jej właściciela Klemensa Wierusza⁷. Następnie fortalicja poświadczona jest w 1467 r., kiedy to Małgorzata z Wieruszowa sprzedła ją Janowi Kępińskiemu z Baranowa⁸. W XVI w., w okresie pozostawania Wieruszowa w ręku Tomickich, Jan Tomicki, kasztelan gnieźnieński, przyjmował na zamku w dniu 8 lutego 1573 r. króla Henryka Walezego podróżującego z Francji do Krakowa⁹. Po kolejnych zmianach właścicieli (Zalescy, Męcińscy, Walewscy) Wieruszów stał się na początku XIX w. własnością hrabiego Malzhanna, który na miejscu starych budowli wybudował kolejny murowany „zamek”¹⁰. Według opisu z II połowy XIX w. był on zlokalizowany na wzgórzu otoczonym fosą¹¹. Obiekt posiada przekaz ikonograficzny publikowany przez L. Koczego, był także fotografowany w latach trzydziestych przez J. Zachwatowicza¹². W wyniku badań terenowych na wzgórzu stwierdzono: warstwy ziemne z materiałem średniowiecznym, reliktów nowożytnych fundamentów kamienno-ceglanych i mury „zamku” Malzhanna¹³. Brak pełnej publikacji wyników badań i ich fragmentaryczność nie pozwala na rekonstrukcję obiektów w poszczególnych fazach użytkowania. W świetle dotychczasowego stanu badań wydaje się, że historia zabudowy wzgórza zamkowego w Wieruszowie wyglądała następująco: z inicjatywy Wieruszów powstała na przełomie XIII—XIV (lub na początku XIV w.) drewniana fortalicja, może typu tzw. grodziska stożkowego. W XVI w. jej miejsce zajął murowany dwór Tomickich, a następnie budowla dziewiętnastowieczna. Problem zamku w Wieruszowie wymaga dalszych badań.

¹ J. Długosz, *Historiae Polonicae*, t. IV, [w:] *Opera omnia*, Kraków 1877, t. XIII, s. 682. ² L. Koczy, *Dzieje miasta Wieruszowa*, Poznań 1930. ³ K. Nowiński, *Wieruszów*, IA, Badania rok 1971, Warszawa 1972, s. 280, a także ustne relacje autora badań i sprawozdanie w Archiwum PP PKZ w Warszawie: *Wieruszów, pow. loco, woj. łódzkie. Dokumentacja badań archeologicznych prowadzonych od 3 V do 3 VI 1971 r.*, maszynopis, Warszawa 1971. ⁴ Rosin, *Ziemia...*, s. 162. ⁵ Patykie-wicz, *op. cit.*, nr 7, s. 276. ⁶ Rosin, *Ziemia...*; tenże, *Słownik...*, s. 174—175. ⁷ Por. przyp. 1. ⁸ AGAD Castr. Vielun. inscr. 1, f. 157. Miasteczko (może z zamkiem) przeszło w ręce Tomickich już w II poł. XV w., bo Krzysztof i Jan Tomiccy byli właścicielami Wieruszowa już w 1498 r.; por. AGAD, dok. nr 8587, wystawiony 24 kwietnia tegoż roku. Dziękuję doc. R. Rosinowi za udostępnienie mi odpisu źródła. ⁹ Stanisława Orzelskiego *bezkrólewia ksiąg ośmioro 1572—1576 r.* [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, Kraków 1917, t. XXII, s. 168. Rolę Jana Tomickiego w elekcji określał A. Przyboś, R. Żelewski, *Diariusz poselstwa polskiego do Francji po Henryka Walezego w 1573 r.*, Warszawa 1963. ¹⁰ Koczy, *op. cit.*, fot. po s. 88. Brak danych, czy pożar miasta w dniu 7 VI 1733 r. spowodował także zniszczenie zamku; AGAD, Castr. Vielun. rel. 75, f. 110—110v.; 113. Zniszczeniu uległ wtedy ratusz, jatki, komora celna i blisko 100 domów. ¹¹ SGKP, t. XIII, s. 389.

¹² Fotografia nr 6391 w Archiwum Instytutu Sztuki PAN. ¹³ Nowiński, *op. cit.*, s. 280.

25. Wierzchlas, obecnie woj. sieradzkie; dwór na kopcu (?), kamienica.

1. O interesujących nas obiektach informuje dział wsi z 1785 r.¹ Obiektu nie notuje literatura. Badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktyw kopca ani kamienicy.

3. Miejscowość pojawiająca się w źródłach pisanych w 1323 r. stała się przez cały interesujący nas czas własnością prywatną². Siedzieli tu Wierzchlejscy-Wierzchlajscy, którzy w połowie XVI w. posiadali kilkunastkowy majątek (Wierzchlas, Kraszkowice, Kochłów, Gaszyn), wynoszący ponad 20 łanów³. W podziale z 1785 r. wspomniana jest „część zwana kamienica”⁴, nie pozwalająca na dokładniejszą interpretację źródła. Kolejny akt z tego roku zawiera opis schedy Józefa Wierzchlejskiego, w skład której wchodziły: „[...] do której połowy, kamienicznej zwanej, należeć będą budynki wszystkie dworskie na tej połowie znajdujące się jako to: dwór z obiciem wszystkim znajdujący się, kamienica murowana z sklepami wszystkimi, oranżeria na kopcu z okopem z lodownią, ogród włoski ze wszystkimi do niego przynależnościami [...]”⁵. Wydaje się, że w miejscowości tej istniał średniowieczny (?) dwór na kopcu, który w opisywanym okresie utracił już dawne swe funkcje mieszkalne na rzecz murowanego dworu-kamienicy z XVI w., także opuszczonej przed końcem XVIII w. Teoretycznie nie można jednak wykluczyć możliwości, że kamienica poprzedzała dwór „za okopem”. Taką sytuację stwierdzono w łęczyckim Rycerzowie⁶. Bardzo typowe jest także ułożenie na starym kopcu dworskim lodowni. Problem wymaga dalszych badań.

¹ AGAD, Castr. Vielun. obl. 41a, 569—571. ² Rosin, *Ziemia...*, s. 155; tenże, *Słownik...*, s. 176. Materiały archeologiczne pozwalają jednak przesunąć metrykę wsi na XI—XII w. por. Kamińska, *op. cit.*, s. 130. ³ *Polska XVI wieku...*, s. 290—291 i n. ⁴ AGAD, Castr. Vielun. obl. 41b, f. 723, 726. ⁵ AGAD, Castr. Vielun. obl. 41a, f. 569. ⁶ L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII—XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1980, Folia archaeologica 1, s. 271.

DIE HERRENHÖFE VOM GEBIET WIELUŃ IN DER ZEITPERIODE 13.-17. JAHRHUNDERT

Resümee

Den Gegenstand der Studie bildet eine Analyse der befestigten Herrenhöfe vom Gebiet Wieluń. Die Arbeit besteht aus zwei Textkapiteln, einem Verzeichnis von Bauobjekten und einer Sammlung von Fotos. 1. Kapitel handelt von Fragen, die Einführungscharakter haben. Die Analyse erstreckt sich auf den Zeitraum vom 13. bis zum 17. Jahrhundert. Unter der Bezeichnung das Gebiet Wieluń ist hier das Territorium innerhalb der Verwaltungsgrenzen des Kreises Wieluń zu verstehen (seine Fläche beträgt über 2000 km²). „Offiziell gehörte das Territorium zur Woiwodschaft Sieradz, praktisch bildete es eine selbständige Verwaltungseinheit mit eigener Hierarchie von Behörden. Die Bearbeitungsmethode der Materialien, die Quellenbasis und theoretische Voraussetzungen sind in bedeutendem Grade die gleichen wie in der früheren Arbeit, betitelt „Studien über Verteidigungsanlagenbau auf dem Gebiet der Woiwodschaft Łeczyca in der Zeitperiode 13.-17. Jahrhundert“, die 1980 im Druck erschienen ist. Der wesentliche Unterschied im Vergleich zu der Arbeit über die Woiwodschaft Łeczyca ist hier die Beschränkung der Analyse auf befestigte Herrenhöfe. Unberücksichtigt blieben die mit Schlösserbau und den städtischen Befestigungsanlagen verbundenen Fragen. Unter dem Begriff „befestigter Herrenhof“ werden in der vorliegenden Arbeit Objekte verstanden, die zugleich Verteidigungs- und Wohncharakter tragen und aus Holz oder auch aus dauerhaftem Material erbaut waren. In der Literatur werden diese Objekte bezeichnet als „Schuttkegelburg“, „gemauerter Hof“, „Kastellartiger Hof“. In weiteren Kapiteln werden folgende Fragen besprochen: Zielstellungen und Methode der Arbeit, Abriß der Geschichte und der Bodeneigentumsstruktur auf dem Gebiet Wieluń, dessen Grenzen, Physiographie und Siedlungsverhältnisse sowie Stand der Forschungen über die befestigten Objekte des Gebiets Wieluń.

Der Inhalt des 2. Teils umfaßt die Analyse der befestigten Herrenhöfe des Gebiets Wieluń auf Vergleichshintergrund. Die analytische Partie ist in zwei Teile untergliedert, sie betreffen: mittelalterliche Herrenhöfe und die weit in die Neuzeit hineinreichenden Ausführungen vom mittelalterlichen Charakter. Die Analyse ergab, daß auf dem Gebiet Wieluń ein mittelalterlicher gemauerter Hof und 8—11 Höfe aus Holz sich befanden. Den gemauerten Hof ließ der Erzbischof Jarosław Bogoria Skotnicki (1342—1374) errichten. Er befand sich innerhalb der Grenzen des mittelalterlichen Baukomplexes der Stadt Wieluń. Im 17. Jahrhundert wurde er in einen Kloster umgebaut. Die bisherige Quellenkenntnis macht eine umfangreichere Analyse des Objekts nicht möglich. Die befestigten Herrenhöfe aus Holz sind in der Literatur bisher unbekannt, oder sie werden nur als Schuttkegelhöfe bzw. als Kastellartige Höfe erwähnt. Der sehr bescheidene Stand archeologischer Geländeforschung

bildet keine Voraussetzungen für eine eingehendere Analyse dieser Objekte. Allem Anschein nach waren es für das Polonische Tiefland ziemlich typische spätmittelalterliche befestigte Ritterhöfe; sie wurden in der Regel auf Schuttkegeln errichtet, mit Wassergräben und andern Hindernissen umgeben.

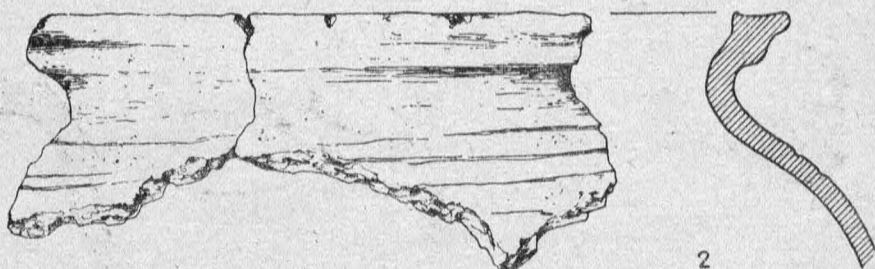
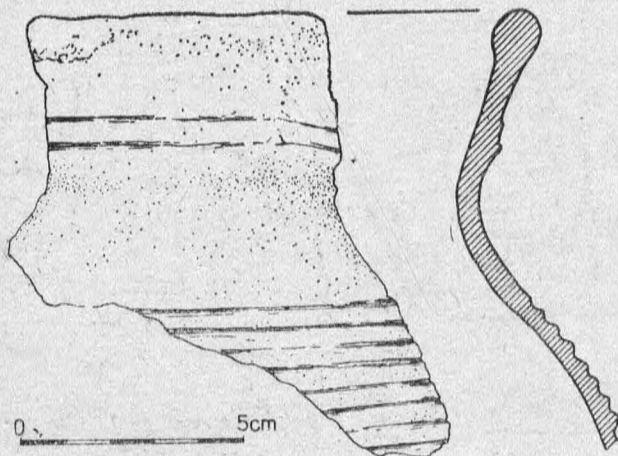
Die Tradition, kleine befestigte Wohnobjekte zu bauen, hat auf dem Gebiet Wieluń bis tief in die Neuzeit überdauert. Auf diesem Gebiet sind uns zwei gemauerte Höfe aus 16. Jahrhundert bekannt: der von der Magnatenfamilie Koniecpolski erbaute Hof in Kruszyna und der in Kamionka, dessen Gründer die Erzbischöfe von Gniezno waren. Aus der Analyse des Geländes und der archivalischen Urkunden hat sich jedoch erwiesen, daß in 5—6 Orten weitere Höfe sich befanden. Die Ungenauigkeit der urkundlichen Beschreibungen sowie keine Möglichkeit, die Objekte, die sich nicht erhalten haben, einer Untersuchung mit Anwendung der Methoden des Architekturhistorikers zu unterziehen, erschweren entsprechende Schlußfolgerungen. Es scheint jedoch, daß alle von ihnen dem in Polen im 16. Jahrhundert recht oft auftretenden Typ einheitlichen auf rechteckigem Plan errichteten Baus von 3 bis 4 Stockwerken entsprachen, der nicht selten auf einer vom Wassergraben umgebenen Aufschüttung oder auf einer mitten im großen Teich sich befinden — den Insel gelegen war. Begründer aller in der Arbeit besprochenen, jetzt nicht mehr existierenden, gemauerten Herrenhöfe gehörten zum Kreis des Groß — und Mitteladels. In der Neuzeit entstanden auf dem Gebiet Wieluń mindestens 5 befestigte Höfe aus Holz (abgesehen von 3 weiteren, deren Chronologie hypothetisch ist), außerdem funktionierten hier 2 solche Objekte aus früherer Zeit. Insgesamt befanden sich auf diesem Gebiet vor dem Jahre 1500 10 aus Holz erbaute Höfe. Der Umstand, daß keines dieser Objekte sich erhalten hat, erschwert die Analyse. Anhand der bestehenden Inventare läßt sich jedoch feststellen, daß auf mit Wassergräben umgebenen Aufschüttungen Wohnobjekte sich befanden, in deren modernen architektonischen Programmen Verteidigungszwecke unberücksichtigt waren.

Die Analyse der befestigten Herrenhöfe vom Gebiet Wieluń bestätigt in bedeutendem Umfang diejenigen Regelmäßigkeiten, die auch auf dem Gebiet Łęczyca beobachtet werden können. Das berechtigt zur Annahme, daß sie auch fürs Gesamtterritorium der Woiwodschaften Großpolens, vielleicht sogar für das größere der Polnischen Tiefebene, zutreffen. Auf dem verhältnismäßig kleinen, die Fläche von 2 Tausend Quadratkilometern nicht überschreitenden Gebiet konnten 25—30 befestigte Höfe festgestellt werden, von denen die Hälfte in der Literatur nicht bekannt ist. Besonders bemerkenswert sind in diesem Zusammenhang Schätzungen hinsichtlich der Gesamtzahl der befestigten Höfe auf dem Territorium des Königreichs Polen im Mittelalter und in der Neuzeit. Im Mittelalter entfiel ein befestigter aus Holz erbauter Hof durchschnittlich auf 200 km², was den aus der Analyse des Gebiets der Woiwodschaft Łęczyca sich ergebenden Daten annähernd entspricht. Die Vermutung scheint nahe zu liegen, daß vor 1500 auf dem Gebiet des sog. Zentralpolen (die Woiwodschaften Łęczyca, Wieluń, Sieradz und das Gebiet von 15 000 km²) etwa 80 größere und kleinere befestigte Wohnobjekte (sogenannte Schuttkegelburgen, Kastellartige Höfe, Höfe mit Verteidigungsanlagen u.dgl.) sich befanden. Etwas kleiner war die Zahl der gemauerten Höfe, die vorwiegend im 16. Jahrhundert erbaut wurden. Die etwa 30 auf Aufschüttungen erbauten Höfe und die weiteren einigen bis einigen zehn, die als hypothetisch angenommen werden können, weisen auf die Richtung künftiger Forschungen hin. Die mittelalterliche Tradition, einen Hof auf Aufschüttung zu errichten, dauerte auf dem Gebiet Wieluń (wie auch in ganz Polen) mindestens bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts an. In der Zeit der Produktionsverhältnisse, die das entwickelte Vorwerks — und Frondienstsystem

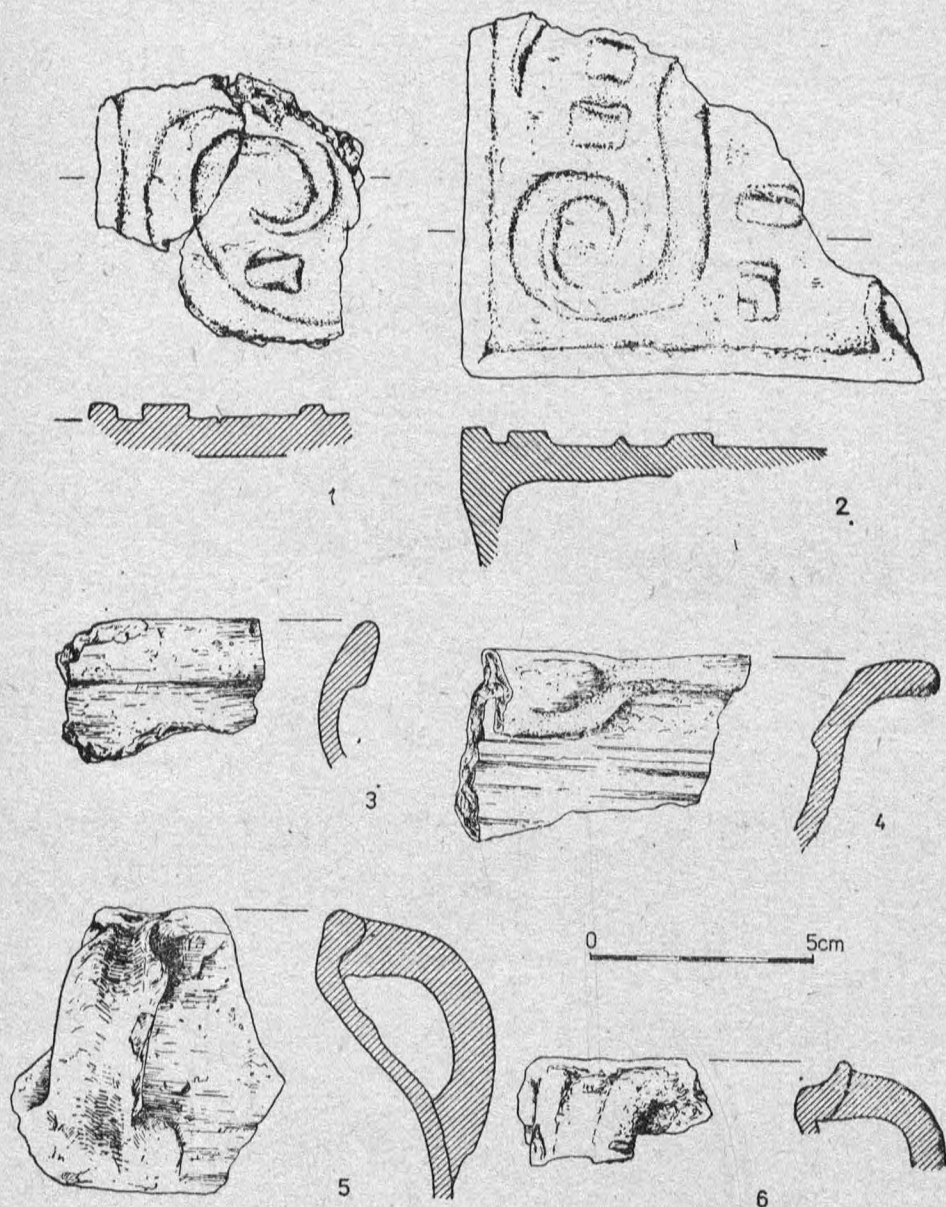
kennzeichnete, war ein solcher Wohnsitz unzweifelhaft ein Anachronismus. Trotzdem bildete, wie es aus den obigen Feststellungen ersichtlich ist, ein auf einer Aufschüttung errichteter, durch Wassergraben abgegrenzter Hof weiterhin eine Attraktion. Die auf dem Gebiet Wieluń durchgeführten Forschungen bestätigen die Suggestion, daß der Kostenaufwand beim Bau eines gemauerten Hofes in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts 3—4 Tausend Florin betrug. Da das Einkommen von einer Hufe Vorwerksboden in jener Zeit über 30 Florin ausmachte, war der genannte Kostenaufwand dem Einkommen von 100 Hufen gleich. Wenn jedoch in Betracht genommen wird, daß die zu diesem Zweck erforderlichen Finanzbestände nicht innerhalb eines Jahres gebildet wurden, sondern das Resultat der wirtschaftlichen Tätigkeit einer ganzen Generation waren, überschritten die scheinbar hohen Kosten die Finanzierungsmöglichkeiten des Herrn auf einigen Dörfern nicht. Der mit dem Bau eines Hofes aus Holz verbundene Aufwand war, von den Kosten der vollen Wohneinrichtung abgesehen, fast zehnmal kleiner.

Der Schlußteil der Studie enthält eine Zusammenfassung der die befestigten Höfe des Gebiets Wieluń betreffenden Forschungsergebnisse sowie die Rolle dieser Höfe im Verteidigungssystem des Gebietes. Es wird darauf hingewiesen, daß im Mittelalter bei der Lagebestimmung befestigter Objekte das breitere Problem der Verteidigungsfähigkeit eines Gebiets berücksichtigt wurde. In der Neuzeit dagegen bestimmten die Bedürfnisse des Bodenbesitzers den Standort des Hofes. Dieser Teil handelt auch von der Frage der Arbeitsmethoden bei der Analyse der ländlichen befestigten Wohnsitze, wobei die Bedeutung gleichzeitiger Durchführung von Gelände — und archivalischen Forschungen betont wird. Den hier dargelegten Versuch einer Analyse der befestigten Herrenhöfe des Gebiets Wieluń betrachten wir als die zweite Etappe der die ländlichen Verteidigungsobjekte betreffenden Forschungen. Forschungen dieser Art werden wir in kommenden Jahren fortsetzen.

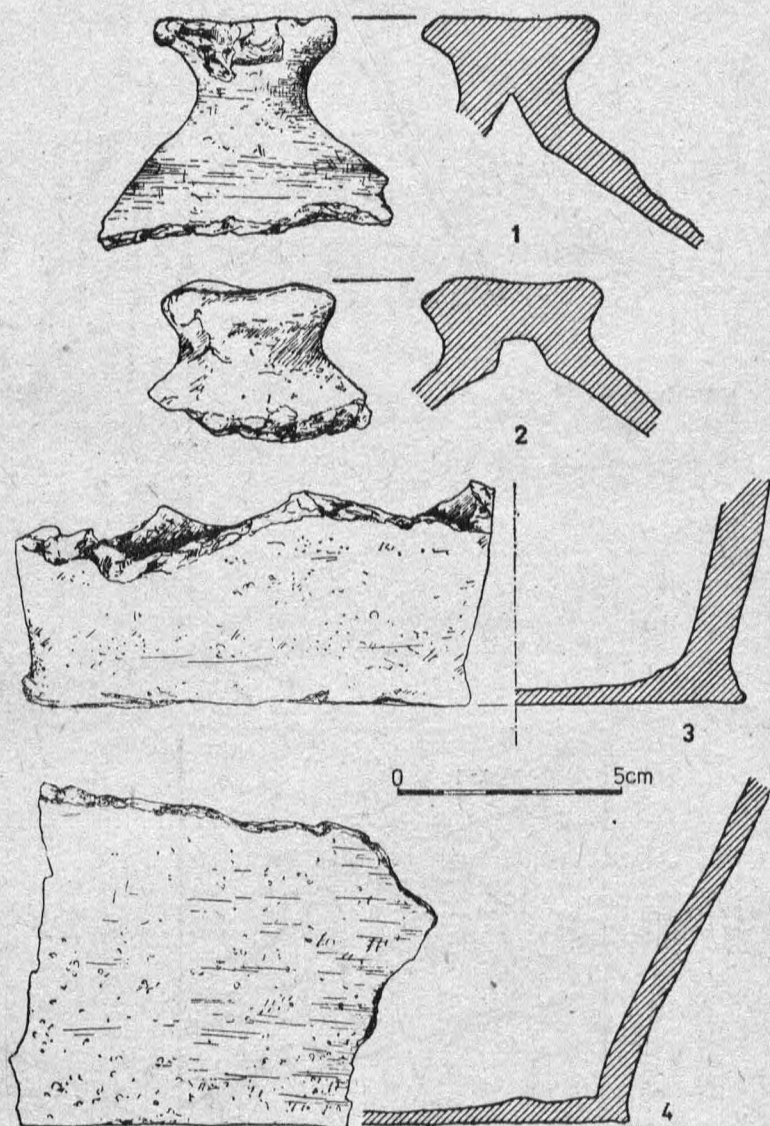

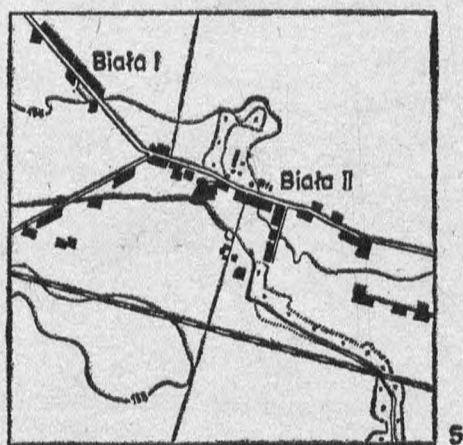
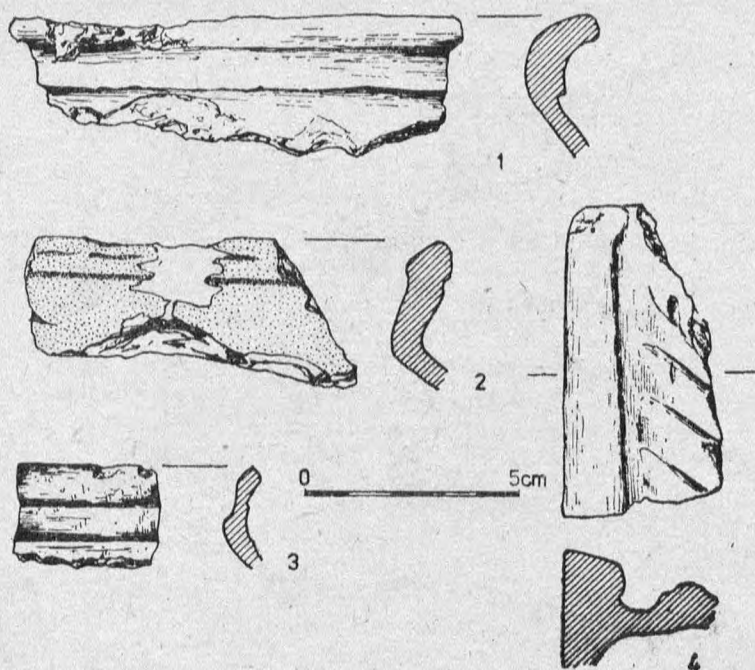
Konopnica, grodzisko. Materiały z badań terenowych

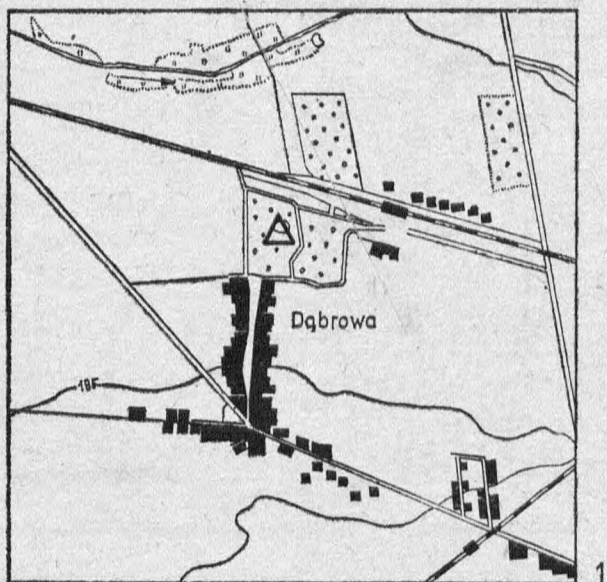
1, 2. Konopnica. Materiały z badań terenowych; 3, 4, 5, 6. Łaszów, kopiec podworski.
Materiały z badań terenowych (wszystkie rysunki wykonała Emilia Grabarczyk)

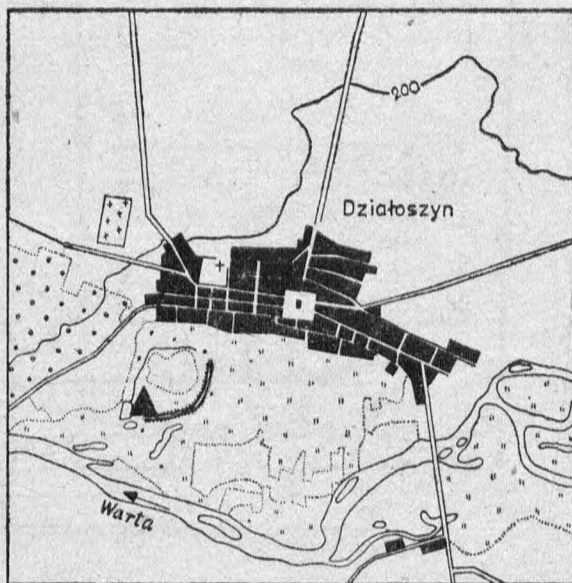
Łaszów, kopiec podworski. Materiały z badań terenowych

1, 2, 3, 4. Staw, kopiec podworski. Materiały z badań powierzchniowych; 5. Biała, lokalizacja fortalicji

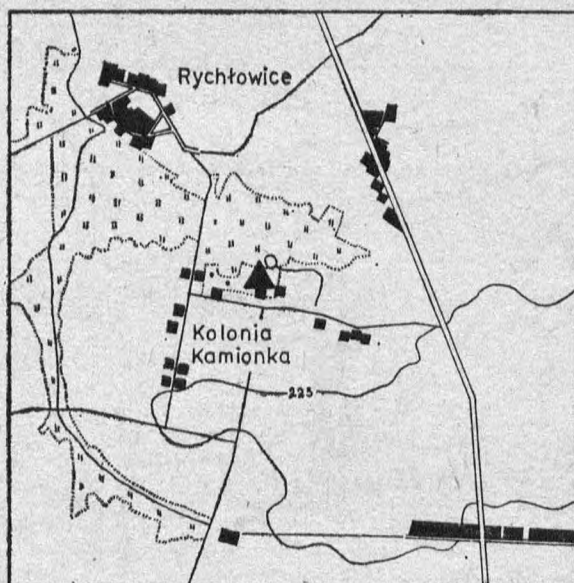

1

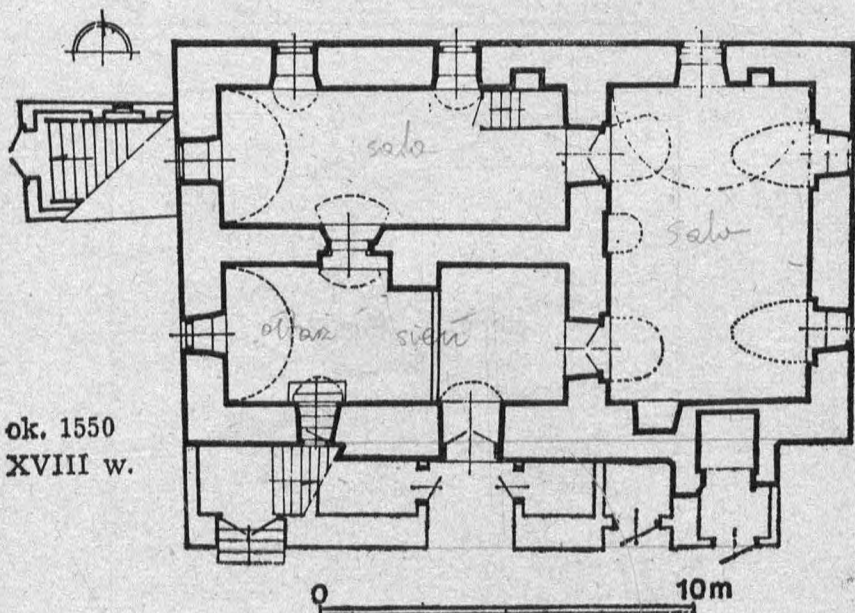

2

1. Dąbrowa, lokalizacja pozostałości po kopcu; 2. Działoszyn, lokalizacja kopca

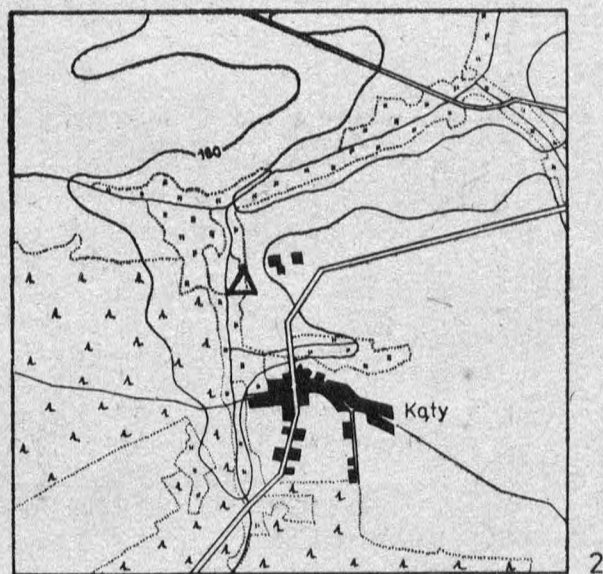
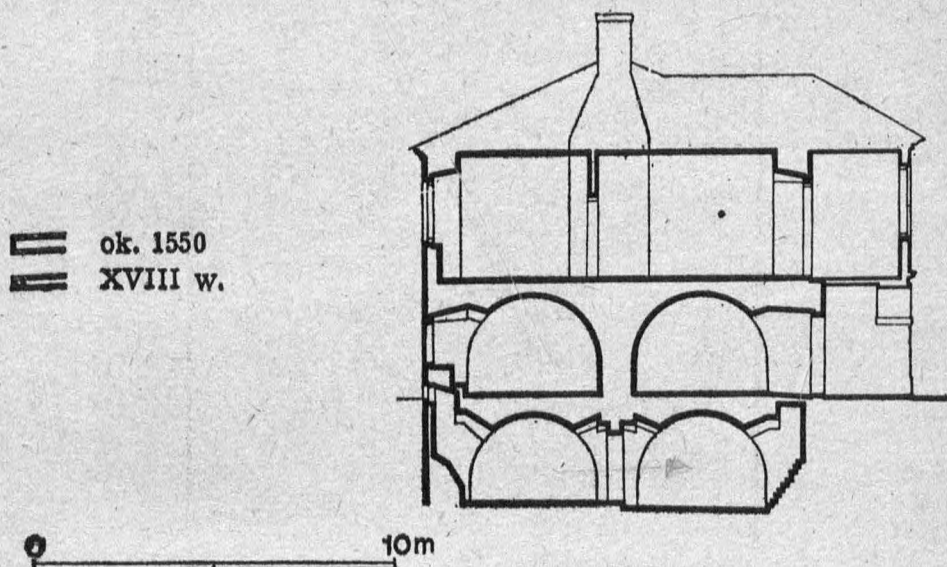

1

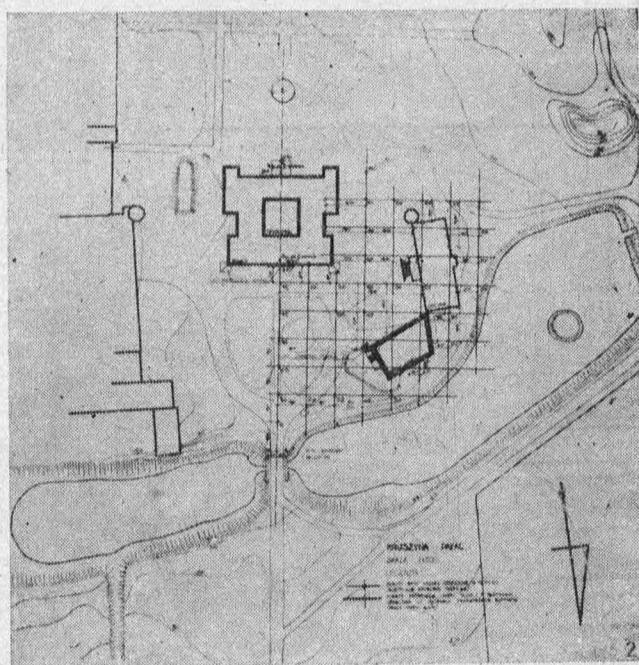

2

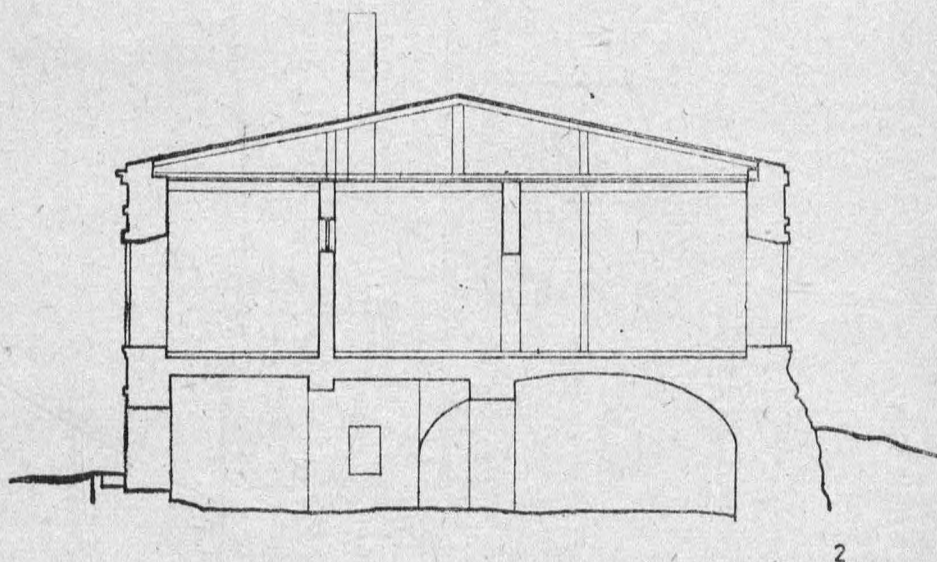
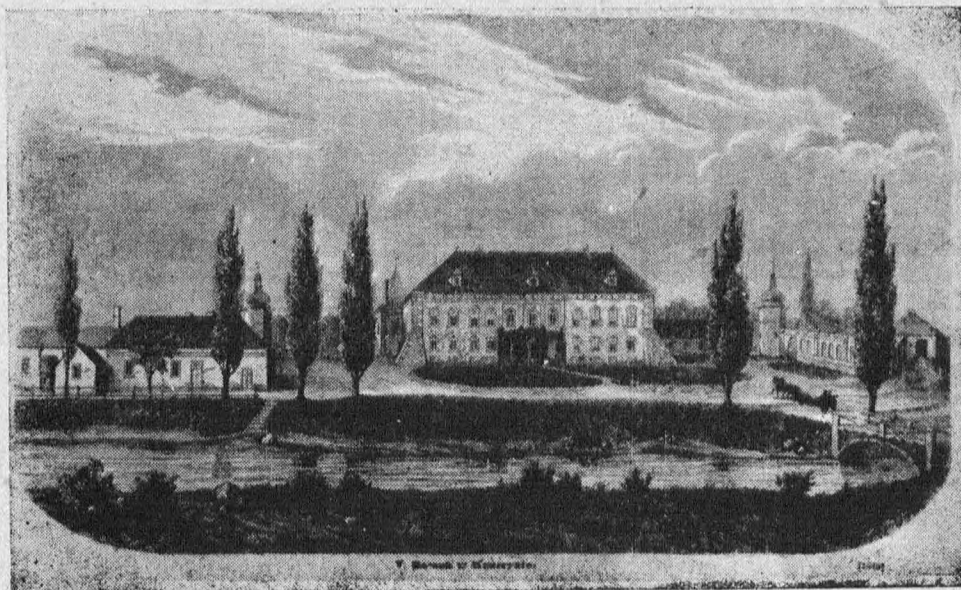
1. Kamionka, lokalizacja dworu murowanego; 2. Kamionka, plan dworu, według T. Jakimowicz, Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża — kamienica — kasztel), Warszawa—Poznań 1979, repr. T. Karpiński

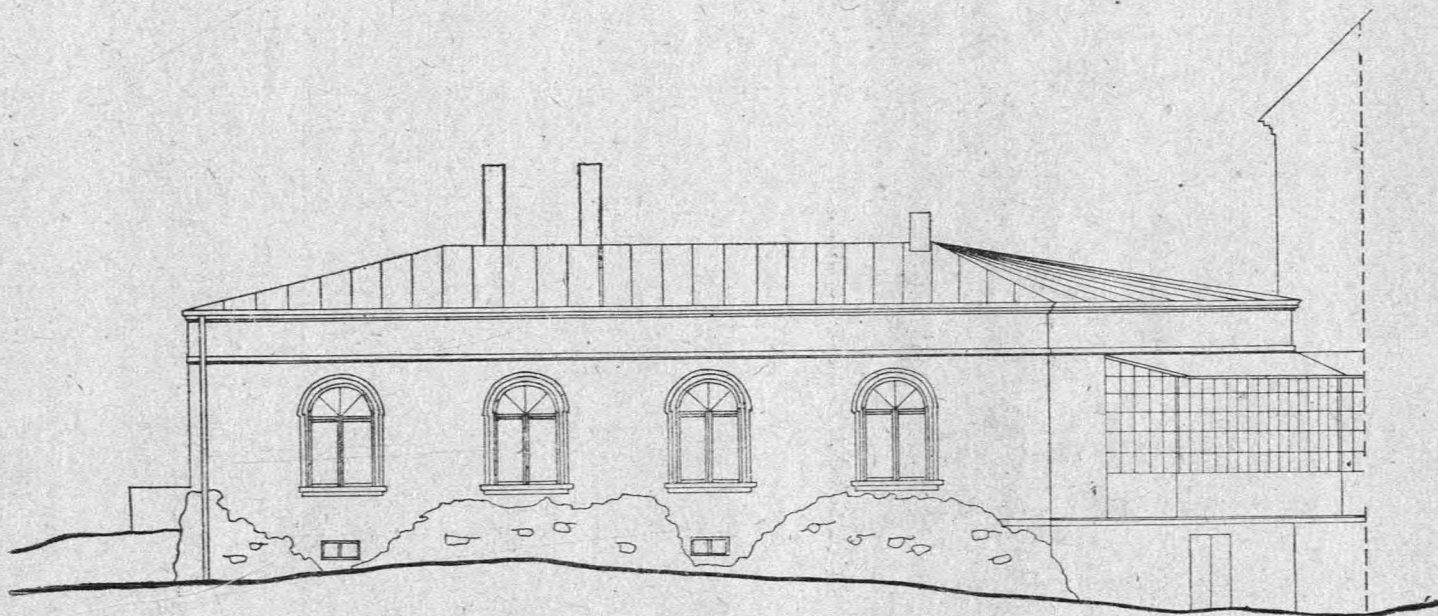
1. Kamionka, przekrój dworu murowanego, za Jakimowicz, *op. cit.*, repr. T. Karpiński; 2. Kąty, Lokalizacja kopca

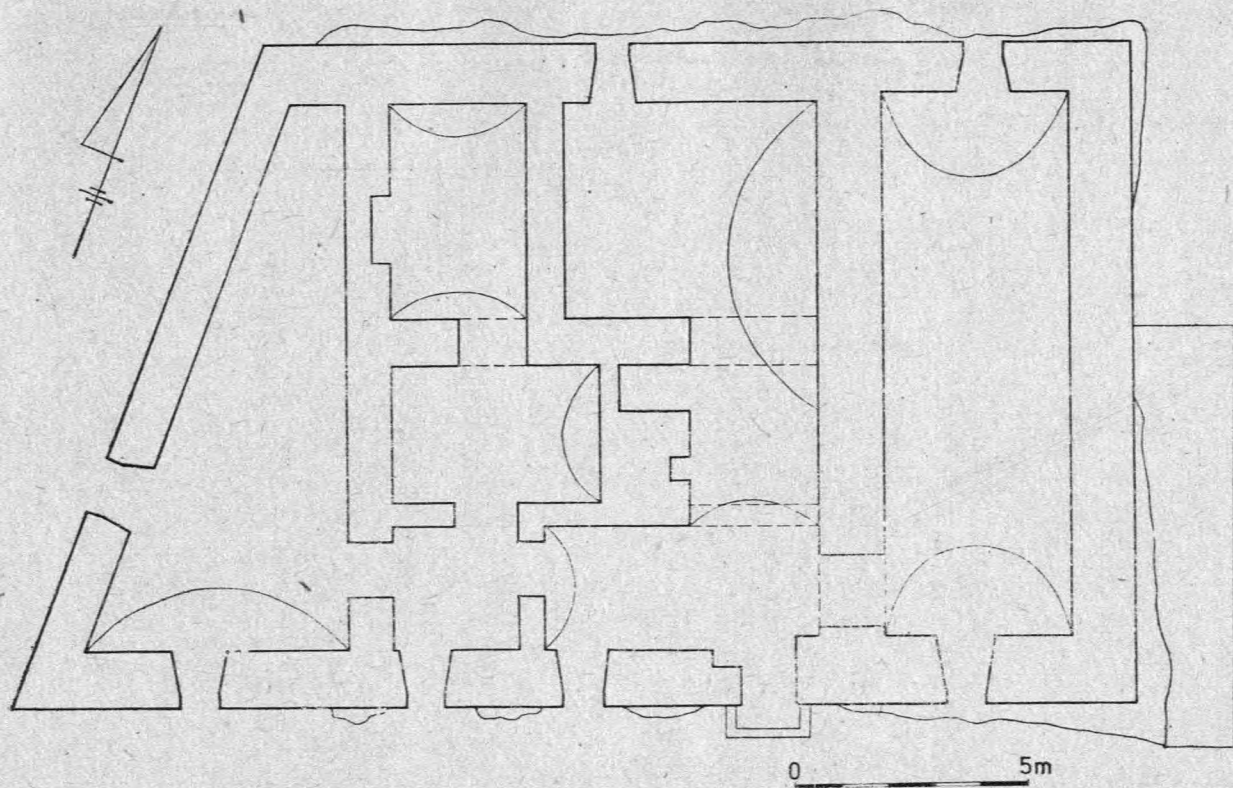
1. Konopnica, fotografia lotnicza grodziska, Archiwum MAiE w Łodzi, 1962/67, fot. H. Vogt, repr. T. Karpiński; 2. Kruszyna, lokalizacja dworu murowanego (starego zamku) w obrębie zespołu pałacowo-parkowego, według planu PP PKZ w Warszawie

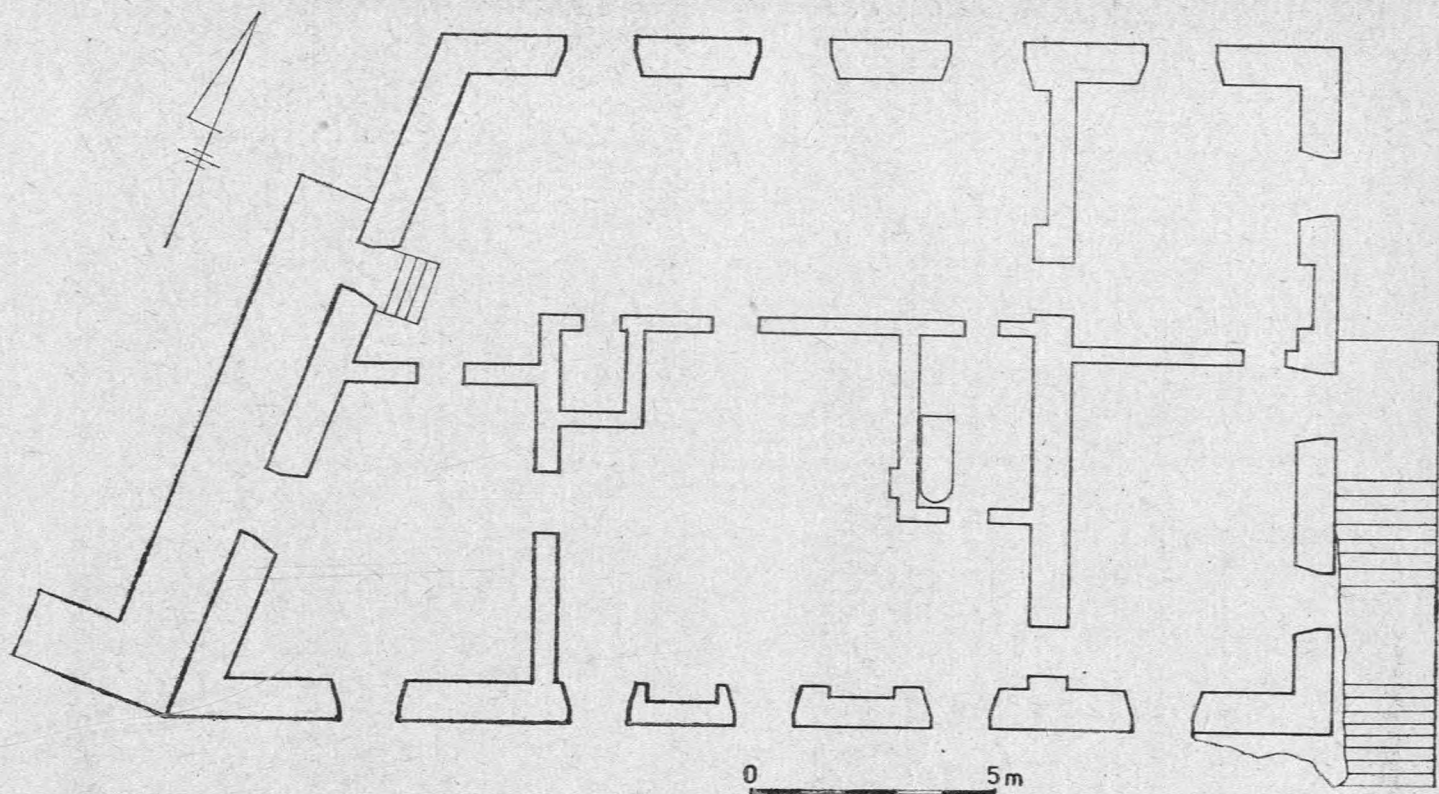
1. Kruszyna, Zespół pałacowy w XIX w. Dwór (stary zamek) na kopcu po prawej stronie fotografii, „Kłosa” 1868, t. VII, s. 189; 2. Kruszyna, przekrój dworu (starego zamku), według pomiaru PP PKZ w Warszawie

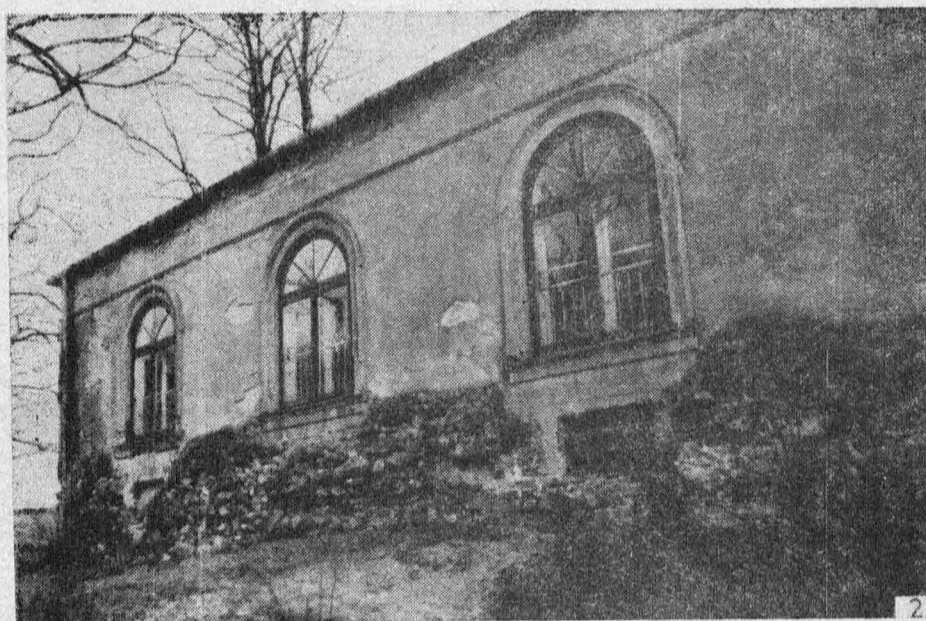
Kruszyna, elewacja północna dworu (starego zamku), według pomiaru PP PKZ
w Warszawie

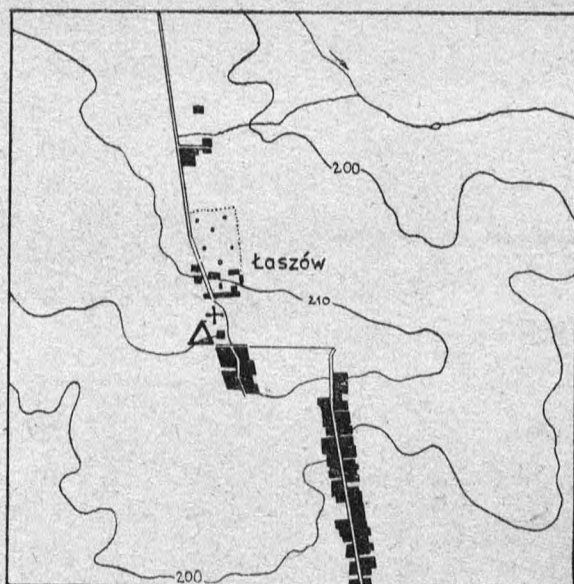
Kruszyna, plan przyziemia dworu (starego zamku), według pomiaru PP PKZ
w Warszawie

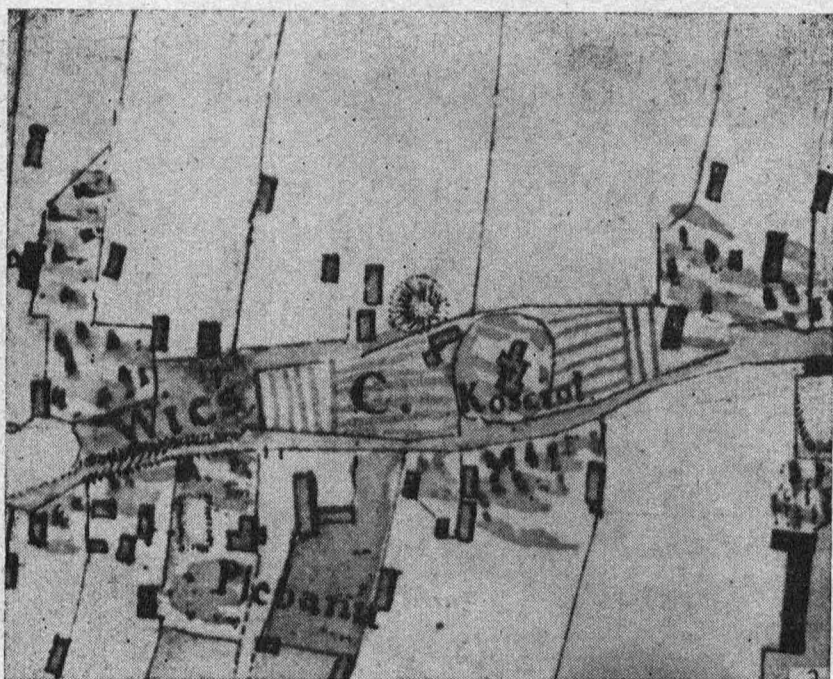
Kruszyna, plan parteru dworu (starego zamku), według pomiaru PP PKZ
w Warszawie

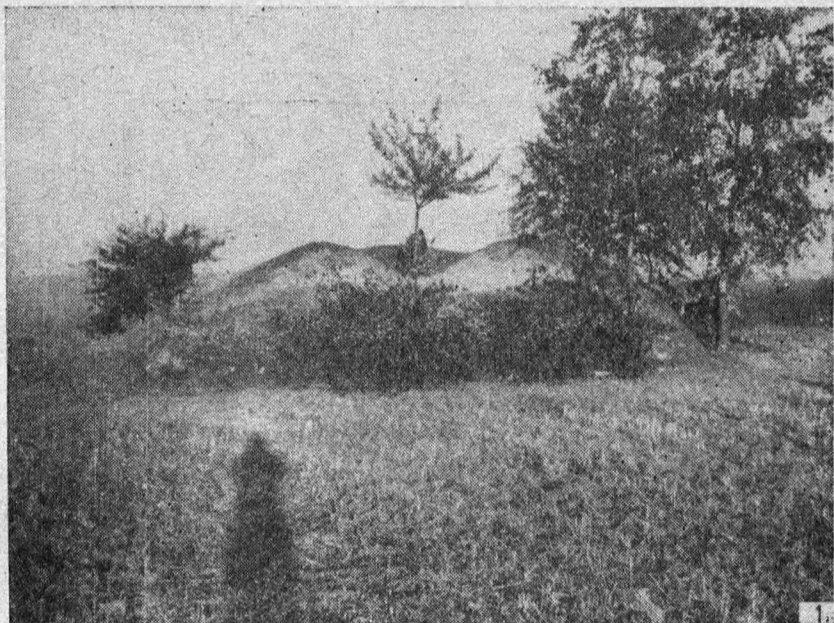
1, 2. Kruszyna, dwór wg stanu z 1972 r., negatyw PP PKZ Warszawa, 128 746, 128 734,
fot. W. Wawrzonowska

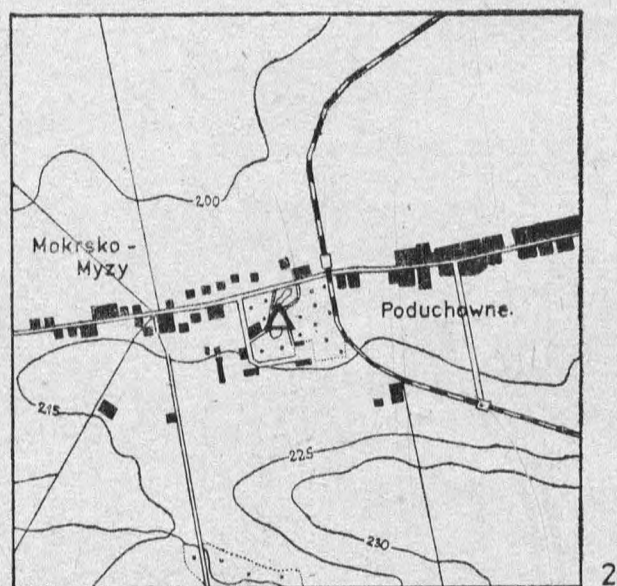
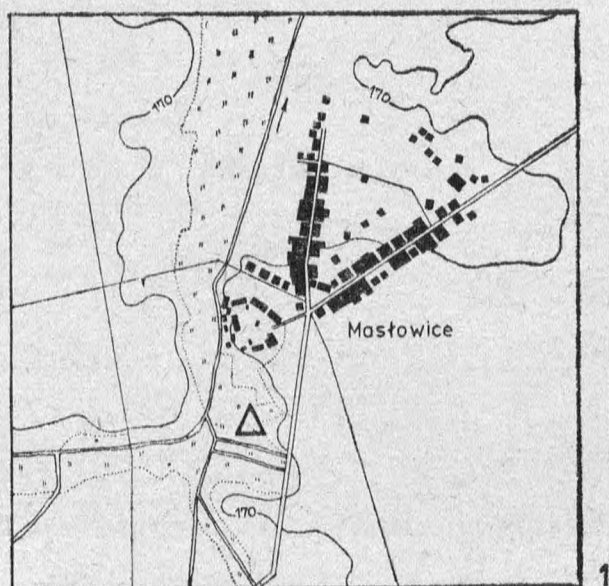
1

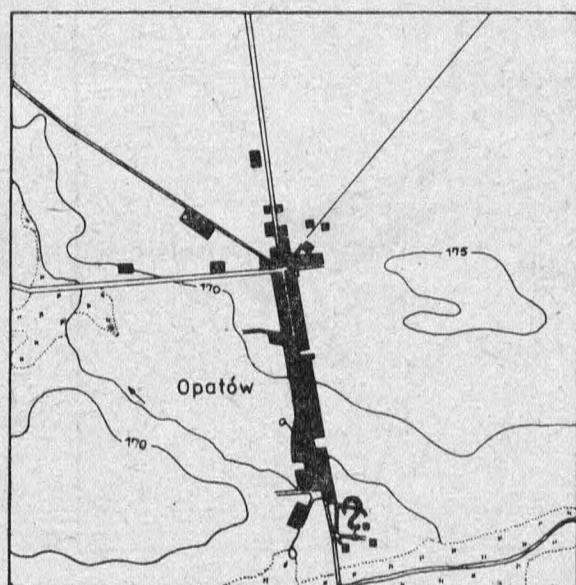
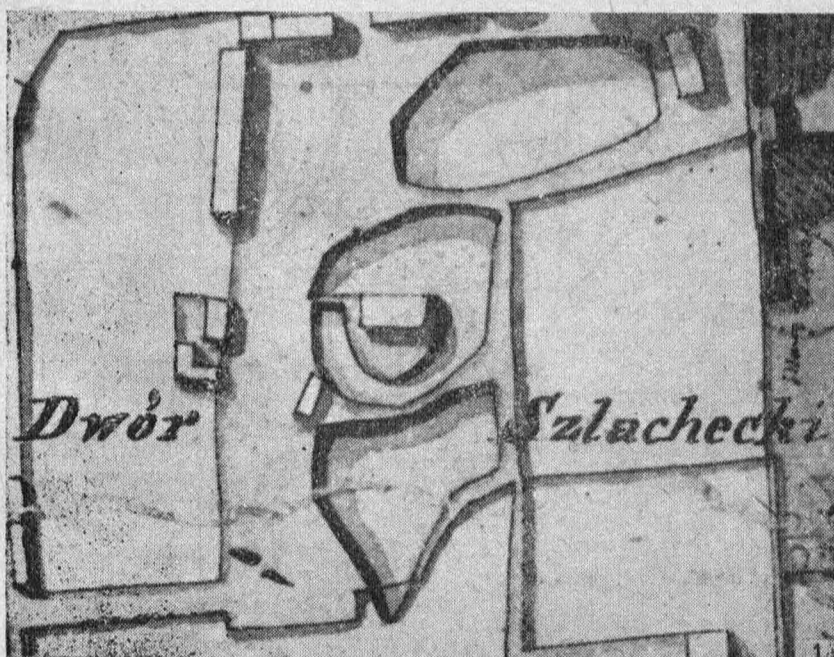
1. Łaszów, lokalizacja kopca; 2. Łaszów, kopiec na planie z 1793 r., AGAD, K-386-9

1. 2. Łaszów. Kopiec w trakcie badań wykopaliskowych, archiwum MAiE w Łodzi
1972/540, fot. T. Karpiński

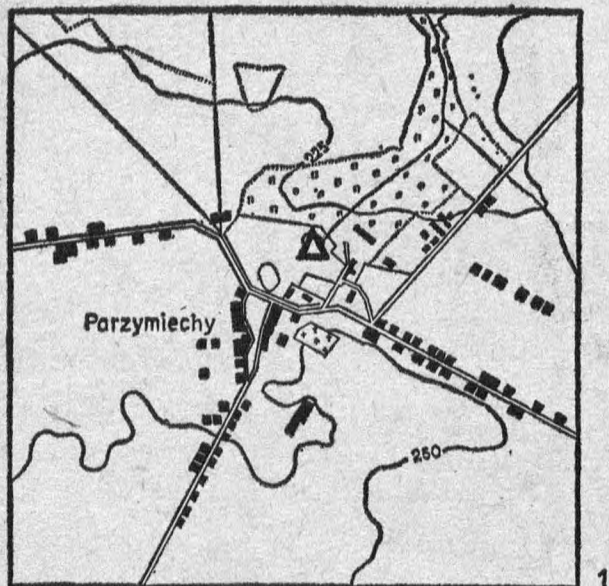

1. Mastowice, lokalizacja reliktu kopca; 2. Mokrsko, lokalizacja kopca

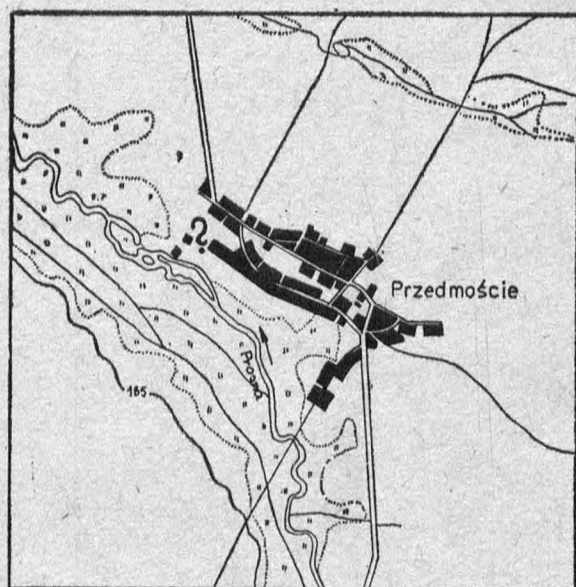

2

1. Mekrsko, dwór na kopcu na planie z 1830 r., AGAD, K-265-15; 2. Opatów, hipotetyczna lokalizacja dworu

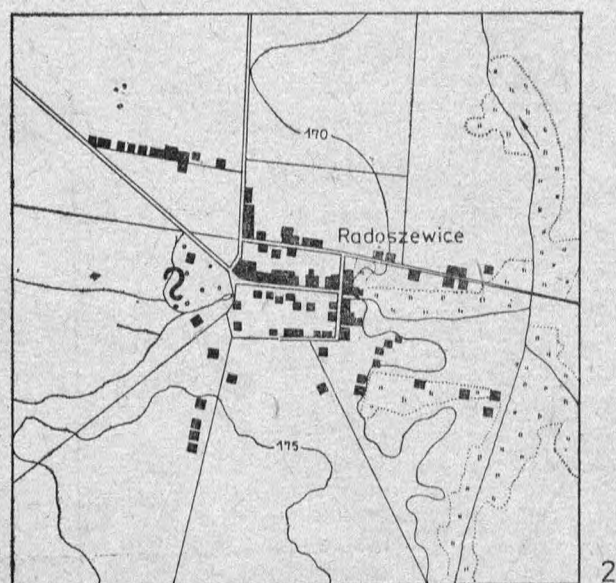
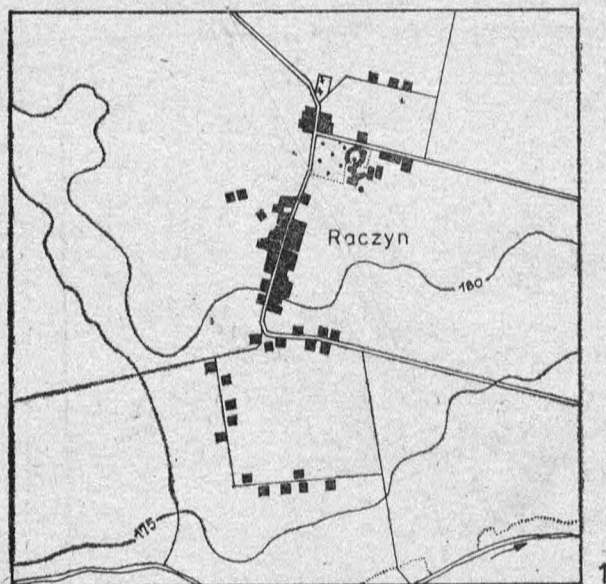

1

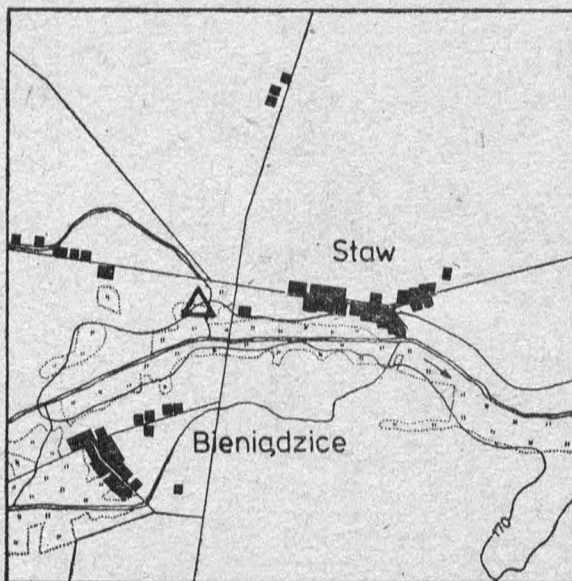

2

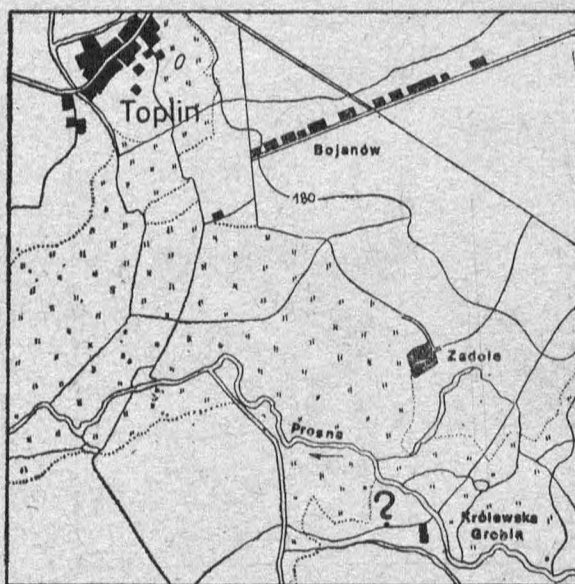
1. Parzymiechy, lokalizacja kopca; 2. Przedmoście, hipotetyczna lokalizacja fortalicji

1. Raczyn, hipotetyczna lokalizacja fortalicji; 2. Radoszewice, hipotetyczna lokalizacja dworu na kopcu

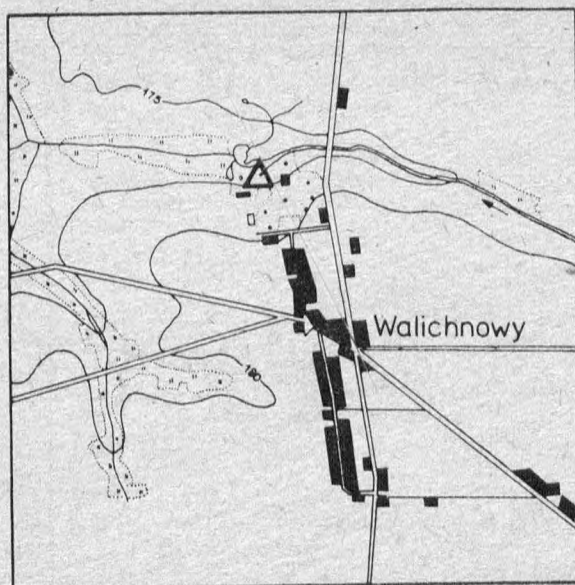

1

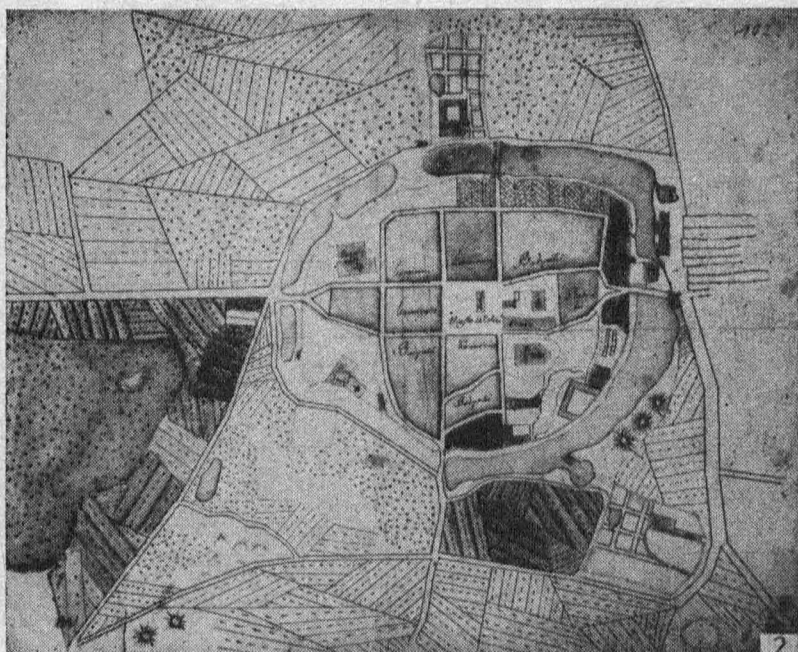

2

1. Staw, lokalizacja kopca; 2. Toplin, lokalizacja miejsca po fortalicji

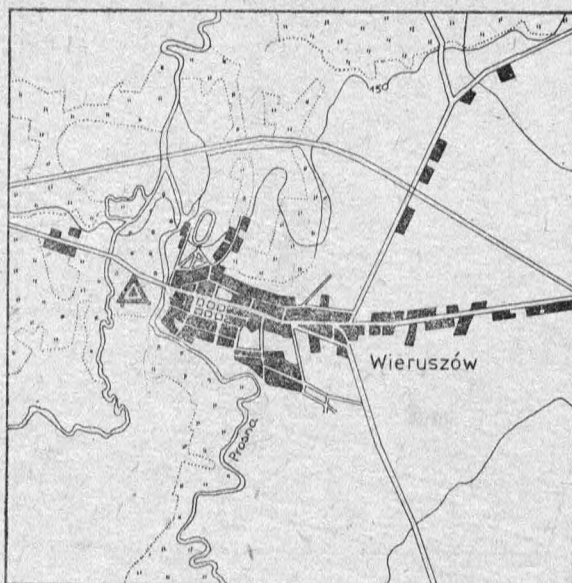

1

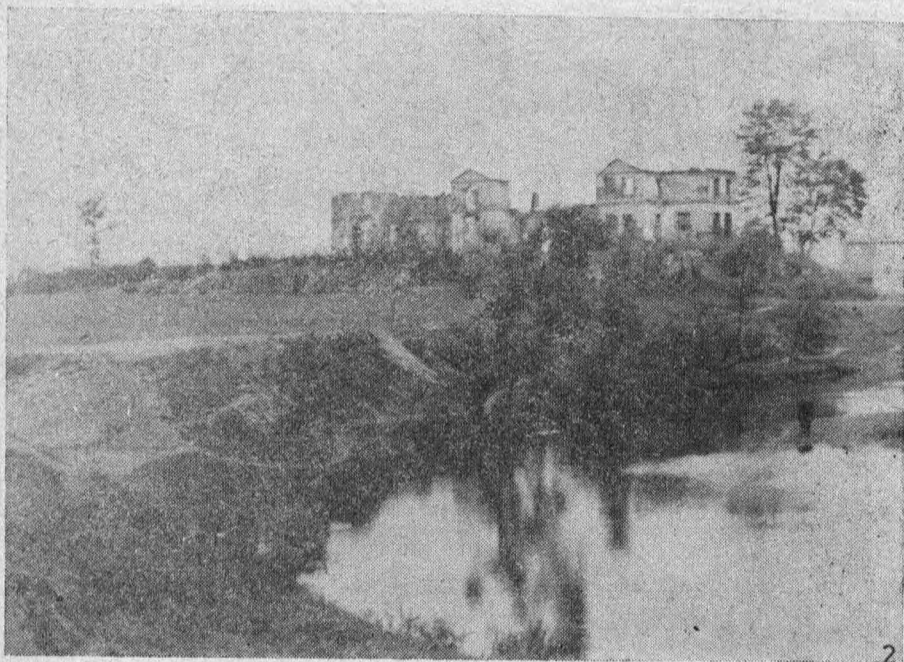

2

1. Walichnowy, lokalizacja kopca; 2. Wieluń, plan miasta z przełomu XVIII—XIX w., Biblioteka Czartoryskich, tzw. Teki Pstrokońskiego rkps 3315, rep. prac. fot. Muzeum Narodowego w Krakowie

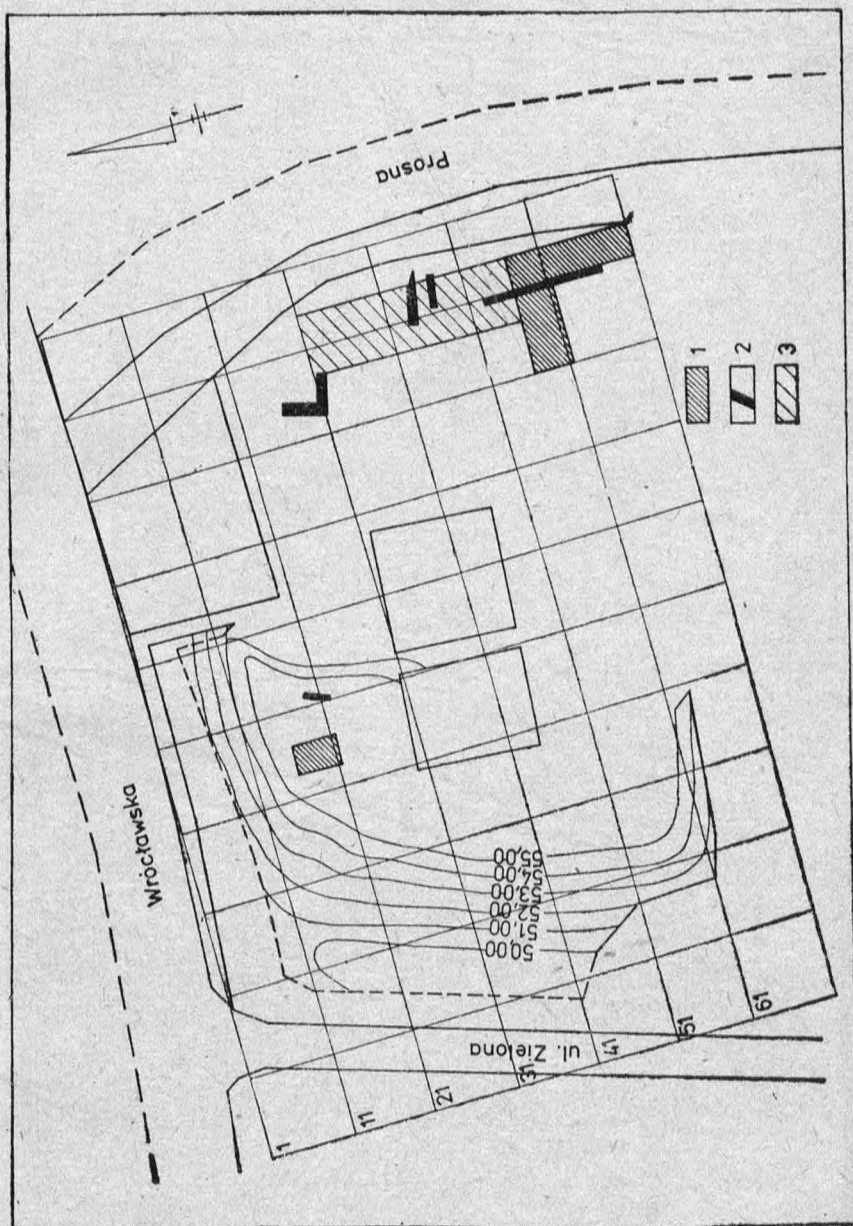

1

2

1. Wieruszów, lokalizacja zamku-fortalicji; 2. Wieruszów, ruiny nowego zamku, stan z 1934 r. Archiwum IS PAN, negatyw 6391, fot. J. Zachwatowicz

1. Wieruszów, plan zamku z zaznaczeniem wykopów badawczych według K. Nowińskiego, *Wieruszów*, IA, Badania roku 1971, Warszawa 1972. Wykopy badawcze; 2. Relikty murów; 3. Wykopy budowlane prowadzone pod nadzorem archeologicznym

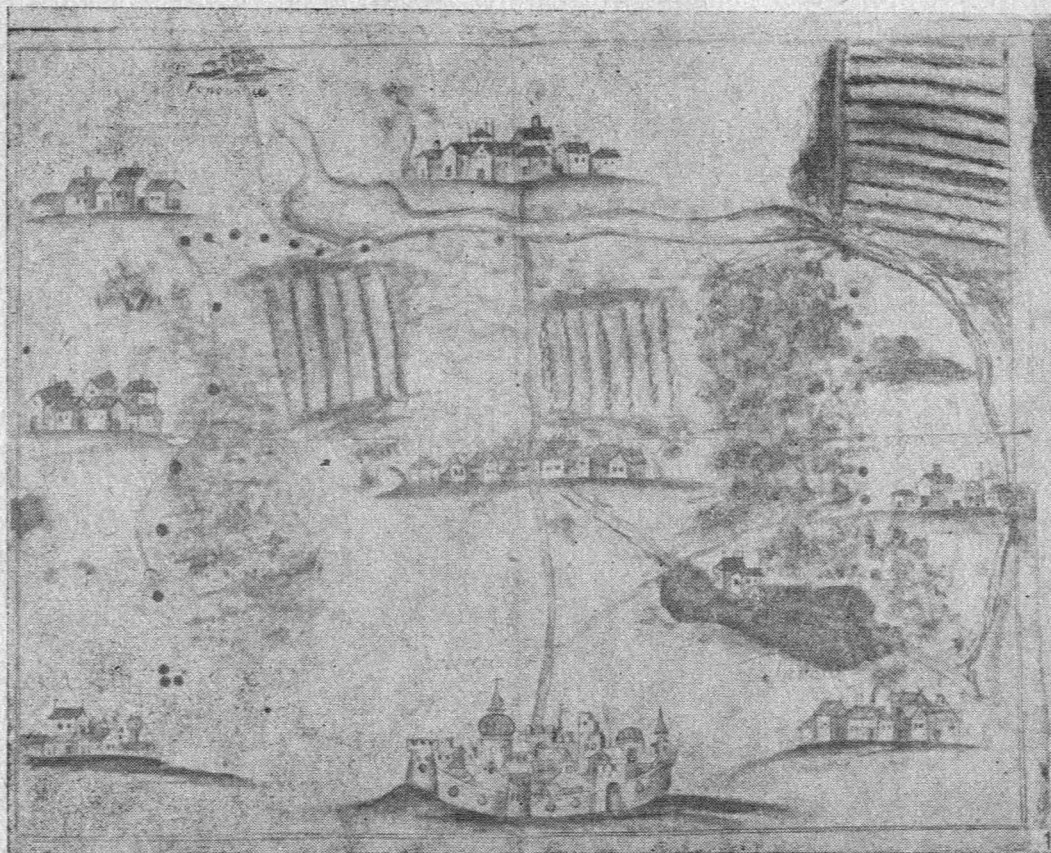

1

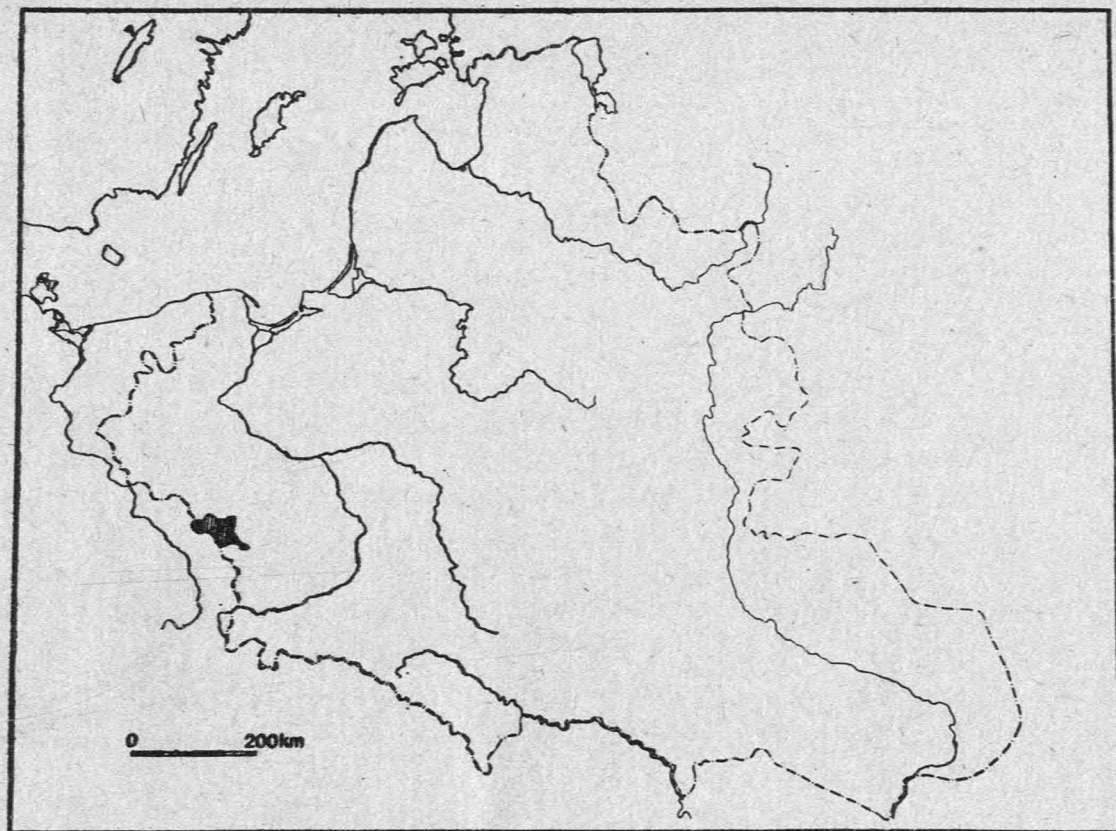

2

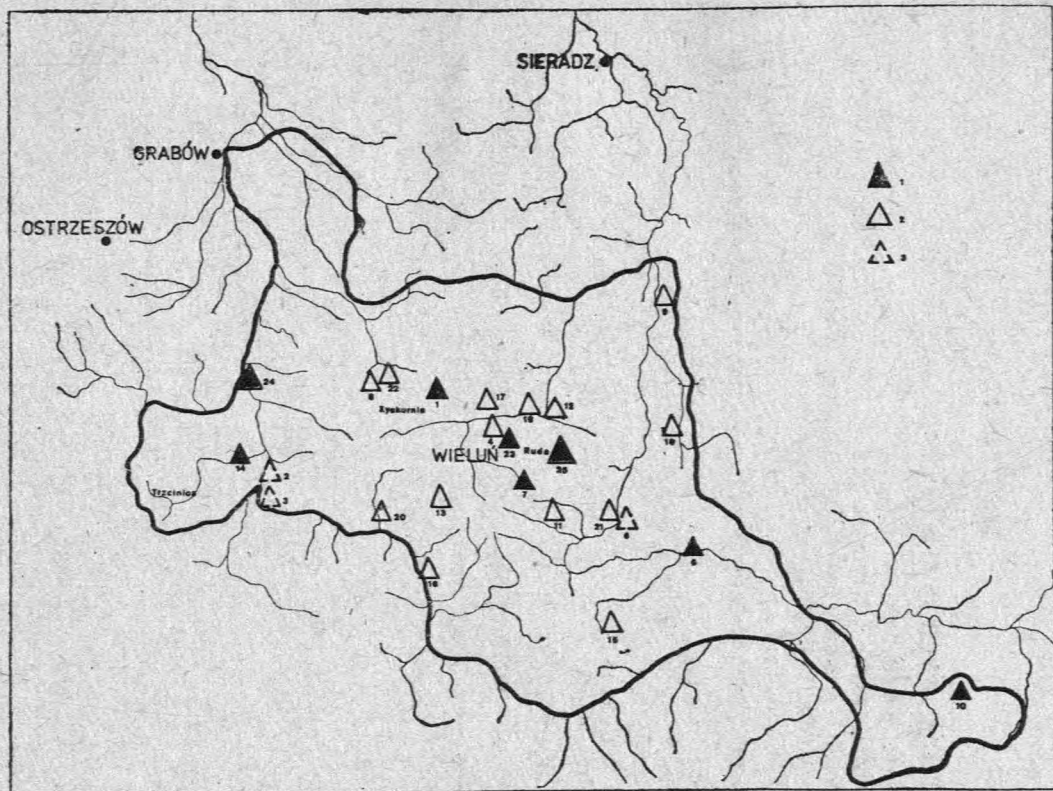
1. 2. Domy za przekopami, według Piotra Crescentyna *Księgi o gospodarstwie i opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytków*, tłum. A. Trzycieski, Kraków 1549.
ks. 1. repr. T. Karpiński

Mapa wsi Gaszyn z końca XVII w. z widokiem Wielunia, Archiwum PP PKZ
Warszawa negatyw 55 558

Ziemia wieluńska na tle granic Rzeczypospolitej w XVI w.

Dwory obronne wieluńskiego w XIII—XVII w. 1. Dwory murowane; 2. Dwory drewniane; 3. Domniemane dwory, Trzciniów, Łyskornia — hipotetyczne dwory lub raczej murowane lamusy. Ruda — grodzisko w Widoradzu. Numeracja odpowiada numeracji użytej w katalogu

SPIS TREŚCI

I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE	3
Cel, zakres i metody pracy	3
Granice chronologiczne i terytorialne	5
Zarys historii i struktura własności ziemskiej wieluńskiego	7
Fizjografia terenu i stosunki osadnicze	12
Stan badań	15
II. DWORY OBRONNE WIELUŃSKIEGO NA TLE PORÓWNAWCZYM . . .	18
Średniowiecze	18
Kontynuacja tradycji budownictwa średniowiecznego w czasach nowo- żytnych	35
Dwory murowane	35
Dwory drewniane	46
III. ZAKOŃCZENIE	59
IV. KATALOG DWORÓW OBRONNYCH WIELUŃSKIEGO	64
Die Herrenhöfe vom Gebiet Wieluń in der Zeitperiode 13.—17. Jthrhundert (Resüme)	101
Tablice	105